

ג'ין שארפ
התנגדות לא־אלימה

סידרת מפרש מס' 3

מפרש, הוצאה לאור
MIFRAS, PUBLISHING HOUSE
مفـراس ، دار للنشـر

הוצאת מפרש

ספריית "מפרש" הוקמה כדי לקדם מטרות שהזנחו עלידי בתי-ההוצאה המסחריים במדינת-ישראל. עורכיה מבקשים להפיץ ספרות מגוונת בנושאים שאינם מגיעים לידיעת קוראי העברית.

למרות העיסוק היומיומי בסבכיו של הסכסוך הישראלי-ערבי, כמעט שאין בעברית ספרות הפותחת חלון להבנת החברה הערבית והיחיד החי בתוכה. החסר קיים בשני מישורים: בספרות יפה המושרשת בבעיות הקיומיות של האדם בחברה הערבית, ובספרות מקור וביקורת חברתית של ערבים על החברה הערבית.

תחום אחר הלוקה בחסר הוא תחום ההגות בבעיות העומדות ברומם של העולם הרחב - בעיות אינטלקטואליות, פוליטיות, כלכליות ואידיאולוגיות.

לבסוף, בכוונתנו ליזום כתיבה מקורית שתתמודד באופן יסודי ורדיקאלי עם בעיותיה של החברה הישראלית על כל היבטיה - פוליטיים, כלכליים ותרבותיים.

הוצאת "מפרש" אינה הוצאה מסחרית ואינה נהנית מתמיכה מוסדית כלשהי. הדבר מחייב מאמץ כספי ניכר, וההצלחה הכספית תחזק את כוחו של המפעל ותקדם יוזמות שהגשמתן מותנית בהוצאות רבות. פנייה זו נועדה להציג בפניכם את ההוצאה ואת תוכניותיה לחודשים הקרובים: אנו מקווים שהיא תעורר עניין בספרינו ורצון לסייע לעשייתנו - זאת עלידי הצטרפות למפעל המנויים, ועידוד הפצת מנויים.

ג'ין שארפ

התנגדות לא-לימה

GENE SHARP
Non-Violent Resistance

תרגום: יהלי עמית
עריכה: מירי קרסין
עיצוב וציור העטיפה: שאול קנז

© כל הזכויות שמורות להוצאה העברית

מפרש, הוצאה לאור בע"מ, ת.ד. 4412, ירושלים
Mifras, Publishing House, POB 4412, Jerusalem
مفراس - دار للنشر - ص.ب. ٤٤١٢ - القدس

נסדר ב"זוהר סדר-צלם", ירושלים 1984
לוחות והדפסה: פרינטיב

סדרת מפרש מס' 3

1

ג'ין שרפ
התנגדות לא-אלימה

2

עלי מזרואי
אפריקה: שקיעת גן-העדן

3

סחר ח'ליפה
החמונית

4

אברט מנדלסון
עתיד של שלום

5

לאון/רודנסון/דויטשר
היסטוריה יהודית אחרת

6-7

איאן לוסטיק
ערבים במדינה יהודית

בהוצאת מפרש יצאו לאור:

ע'סאן כנפאני - גברים בשמש
נועם חומסקי - לשון ותרות (אזל)
פול ברנטל - ילדי סוואטו
אבו איאד - ללא מולדת (מהדורה שניה)
אדוארד סעיד - שאלת פלסטין
פאולו פריירה - פדגוגיה של מדוכאים
שלמה סבירסקי - קמפוס, חברה ומדינה
רונית לנטין - שיחות עם נשים פלסטיניות
תאופיק יוסוף עוואד - מוות בביירות
אמיל חביבי - האופסימיסט

ביד־מפרש יצאו לאור:

הגרי קוריאל - על מזבח השלום
וכן ניתן להשיג באמצעות מפרש:
דב ירמיה - יומן המלחמה שלי
ספר חיים כהן - זכויות האדם והאזרח בישראל

תוכן

- 9 מבוא למהדורות המזרח-תיכוניות
- 13 הקדמה – ג'ונתן כותאב
- 15 הקדמה – דניאל עמית
- 21 הקדמה
- 25 פרק א': טבעו של הכוח הפוליטי והשליטה בו
הקדמה – 25 / מהו טבעו הבסיסי של הכוח
הפוליטי? – 25 / שורשיו החברתיים של הכוח
הפוליטי – 27 / מדוע בני האדם מציייתים? – 32 /
תפקידה של ההסכמה מרצון – 37 / לקראת
תיאוריה של פיקוח לא־אלים על כוח פוליטי – 42
- 53 פרק ב': הבסיס המבני של השליטה בשליטים
תפקידם של מוקדי כוח מפורזים בשליטה על הכוח
הפוליטי – 56 / תצורות מוסדיות שהן משניות
לחלוקת הכוח בפועל – 59 / שליטה על כוח
פוליטי כתוצאה של חזק פנימי – 69
- 85 פרק ג': פעולה לא־אלימה: טכניקת מאבק פעילה
הקדמה – 85 / מאפייני הפעולה הלא־אלימה –
85 / דוגמאות מן העבר – 95 / התפתחויות
נוספות – 117 / חיפוש אחר תובנה – 121
- 123 פרק ד': נשק לא־אלים
כוח, מאבק והגנה – 123 / התנגדות לדיכוי –
123 / מערכת נשק לא־אלימה – 125 / אי־שיתוף

פעולה - 133 / אישיתוף פעולה חברתי - 133 /
אישיתוף פעולה כלכלי: (1) חרם כלכלי - 135 /
אישיתוף פעולה כלכלי: (2) השביתה - 139 /
אישיתוף פעולה פוליטי - 142 / התערבות לא-
אלימה - 147

153 פרק ה': כיצד המאבק הלא-אלימים פועל

הפעלת כוח - 153 / שלוש דרכים להצלחה -
163 / חסימת מקורות הכוח - 169 / סוף
המאבק - 171

173 פרק ו': ייפוי כוח עממי

צרכים אנושיים וחלוקתו של הכוח - 173 / סנקציות וחברה - 185 / עיצוב "מצבה הפוליטי" של החברה - 199 / נוסחה חברתית - 200 / פיתוח אסטרטגיות של ייפוי כוח - 206 / היפוך הכיוון - 215 / תוכנית קונסטרוקטיבית - 216

221 פרק ז': הגנה אזרחית: מדיניות הרתעה והגנה חדשה

הקדמה - 221 / א' - הגנה אזרחית - 222 / ב' - הרתעה באמצעות הגנה אזרחית - 224 / ג' - מהלך המאבק ההגנתי (1) השלב הראשון - 225 / ד' - מהלך המאבק ההגנתי (2) הגנה ממשית - 229 / ה' - הצלחה וכישלון בהגנה אזרחית - 233 / ו' - השתתפות בין-לאומית ותמיכה בהגנה אזרחית - 236 / ז' - הסיכויים לאימוץ ההגנה האזרחית - 237 / ח' - התועלת שתצמח ממדיניות הגנה אזרחית - 240

242 סוף דבר

243 הערות

מבוא למהדורות המזרח־תיכוניות

מאת ג'ין שארפ

בסיפוק אישי רב ובתקווה גדולה אני מקדם את פרסומו של הספר הזה בשתי הוצאות זהות, בשתי השפות הנפלאות ביותר בעולם: עברית וערבית. תקוותי שהספרים הללו יספקו מידע ותובנות שיועילו הן לישראלים והן לערבים והן לבני כל הקבוצות הדתיות והאתניות במזרח־התיכון, כדי שהללו יבחנו את שיטות הפעולה הלא־אלימה העשויה לסייע בהגשמתו של חלום ובהגנה על הזכויות ועל החירות מפני כל סכנה שהיא.

מדיניות הפעולה הלא־אלימה, שעליה מבוסס ספר זה, מתמקדת באופן בלעדי בטבעו של המאבק הלא־אלימי: תיאוריית הכוח שלו, ההיסטוריה וקווי האופי של הפעולה הלא־אלימה, שיטות הפעולה הלא־אלימה והדינמיקה של המאבק נגד משטרי דיקוי, המפעילים אמצעי דיקוי אלימים.

כפי שציינתי בהקדמה לספר זה, הוא נבע מן ההנחה כי יש למצוא אלטרנטיבות לאלימות במאבקים נגד רודנות, תוקפנות, אי־צדק ודיכוי. בה בשעה היה ברור כי הן ציוויים מוסריים נגד אלימות והן קריאות בזכות האהבה ואי־האלימות תרמו אך מעט מזעיר, אם בכלל, לקץ המלחמות או כל סוג אלימות פוליטית אחרת. נראה לי אפוא שרק אימוץ של סנקציות ומאבק, כאלטרנטיבה יעילה לאלימות בסכסוכים חריפים – כאלה, שנושאים חשובים מוטלים בהם על הכף – יוכל להביא לצמצום ניכר בשימוש באלימות פוליטית לטובת שלום, צדק וכבוד אנושי.

את התחליף הזה יש להתאים לצרכים הפוליטיים המסויימים, לרבות הגנה לאומית מפני פולשים זרים, כיבוש או הפיכה פנימית.

אך רק ההטפה למציאת תחליפים לא־אלימים לא תביא אף בהכרח לשינוי כלשהו – אלא אם כן יוכח שתחליפים אלה יעילים לפחות כמו האלטרנטיבות האלימות. ודבר זה גם הוא אינו נפתר על־ידי הצהרות והטפות. על כן עלה הצורך בבדיקה מדוקדקת ביותר בדבר טבעו, אפשרויותיו ותביעותיו של המאבק הלא־אלימי, בדקה שתהא אובייקטיבית ככל שרק ניתן. תרומתי העיקרית היא התוויית המדיניות של הפעולה הלא־אלימה. אין לראות בעבודתי, בספר הזה, או בכל ספר נוסף, פסיקה נחרצת על המאבק הלא־אלימי. יש לראות בהם אך ורק כלים להעמקת הידע וההבנה שלנו. ההצעות, הסיווגים, הניתוחים וההשערות חייבים שוב ושוב בבדיקה, מחקר וניתוח ביקורתי.

אינני מתיימר להיות בר סמכא בכל הנוגע לסכסוכים המתנהלים באיזור החשוב הזה של העולם. ממרחק נדמה כי כל הצדדים המעורבים סבלו בעבר

הקרוב, במצבים שונים, וכי אחדים סבלו אולי יותר מן האחרים, אם כי אף לא אחד הצליח להתחמק מאיוושהי טרגדיה קשה שפקדה אותו בזמן זה או אחר בהיסטוריה הקרובה שלו. כל העמים הללו סבלו דיים, וברי כי הם פוחדים מפני העתיד, פן מעשי הטבח או הדיכוי יחזרו על עצמם, ואולי אף בקנה מידה גדול יותר מבעבר. העמים הללו היו רוצים כי העתיד יביא איתו שלום וביטחון, כדי שיוכלו לספק לילדיהם חיים טובים יותר מכפי שהיו להם ולאבותיהם בעבר.

אפשר להבין שעמים שנפלו קורבן לאלימות רבה יפנו דווקא לאלימות כדי למנוע הישנותם של אסונות קודמים. מקובל על הכל כי אלימות מעניקה כוח, והכוח הזה נחוץ לכל קבוצה וקבוצה בחלק העולם הזה להבטחת הקיום המייד, הזכויות והביטחון. הפחד מפני הסכנות המאיימות עליהן והביטחון המלא שרק האלימות מסוגלת לספק הגנה, הביאו קבוצות אחדות ללחום באחרות, שלרוב אך ביקשו לעצמן עתיד דומה, אם כי האלימות שנקטו הפכה אותם הריסכנה לאחרים. ואולם, אלימות כתשובה על אלימות הביאה לעיתים קרובות לא לשלום, לביטחון ולהכרה בזכותם של כל העמים לחיות באותו שלום וביטחון, אלא אך להמשך הסכנות, האויבות, הטרור והמלחמה, והרחיקה את הסיכוי להגשמת החלומות של כל אחת מן הקבוצות. לעיתים, שני הצדדים צודקים בתלונותיהם, בפחדיהם וביעדיהם. ובכל זאת, בעיקר כאשר כל אחד מן הצדדים נוקט שיטות אלימות כדי לתקן את המעוות ולהגשים את יעדיו הנעלים, הם הופכים מקור לאיום, פחד וטרור לאחרים.

אין פירוש הדבר כי אפשר לפתור כל בעיה באמצעות פשרה, משאומתן מתווכים או תמרונים דיפלומטיים של אחרים, שהרי האינטרסים של אלה המעורבים בסכסוך באופן פחות ישיר עלולים להיות שונים מאלה של המעורבים ישירות בסכסוך. משום כך מוטב שהמעורבים ישירות בסכסוך מסוים ינסו לפתור אותו מבלי להידרש לצד שלישי כלשהו. אך אין זה הכרחי שהסכסוך ייפתר דווקא בעזרת האלימות.

אין זה נכון שאלומות היא אמצעי הפעולה היחיד והיעיל ביותר במצבי סכסוך חריפים. ההיסטוריה מראה כי אנשים בכל חלקי העולם, ותחת משטרים פוליטיים שונים ומגוונים, פתרו סכסוכים והפעילו כוח פוליטי ניכר באמצעות טכניקת מאבק שונה לחלוטין – טכניקה שאיננה גורמת הרג וחורבן. עם כל השמות הרבים שניתנו לה, בסיסה נותרת תמיד זהה: העובדה שהפעלת כוח פוליטי תלויה במידה מסוימת בהסכמתם של הנשלטים. ואלה, על-ידי ביטול שיתוף הפעולה והציות יכולים להגיע לשליטה על כוחם הפוליטי של מתקיפיהם או מדכאיהם, ואולי אף להביא לחורבנם. סוג מאבק זה יאפשר לקבוצה שחשה מאוימת או מדוכאת להיאבק על השגת חירותה או להגן על בטחונה באמצעים לא-אלימים. מתד-גיסא אלה הן צורות מאבק המסוגלות לגייס את משאבי הכוח של כלל האוכלוסיה –

נשים כגברים, ילדים כוקנים – וכן את מוסדותיה, באופן יעיל הרבה יותר מאשר באמצעות צורות מאבק אלימות.

מאידך גיסא, מאבק לא-אלים אינו פוגע ביריבים, ואינו מהווה סכנה לחייהם. הדברים עשויים לעיתים, להקל, על היריבים לראות את העניינים השנויים במחלוקת באופן ברור יותר, מבלי לחשוש שזכויותיהם או קיומם נמצאים בסכנה.

ברגע שאחד מן הצדדים נוטש את הדרך האלימה לטובת הפעולה הלא-אלימה, הוא חדל לספק את "ההוכחה" שהאלימות הקודמת שלו סיפקה, כאישור לפחדים הכבדים ביותר של הצד הנגדי. דבר זה יקל על הצד השני להכיר בצרכים הלגיטימיים של אותו צד שעבר לדרך הפעולה הלא-אלימה, ואולי אף לקבלם. ייתכן שאותו צד שני אפילו יחל לבדוק אם גם הוא יוכל לנקוט אמצעים לא-אלימים, או לכל הפחות לצמצם את מידת האלימות שאותה נקט עד אז.

הקבוצה השנייה עשוייה אף להגיע למסקנה שהיא יכולה – או גם חייבת – לצמצם את אלימות התגובה שלה, מאחר שדיכוי אלים של אוכלוסיה לא-אלימה עלול להביא לתוצאות שליליות ביותר. ואמנם, אם אותה קבוצה סבלה בעבר מאמצעים אלימים שהקבוצה היריבה הפעילה, עליה להגיב עתה באופן שונה וביתר הערכה לשימוש באמצעים לא-אלימים. ודבר זה ייעשה הן למען עצמה ולמען שלמות נפשה היא והן כדי לעודד נטישה הדרגתית של אמצעים אלימים על-ידי הצד השני. ומכך תצמח תועלת לכולם.

אפשרי מאוד שהעמים החיים במזרח-התיכון, שהתנסו באלימות כה רבה, ימלאו תפקיד בעל חשיבות עילאית בהיסטוריה של המאבק הלא-אלים, כתחליף לאלימות, למטרות שינויים חברתיים, מאבק נגד דיכוי, מניעת שלטון רודני בעתיד והגנה מפני תוקפנות או אף איומים על עצם קיומם של עמים שלמים. כל הדברים הללו הם אפשריים, משום שהעם היהודי, וכמוהו גם המוסלמים והנוצרים במזרח-התיכון, הראו כבר בעבר את אומץ ליבם, את שיפוטם הנבון ואת עמידתם העיקשת למרות שהסיכויים היו קלושים.

ואלה הן התכונות שעליהן מתבסס מאבק לא-אלים יעיל, ולא על הישגים רוחניים עצומים או לחילופין הישגים אישיים מרשימים. כפי שכבר הוכח – בעת ההתנגדות הלא-אלימה למעשי האכזריות של הכיבוש הנאצי, שהצילו את חייהם של יהודים רבים בארצות שונות, או במעשיהם של הפתאנים המוסלמים האמיצים תחת הנהגתו של חאן עבדול גאפאר חאן באזור הגבול הצפון-מערבי של הודו הבריטית – אנשים רגילים אכן מסוגלים לעבור במהירות ניכרת למאבק בעל אופי לא-אלים. האנשים יכולים לדחות לא רק פחד ופאסיביות, אלא גם אלימות, אם רק ייווכחו שהאלימות איננה יעילה ואף יוצרת בעיות חמורות יותר, ויבחרו תחת זאת בכלי הנשק הפסיכולוגיים, החברתיים, הכלכליים והפוליטיים של המאבק הלא-אלים.

אין זו תרופה לכל. הניצחון אינו מובטח על-ידי ביטוי המלה "אי-אלימות".

במאבק לא-אלים ישנם גם נפגעים, אם כי קרוב לוודאי הרבה פחות נפגעים מאשר במאבק אלים. לסוג מאבק כזה נדרשים תחכום, מיומנות, עיקשות ונחישות. הישראלים והערבים הוכיחו כבר כי אין הם חסרים את התכונות הללו.

אני מלא תקווה שתרגומים אלה יעודדו אנשים בעלי כל האידיאולוגיות הפוליטיות במזרח-התיכון לבחון את האלטרנטיבות הלא-אלימות. לאחר מכן, אולי יבקשו לדעת עליהן יותר ולבדוק אם ביכולתם להחליף בהדרגה את כלי הנשק שלהם בכלי הנשק הלא-אלימים, שמסייעים, יותר מן האלימות, להגשמת יעדים הומאניים.

הספר הזה כולל שני פרקים מספרי "The Politics of Non-violent Action" חלק ראשון, "Power and Struggle". הפרק הראשון והפרק השלישי בספר זה היו במקורם חלק א' של אותו ספר. הפרק הראשון בספר הזה מקוצר במידת-מה, בעיקר במספר ההערות והציטוטים ממקורות אחרים. הפרק השני נכתב מחדש, והותאם לניתוח הכוח הפוליטי המופיע בפרק הראשון. הפרקים ארבע וחמש הם סיכומים של חלק ב' ו'ג' בספר המקורי, וזאת כדי לעודד את הקוראים להמשיך ולקרוא הלאה את הניתוח המלא באנגלית, ולאפשר לאלה שאינם קוראים אנגלית להעמיק את הבנתם. פרק שש הופיע לראשונה ב-"Social Power & Political Freedom". פרק שבע נכתב במיוחד לפרסום ב-"Strategic Doctrines and Their Alternatives" (Pans: United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organisation, forthcoming).

אני מברך את הוצאת מפרש (מהדורה עברית) ואת מר מובארק עוואד (מהדורה ערבית) על פרסום הספר הזה בירושלים, ואני מקווה שהקוראים ימצאו בו תועלת.

אני מודה לעוזרי, רוברט אירווינג על עצותיו ועזרתו בהכנת הטקסט למהדורה זו, ולגרגורי בייטס ופיליפ רוגדונוף על יתר העזרה שהגישו לי. ברצוני להודות גם לפרופ' דניאל עמית ולעו"ד ג'ונתן כותאב על ההקדמות שכתבו למהדורה זו.

אני מקווה שספרים אלה יתרמו להתחלות של מחקר, בדיקה ופיתוח מעשי של אלטרנטיבות לא-אלימות חדשות לאלימות ולמלחמה.

ג'ין שארפ

התוכנית לסנקציות לא-אלימות במצבי סכסוך והגנה
המרכז לעניינים בין-לאומיים
אוניברסיטת הרווארד, קיימברידג', מסצ'וסטס
16 באפריל, 1984

הקדמה

מאת ג'ונתן פּוֹתָאב

הופעתו הברזומנית של כרך זה, הראשון בסוגו, בשפות הערבית והעברית, מהווה הכרה ברורה בחשיבותה של הפעולה הלא-אלימה לכל אחד מן הצדדים העיקריים בסכסוך הישראלי-פלסטיני.

אנו חיים בתקופה שבה מחרחרי מלחמה קוראים להסלמה במירוץ החימוש וההצטיידות בנשק הרסני יותר ויותר ולהסלמה באלימות ובאלימי-ות-נגד. זוהי תקופה שבה כל אחד מן הצדדים עדיין משוכנע שהצד האחר מבין רק את שפת הכוח למרות שמצטברות ראיות, ובמיוחד לאחר הפלישה ללבנון, שכוח אינו מסוגל להשיג את המטרות שיועדו לו. זוהי גם תקופה שבה מידה של יאוש מתחילה לחלחל. הופעתו של כרך זה חייבת לעודד, בשני הצדדים, דיון מחודש בפוּטנציאל הטמון בפעולה הלא-אלימה, ובאפשרות יישומה בהקשר של הסכסוך המזרח תיכוני.

מפאת החשש שתיווצר השוואה בין שני הצדדים, שמצבם שונה לחלוטין, חשוב לציין מייד כי הפעולה הלא-אלימה עונה על שאלות שונות מאד אצל כל אחד מהם. לישראלים מציעה הפעולה הלא-אלימה דרך משמעותית ויעילה להתנגד לפאשיזם, לגזענות ולדיכוי, ולהיאבק למען צדק ושלום, מבלי לפגוע באלימות בבני ארצם, ובבני דתם ובמדינה שאליה הם משתייכים (לטוב או לרע) ואשר הם רואים עצמם שותפים בה. אין זה עולה על הדעת שישראלים כאלו ישאו נשק נגד אזרחי מדינתם, צבאה או מוסדותיה. יחד עם זאת, הפילוסופיה של הפעולה הלא-אלימה מציעה בפניהם דרך מציאותית חילופית לתפיסת הצבאיות והאלימות המוחדרות בהם מגיל רך והמשפיעות כל-כך על כל היבטי חייהם, כתוצאה של המיליטריזציה העמוקה של החברה הישראלית.

הפלסטינים אינם מסוגלים, מסיבות אובייקטיביות, להתחרות באלימות הישראלית. מדיניות הפעולה הלא-אלימה פותחת עבורם אפשרויות של ממש בהתנגדות לכיבוש, ומאפשרת תכנית יעילה למאבק שבו יכולה להשתתף האוכלוסיה על כל שכבותיה, ולא רק המיעוט המסוגל והמוכן להחזיק בנשק. המאבק הלא-אלימים מתרגם גם את הצדק העומד לצידם למנוף מעשי המסוגל להוליד תוצאות של ממש הוא מסוגל לקדם מטרות לאומיות, כגון ביסוס הזהות הפלסטינית, חיזוק הנחישות, ההתנגדות לכיבוש וההתמודדות עם תופעותיו. ומעל לכל, המאבק הלא-אלימים שולל מהכיבוש את צידוק ה"ביטחון", המשמש להצדקת הדיכוי, ולגיוס ולהרחבת הפחדים של הישראלי המצוי במטרה להגביר את פעולות האיבה וההתפשטות.

אולם, היפה במחקר שלפנינו הוא דווקא בכך שזהו מסמך אקדמי שנכתב על-ידי מומחה שאינו מכיר את המזרח-התיכון ולכן המחקר אינו מכוון להיבטים המיוחדים לאזור. הוא מאפשר, לכן, לקורא המעמיק, המכיר את המזרח-התיכון, ליצור קשר מפוכח עם הסופר. הוא מאפשר לו גם לבחון לעצמו את צורת החשיבה המוצעת ולהעריך באופן עצמאי את נסיונו ההיסטורי של חברות אחרות ואת צורות המאבק השונות, במטרה להסיק את מסקנותיו הוא. הוא יוכל להחליט, לגבי כל הצעה, מה ניתן ליישם כאן ומה בלתי-אפשרי, ולפתח באופן חופשי רעיונות חדשים שיהיו תקפים לחלק זה של העולם. קורא כזה יופתע לגלות שרבים מהמאבקים באזורנו היו אכן לא-אלימים, למרות שהיו אלו השיטות האלימות שכבשו כותרות וקבעו תדמיות בצד האחר.

יש לקוות כי ספר חדש זה יפתח לרווחה את המחקר והדיון – אך, חשוב יותר, הוא מצביע על דרך חדשה אל מחוץ לתהום היאוש, בשני הצדדים, ואל מחוץ למעגל האלימות ואלימות-הנגד, שאינו מקרב את הביטחון ואף לא את השלום הצודק.

הקדמה

מאת דניאל עמית

משסוקרים את ההיסטוריה של מאבקים, מתקבל הרושם שהניגוד מועיל יותר מהדומה – הבנה מעמיקה של התנאים המיוחדים בכל מצב מהווה מרכיב מכריע במסע אל מטרות חברתיות ופוליטיות. אף-על-פי-כן, כל מי שהיה, או הינו, מעורב במאבק כלשהו, וכל מי שצופה מאבקים בעתיד, ימצא בספרו של ג'ין שארפ אוצר בלום של שיטות, של השראה מוסרית ושל תובנה אוניברסלית.

ג'ין שארפ ערך את הכרך הזה במיוחד עבורנו במזרח-התיכון, ובפרט עבורנו, ישראלים ופלסטינים. עלינו מוטלת החובה להגדיר את ההקשר והמטרות המיוחדים לנו ולגלות בעצמנו מה מחכמת העבר של מאבקים לא-אלימים ניתן ליישם. יתירה מזו, חובתנו להתוות את האזורים שבהם הכרחיים שיטות ורעיונות חדשים ולקבוע האם ניתן להרחיב את דרכי הפעולה הלא-אלימה, המתוארים בכרך זה, על-מנת שישמשו כיעילות בתנאי המקום.

קשה להניח שקיים אנאלוג היסטורי למסכת המשולבת של עיוותים חברתיים ופוליטיים הקיימת במזרח-התיכון – מסכת המולידה סיכסוכים, מאבקים ומשברים המקרינים הרחק מעבר לגבולות האזור. אחד המוקדים המפורסמים יותר, שבהם מרוכזות בעיות, מצוי בפלסטין ההיסטורית. אולם מוקד זה קשור קשר הדוק לאזור רחב הרבה יותר – אזור בלתי-יציב, הסובל ממתחים בלתי-פתורים משלו. המצב היחיד, בעבר, שהיה בו דמיון כלשהו למורכבות הבעיות הבסיסיות המזינות את הסכסוך באזורנו, הוא אולי הנסיון האלגירי-צרפתי של שנות החמישים.

הסכסוך הנראה לעין הוא בין מדינת ישראל, שבה שולט רוב יהודי, לבין הערבים הפלסטינים, שאת הגדרתם העצמית הלאומית היא מונעת בכוח צבאי. הסכסוך הוליד סדרת עימותים אלימים, כיבוש צבאי, פגיעות בזכויות אדם. הוא הוביל למלחמות עם מדינות שכנות ולעיוותים בחיים המדיניים הפנימיים שלהן, בין על-ידי הפעלה ישירה של כוח – במצרים ובלבנון, ובין בעקיפין על-ידי הטיית המרץ החברתי, המדיני והצבאי הפלסטיני לתוכן – בירדן ובלבנון.

היבטים אלו של הסכסוך גלויים וברורים והם מובילים להגדרה מסורתית של מטרות כגון שחרור לאומי, התנגדות לכיבוש וכדומה. אמצעים אלימים, צבאיים, הפכו להרגל, אם כי לא לכלל, במאבק להשגתן של מטרות מסוג זה. דרך האלימה היו הישגים והיו כשלונות. לא כאן המקום לנתחם ולהעריכם.

בהקשר של הספר שלפנינו כדאי, דווקא, להדגיש היבטים אחרים. המאפיין החשוב ביותר של המצב הוא שלאחר מאה שנים של דיור משותף, מתוח וכאוב של ערבים ויהודים בפלסטין, לאחר 36 שנים של קיום מדינה יהודית ובה מיעוט גדול של פלסטינים בני-המקום, לאחר 17 שנים של כיבוש בגדה המערבית וברצועת עזה (הכיבוש הארוך ביותר בהיסטוריה המודרנית), שתי החברות כרוכות זו בזו ללא אפשרות התרה. קשר בליינתק זה יימשך בכל תסריט אפשרי – סיפוח או שתי מדינות.

שני העמים – יהודים-ישראלים וערבים-פלסטינים – הם עדיין חברות בשלב התהוות. אף לא אחד מהם הצליח לגבש תדמית עצמית שלמה ומשותפת, או נקודת השקפה מקובלת. בצד הפלסטיני ניתן להבחין על פני השטח במאבקים בין קנאים מוסלמים לבין הליברלים והשמאל, או בקרע בתוך הפת"ח. אולם מעבר לעימותים אלו עומד העדר הסכמה על אופיו הבסיסי של הגוף הפוליטי הפלסטיני. המודלים המצויים בשטח משתרעים מאוטוקראטיות מהטיפוס הסורי או הירדני ועד לליברליזם נוסח ישראל, כפי שזה נראה לנכבשים. בצד הישראלי מותקפת מסורת ליברלית צעירה (בין יהודים) על ידי קנאות דתית, התחפרות עדתית ופאשיזם גועני, שבטי. שתי החברות מושפעות מאוד מהקשר רחב יותר – העולם הערבי ויהדות התפוצות, והשפעתן על חברותיהן המורחבות חזקה אף היא. אולם, העתיד הנפרד של כל אחת מהן ייקבע לא פחות מהשפעתה החיובית או השלילית, של האחרת.

כדאי אולי להתעכב על דוגמה אחת, להמחשה. הסכנה החמורה ביותר המאיימת על כל הנכסים הערכיים של החברה הישראלית, היא חוסר היכולת להתמודד עם תופעת כהנא. סכנה זו גדולה לאין-ערוך מכל הצטברות של טנקים בסוריה. הופעתה החזקה של התופעה המבחילה הזו "מתורצת" לעתים בהתייחסות להיסטוריה הארוכה של איומים ערביים על ישראל. המשתמשים בטיעון כזה, והוא אינו בלתי-סביר, חייבים לקבל את המסקנה **כי צורתו ותוכנו של המאבק הערבי נגד ישראל מחדירים גורמים משמעותיים לתוך המשוואה המגדירה את החברה הישראלית עצמה.**

כדאי למנות אחדות מן המטרות המעוררות למאבק באזורנו. ברור שפלסטינים נאבקים **נגד** הכיבוש, הנישול, הפגיעה בזכויות אדם שמקורם, בעיקר, בישראל. הם נאבקים **בעד** הגדרה עצמית לאומית, בעד מדינה משלהם, אך גם למען הגדרה עצמית חברתית-כלכלית. הישראלים השיגו כמעט את כל התופעות החיצוניות של הגדרה עצמית לאומית, פרט, כמובן, לקבלה על-ידי שכניהם ומתנגדיהם הקרובים. ליהודים-ישראלים יש מדינה, צבא, כלכלה. אולם החברה נמצאת במאבק מתמיד, כפי שמוכיחה תכיפותן והיקפן של הפגנות בתוכה והקיטוב הגובר של חייה הפוליטיים.

נגד מה ובעד מה נאבקים הישראלים? יש אולי מן הפרדוקס באמירה שהם נאבקים נגד חוסר הביטחון שבקיומם הלאומי. עוצמתו של הסכסוך הנמשך

מתפרשת כאיום ישיר על מדינתם ועל ביטחונם האישי הישיר. רבים עוד יותר נחרדים מהמתחייב מסכסוך, מלחמה, כיבוש ודיכוי של עם אחר לגבי טבעה ומשמעותה של ההגדרה העצמית שהושגה. בעיני רבים העליה המתמדת של כוחות סוציאלי-לאומניים, מטיפוס נאמך-שרון-איתן-כהנא, מסוכנת לא פחות מתבוסה צבאית. כמו כן, מן המקובלות הוא שדשן חשוב לצמיחתם של כוחות חברתיים אלו הוא הקיטוב העדתי והדתי בחברה הישראלית.

ישראלים נאבקים, לכן, נגד כיבוש, מלחמה, גזענות, כפיה ושטיפת-מוח דתיים, ואי-צדק חברתי, או כלכלי. סדר היום החיובי שלהם כולל שלום, דמוקרטיה, ליברליזם, כבוד הדדי בין קבוצות עדתיות ולאומיות. רוב הפעולות רחבות המידה, שהתרחשו בישראל, טיפלו בסדר-היום השלילי. היוצא-מן-הכלל העיקרי היתה הפעילות ההמונית לריכוכו של בגין בשיחות קמפ-דייוד. כל הפעילות היתה לא-אלימה (פעילות אלימה היתה לנחלתו הבלעדית של הימין, המתבטאת בקבוצות טרור שונות). אי-אלימות לא נבחרה כתוצאה מניתוח שהראה כי זו דרך שיטתית ומבטיחה אל המטרות. היא צמחה מהתחושה כי:

א. מאבק אלים מוביל ישירות לסוג של חברה שתנועת השלום נאבקה למנוע.

ב. בתנאים הנתונים, מאבק אלים נדון לשוליות ומכאן לכישלון. לשתי תחושות אלה ניתן לאחרונה ביטוי ציורי באפוקליפסה הסיפורתית של עמוס קינן "הדרך לעין חרוד".

יחד עם זאת, העדר האסטרטגיה לא הוליד עקרות. עם הצטבר הנסיון ומספר הצלחות, הופיעו עמדות חדשות ואופקים חדשים. התגלו גם מגבלות. המאבק אינו מהלך מכני מנקודה אחת לשנייה. אחת מתוצאותיו החשובות ביותר הוא החינוך העצמאי של הנוקטים בו. חלק מהמגבלות נובע מהעדר התפיסה שמאבק לא-אלים הוא מסע מתוכנן, עם מטרות קרובות ורחוקות, עם הסלמה והתחפרות, עם חזיתות חדשות הנפתחות על ידי חזיתות קודמות. בתחום זה יהיה הספר הנוכחי לעזר רב. אולם ישנן מגבלות אחרות, שמקורן בטבע המיוחד של המצב המקומי – הקשר המיוחד החוצה את הגבולות הלאומיים וההשפעה העמוקה שיש לאופני המאבק של צד אחד על אפשרויותיו של השני.

לקחים מן הסוג הראשון נלמדו בצורה חריפה בעקבות גל הפעילות הלא-אלימה, החוץ-פרלמנטרית, שהופיע לאחר מלחמת '73. הפגנות המונים ומשמרות מחאה זיעזעו את מעמדם של גולדה מאיר ומשה דיין. הסיסמאות הפוליטיות היו מעורפלות, למרות נחישותו של המאבק. רק קבוצות קטנות ביקרו את הכיבוש כסיבה שהביאה למלחמה. הזרם העיקרי חיפש אשמים לכמעט-תבוסה הישראלית. בסופו של דבר התוצאה היתה הופעתה של המפלגה המעורפלת ד"ש, שהלכה מאז לעולמה, אחרי שהעבירה את השלטון

לבגין. למעשה היו כאן לקחים משני סוגים. האחד, שניתן להביא לשינויים פוליטיים מרחיקי-לכת על-ידי פעולה ישירה לא-אלימה. השני, שהעדר ראייה בהירה לטווח-ארוך מאפשר את הטייתם של שינויים אלו לכיוונים שונים. לקחים מהסוג השני ניתן למצוא במסעות, החוזרים ונשנים, שלא הצליחו, להחזיר את אנשי איקרית ובירם לכפריהם. כתם כאוב זה על המצפון הישראלי הוליד שורה של גלי פעילות מרשימים. אנשי הכפרים עדיין גולים בארצם הם, אולם המאבקים הללו מגלים מקצת מן הבעיות המיוחדות לאזור.

גל הפעילות המשמעותי האחרון סביב נושא זה היה ב-1973. הוא כלל משמרות מחאה, תפילות, תהלוכות נרות, אסיפות בכפרים ולבסוף מצעד גדול בירושלים, שבראשו צעד הבישוף יָרָה ואחריו אלפי ישראלים. הרושם היה רב. האדם היחיד שידע לעמוד בלחץ המוסרי היתה גולדה מאיר. בגין הבטיח החזרת העקורים. זמן קצר בלבד לאחר מצעד זה פרצה מלחמת '73, שמחקה את הנושא מסדר-היום לשנים.

זוהי דוגמה קטנה בלבד לקשר המורכב הקיים באזור. איקרית ובירם היו בהכרח קורבנות למהלך צבאי מצרי-סורי חשוב, שמטרתו היתה החזרת שטחיהן הן. מחנה השלום הישראלי ספג מהלומה קשה, במקום שבו היה קרוב יותר מאי-פעם להצלחה. הצלחה במקרה זה עשויה להראות בטלה - כמה אלפי כפריים חוזרים לבתיהם שנהרסו. אולם להצלחה השפעה עצומה על התהליך. עבודת שנים דרושה לשקם כוחות בעקבות כישלון. בשנת 1982 פרץ בישראל גל אדיר של מאבק לא-אלימים. הוא חפף, בחלק מהתקופה, לתופעת התנגדות הלא-אלימה המרשימה ביותר שהיתה באזור - השביתה הכללית של ארבעת הכפרים הדרוזים בגולן, שהתנגדו להשלכות של הסיפוח הישראלי ועמדו במבחן של מצור צבאי קשוח שארך חודשיים. שני הגלים נבעו ממקור משותף - נחישותה של ממשלת בגין לקבוע את שליטתה בגדה המערבית ובגולן, כהכנה לנסיגה הסופית מסיני - זה היה מחירו של הסכם קמפ-דייוויד.

הפעולה החלה בעימות בין מפגינים ישראלים, אנשי הועד לסולידריות עם אוניברסיטת בירזית, לבין הצבא, ברמאללה. ההפגנות, שהיו על פניהן בלתי-חוקיות, מחו על סגירת האוניברסיטה על-ידי המימשל האזרחי שאך הוקם. ההפגנות עברו לתוך ישראל והיקפן התרחב, במחאה על הדיכוי שהופעל לנוכח ההתנגדות הפלסטינית למימשל האזרחי. הן נוהלו על-ידי "שלום עכשיו", שהוציאה לרחוב עשרות אלפים במרץ. במאי, מצאה עצמה "שלום עכשיו" בהפגנה בלתי-חוקית בגדה, נגד התנחלויות חדשות והתפתח עימות עם הצבא.

ביוני פלשה ישראל ללבנון וללא דיחוי החל גל חסרת-תקדים של התנגדות. נערכו הפגנות, קטנות וגדולות, נגד הפלישה. אך החידושים החשובים והחותם הפנימי הניכר נפלו בחלקם של "יש גבול" ו"הורים נגד שתיקה".

הראשונים, בסירובם הגאה ללכת ללבנון, למרות המחיר, העניקו לגיטימיות מוסרית להוקעת מלחמה לא מוסרית. האחרונים העמידו, במשך חודשים, משמרות מחאה מול מעונו של בגין, 24 שעות ביממה, כשהם מציגים בפניו יום ולילה את מספר ההרוגים הישראלים בלבנון. קשה להטיל ספק בתרומתם המכריעה להתמוטטות הנפשית של בגין.

לא ניתן להפחית מערכן של תופעות אלה על-ידי ניסיון להסבירן בחשש אישי מהמלחמה. היו מלחמות רבות בעבר והתופעות היו בבירור חדשות. ניתן היה בקלות לחוש, מאחרי הסיסמאות המיידיות, את דחייתה של הגישה כולה – את התחושה שלבנון קשורה לכיבוש ולהתנחלויות ולשלילת זכויות אנוש.

ואולם, למרות הישגים חלקיים, פריצת-הדרך העיקרית לא אירעה. קיימת תחושה כללית שהתנועה הגיעה לגבול. אפשר לתלות זאת, חלקית, בכוחם של חיי היום-יום, אשר לגבי הרוב מושפעים בצורה שולית בלבד מהמשך הכיבוש. אך חשובה יותר היא העובדה שהפעולות המרשימות ביותר באו בתגובה על זוועות – יריות על ילדים בגדה, שנראו על מסכי הטלוויזיה, הפצצות ללא אבחנה של ביירות, סברה ושתילה. להגיע מעבר לתגובה, לפעולה יזומה מתוכננת, במצב שבו הרשע ממשיך יום-יום להיעשות, אך במנות מחושבות – בסגנונו של ארנס, לא ניתן ללא סדר-יום חיובי. רק תכנית **אמינה** להתרה מלאה של הסכסוך, מסוגלת לגייס את המרץ הדרוש.

הדבר כרוך כמובן בקשיים אמיתיים. אם סדר-היום החיובי אמור לגייס כוחות ברמת הגיוס שהופגנה בתמיכה בהסכמי קמפ-דייוויד, הוא **חייב** להיות מנוסח במשותף עם פלסטינים, והוא חייב להיות אמין. כיוון שלא תיתכן הפרדה מלאה בין הצדדים – כפי שהיתה באלג'יריה – סדר-יום כזה יהיה בהכרח קרוב מאוד לתכנית מאבק משותף. ומאבק משותף חייב להיות לא-אליים.

הדברים עשויים להשמע אוטופיים, ואולי אף בניגוד לטבעם של מאבקים להגדרה עצמית. ייתכן והדוגמאות ההיסטוריות בספר זה, בצרוף לבדיקה בלתי-מתפשרת של הכיוון שבו הולכים האירועים באזור, יצביעו על כך שהדברים אינם מבטיחים פחות מאשר הרעיונות המצויים.

הקדמה

המחקר הזה אינו מתיימר להיות מחקר ממצה: החומר ההיסטורי שיש בו על פעולה לא־אלימה כולל מעט מאוד מנסיון העבר. אף־על־פי כן, בספר הזה נעשה הניסיון המקיף ביותר עד היום לבחון את אופיו של המאבק הלא־אלימים כטכניקה פוליטית וחברתית, מבחינת התייחסותו לשלטון, צורות הפעולה האופייניות לו, הדינמיקה שלו בעת עימות, והתנאים להצלחה או לכישלון של השימוש בו.

החומר ההיסטורי משמש בראש וראשונה לבניה אינדוקטיבית של הניתוחים, התיאוריות וההשערות. יש לקוות שהספר הזה יעודד מחקרים רבים נוספים על הטכניקה הזאת ועל הפוטנציאל הטמון בה, כתחליף לאלימות פוליטית. המחקר החל מנקודת המוצא, שקיים צורך בתחליפים להתמודדות אלימה עם עריצות, תוקפנות, אי־צדק ודיכוי. בו בזמן ברור כי צווים מוסריים נגד אלימות, או הטפות בזכות אהבה ואי־אלימות תורמים אך מעט, או שאינם תורמים כלל, לסיומן של מלחמות ושל אלימות פוליטית. נראה לי כי בעת קונפליקטים חריפים, שבהם מוטלים על הכף עניינים חשובים – או עניינים שנראים חשובים – נקיטת סנקציות ואמצעי מאבק מסוג חדש כתחליף לאלימות, תוכל להביא לידי צמצום האלימות הפוליטית באופן שמתיישב עם עקרונות החופש, הצדק וכבוד האדם. אך הטפה גרידא לאטרנטיבות לא־אלימות לא תוביל בהכרח לשינוי כלשהו, אלא אם כן יתברר כי אותן שיטות הן אפקטיביות לפחות כמו השיטות האלימות, וגם זו אינה שאלה של הטפות מוסר או הצהרות. על כן נראה כי יש צורך בבדיקה מעמיקה של טבעו של המאבק הלא־אלימים, האפשרויות הגלומות בו והדרישות העולות ממנו; בדיקה שתהיה אובייקטיבית ככל שרק ניתן. אין להתייחס לעבודה זו כאל עבודה סופית, אלא כאל כלי להעמקת הבנתנו וידענתנו; ההצעות, הסיווגים, הניתוחים וההשערות ראיים לבחינה ומחקר נוספים.

ישנם קונפליקטים שאינם ניתנים לפיתרון בדרך הפשרה, אלא בדרך המאבק בלבד. כאלה הם הקונפליקטים שבדרך זו או אחרת, נוגעים בעקרונות היסוד של החברה, בעצמאות, בכבוד עצמי, או בחירותם של אנשים לקבוע בעצמם את עתידם. לעיתים נדירות בלבד יימצא הפיתרון לקונפליקטים הללו בדרך המוסדית הרגילה וספק גדול הוא אם דרך כזו תספק פיתרון נאות. תחת זאת, פונים האנשים לאימים ולשימוש באלימות, מתוך אמונה כי

בקונפליקטים מעין אלה יש לבחור בין כניעה פאסיבית לבין אלימות, וכי המפתח לניצחון טמון באלימות. האמצעים הספציפיים הם מגוונים: פעולה צבאית קונבנציונלית, לוחמת גרילה, רציחות פוליטיות, מהומות רחוב, פעולות משטרתיות, הפעלת נשק פרטי למטרות התקפה והגנה, מלחמות אזרחים, טרור, הפצצות אוויריות קונבנציונליות, נשק גרעיני וצורות רבות אחרות. האלימות הזאת, בין אם היא משמשת רק כאיום ובין אם נעשה בה שימוש מוגבל או בלתי מוגבל, נועדה להרוג, לפצוע, להרוס ולהשליט טרור ביעילות המירבית. ויעילות זו הלכה וגברה – תחילה ממאה למאה, אחר־כך מעשור לעשור וכעת משנה לשנה – ככל שאנשים וממשלות השקיעו בה יותר משאבים ויותר כשרונות.

אולם עובדה היא שהאלימות אינה אמצעי הפעולה האפקטיבי היחיד במצבי קונפליקט מכריעים. לכל אורך ההיסטוריה, ותחת משטרים פוליטיים שונים, אנשים מכל חלקי העולם ניהלו מאבקים וצברו כוח רב מאוד באמצעות שימוש בטכניקת מאבק שונה לחלוטין – טכניקה שאינה הורסת ואינה הורגת. הטכניקה הזו היא הפעולה הלא־אלימה. גם אם טכניקה זו זכתה לשמות שונים, בסיסה היה זהה: האמונה כי הפעלת הסמכות השלטונית תלויה בהסכמת הנשלטים, כי הסכמה ניתנת לביטול וכי אפשר לפקח על כוחו של היריב ואף לחסלו. במלים אחרות, פעולה לא־אלימה היא אמצעי לשלוט בכוחו של היריב, להיאבק נגד כוח זה, ולחסלו באמצעים לא־אלימים. אף־על־פי שמאמץ רב הושקע בהגברת יעילותו של העימות האלים, לא הושקעו עדיין מאמצים דומים ביעול הפעולה הלא־אלימה, כתחליף אפשרי לאלימות.

עם זאת, לפעולה הלא־אלימה יש היסטוריה ארוכה, שברובה אינה ידועה מכיוון שההיסטוריונים בחרו להתמקד בדברים אחרים. למעשה, עד לאחרונה, המודעות למסורת ולהיסטוריה של המאבק הלא־אלים מועטה ביותר, עד כדי כך שפעיליו אלתרו בדרך כלל את תגובותיהם ללא כל קשר לנסיון העבר, ומצב הדברים הזה מתחיל להשתנות רק עתה.

ברור שקיים מאגר עשיר של חומר הממתין לעיונם של החוקרים ושל פעילי המאבק הלא־אלים. אפילו בשלב הראשוני הזה של המחקר אפשר למצוא אינספור דוגמאות – החל ברומא העתיקה, דרך המאבק לזכויות האזרח בארצות־הברית וכלה בהתנגדות הצ'כים והסלובקים לפלישה הרוסית ב־1968. סריקה יסודית של מקורות שונים תגלה את מחאות הפלכאים נגד רומא כבר במאה החמישית לפני הספירה, ואת התנגדות ההולנדים לשלטון הספרדי באמצע המאה השש־עשרה. אך עם זאת, ההיסטוריה של המאבק הלא־אלים במאות ההן עדיין לא נכתבה, והמידע המצוי עליו בידינו כיום הוא מצומצם מאוד.

בתקופות מאוחרות יותר, התמונה הולכת ומתמלאת. דוגמאות חשובות של תגובה ומאבק מופיעות במגוון רחב מאוד של מצבים. למשל, המתיישבים האמריקאים השתמשו בטכניקת ההתנגדות הלא־אלימה במאבקם נגד בריטניה, בכך שסירבו לשלם מיסים וחובות, סירבו לייבא, סירבו לציית לחוקים שלא נראו בעיניהם צודקים, השתמשו במוסדות פוליטיים עצמאיים וניתקו את הקשר החברתי והכלכלי עם בריטניה ועם מתיישבים פרו־בריטיים. מאוחר יותר, במיוחד בשלהי המאה התשע־עשרה ובתחילת המאה העשרים, נקטו פועלים מארצות רבות שיטה של אי־שיתוף פעולה, באמצעות שביתות וחרם כלכלי, כדי לשפר את תנאיהם ולצבור כוח. המהפכה הרוסית של 1905 היתה רצופת תגובות לא־אלימות למאורעות "יום א' העקוב מדם". שביתות ששיתקו את המשק, סירוב לציית להוראות הצנזורה, הקמת מוסדות שלטון "מקבילים" – אלה הם רק חלק מן הלחצים שאילצו את הצאר להבטיח שיטת ממשל ליברלית יותר. כאשר המשטר הצארי קרס תחתיו ב־1917, הסיבה לכך היתה התפוררותו למול עוצמת המהפכה הלא־אלימה, חודשים ספורים לפני אוקטובר, כאשר תפסו הבולשביקים את השלטון. לחץ לא־אלימים אינו מכון בהכרח "נגד", הוא יכול להיות גם "למען" – כפי שאירע בברלין ב־1920, כאשר הביורוקרטיה והציבור נותרו נאמנים לממשלת אָבְרַט הקיימת, והכשילו את נסיון ההפיכה של קאפ בכך שסירבו לשתף עימו פעולה. גנדי, האסטרטג הראשון במעלה של הפעולה הלא־אלימה, ראה במאבק לא־אלימים אמצעי לאיזון הכוחות, המסוגל, יותר מכל אמצעי אחר, להשיג צדק וחירות אמיתיים. המערכה של 1930–1931 היתה מאבק לאומי קלאסי נוסח גנדי, מערכה שהחלה בצעדת המלח המפורסמת כהקדמה למרי אורחי נגד המונופול הבריטי. צעדה זו פתחה מערכה לא־אלימה שנמשכה שנה תמימה. היא ערערה את יסודות שלטונה של בריטניה בהודו והסתיימה במשא ומתן בין שוויים.

למרות התנאים הקשים במיוחד, גרמה ההתנגדות הלא־אלימה במקרים מסוימים גם לזעזועים פוליטיים בארצות שהיו תחת כיבוש נאצי במשך מלחמת־העולם השנייה. היו אף מקרים, שבהם היא זכתה לנצחונות מסוימים. בנורבגיה, למשל, הוכשל בדרך זו נסיונו של קווילינג להקים מדינה קורפורטיבית. אי־שיתוף פעולה נסתר, ולעיתים רחוקות אף התקוממות לא־אלימה, תרמו להצלחת חיי יהודים. באותה תקופה, בצידו השני של כדור־הארץ הצליחה פעולה עממית לא־אלימה לפורר את שלטונם של שני דיקטטורים במרכז אמריקה. משטרים קומוניסטיים חשו אף הם על בשרם את כוחה של הפעולה הלא־אלימה: ההתקוממות המזרח־גרמנית ב־1953, שביתות במחנות מאסר סובייטיים והשלב הלא־אלימים של המהפכה ההונגרית ב־1956.

בארצות-הברית הפעולה הלא-אלימה מילאה תפקיד חשוב במאבקים שניהלו האפרו-אמריקאים, החל בחרם האוטובוסים במונטגומרי. אחד הגילויים המרשימים של התנגדות לא-אלימה ובלתי מתוכננת אירע בצ'כוסלובקיה ב-1968, בהגנה הלאומית נגד הפלישה הרוסית. המאבק לא הצליח. עם זאת, הצ'כים והסלובקים הצליחו להחזיק מעמד זמן ממושך – מאוגוסט עד אפריל – יותר מכפי שניתן היה להצליח בהתנגדות צבאית. גם בתבוסתה ראויה הדרך הזאת למחקר מעמיק. פעמים רבות נמצאו ההישגים והנצחונות של המאבקים הלא-אלימים בלתי מספקים, אך עם זאת הם היו תמיד מרשימים, במיוחד כאשר שוקלים את מספרם המועט של המשתתפים הפעילים, ואת אופיה המאוחר והבלתי מתוכנן של ההתנגדות.

תכונה נוספת האופיינית לדרך הפעולה הלא-אלימה היא המגוון הרחב מאוד שלה מבחינת מידת ההצלחה, המטרה והשיטה. לעיתים היא מבקשת להשיג רפורמות או מטרות מוגבלות (כמו בחרם האוטובוסים במונטגומרי); לעיתים היא שואפת להרוס משטר שלם (כמו ברוסיה בפברואר-מרץ 1917); ולעיתים להגן על ממשלה מותקפת (כמו בצ'כוסלובקיה). לעיתים קרובות נעשים מאמצים מכוונים לשמור על אופיו הלא-אלימים של המאבק; במקרים אחרים הדרך הלא-אלימה אינה מתוכננת מראש. למרות שקיימת קשת רחבה מאוד של שיטות, ישנן רק דוגמאות ספורות שבהן הופעלו במקביל כמה וכמה שיטות, כפי שאירע במהפכות הרוסיות. רק במקרים בודדים (ה'קונטיננטל אסוסיישן', "תוכנית הקרב" הלא-אלימה של הקונגרס הקונטיננטלי הראשון, והמערכה של 1930-1 בווודו) התפתח מאבק מתוכנן. לעיתים רחוקות בלבד, כמו אצל גנדי, ניתן למצוא תכנון מודע הן במישור האסטרטגי והן במישור הטקטי. לעיתים רחוקות בלבד, כמו בגרמניה בשנות העשרים, כמו הממשלות הגולות במלחמת העולם השנייה, או כמו בצ'כוסלובקיה ב-1968, ניתן להתנגדות הלא-אלימה גיבוי ממשלתי רשמי. גוונים נוספים רבים של פעולה לא-אלימה קיימים וימשיכו להיות קיימים.

יחד עם זאת, ביסוד כל המאבקים הלא-אלימים קיימת הנחה משותפת, מפורשת או מובלעת, לגבי טבעו של השלטון ואופן ההתמודדות עימו.

פרק א'

טבעו של הכוח הפוליטי והשליטה בו

הקדמה

בניגוד לאוטופיסטים, חסידי הפעולה הלא-אלימה אינם מבקשים לשלוט בכוח הפוליטי (המונח כוח יופיע להלן כתרגומה של המילה Power) על-ידי דחיייתו או חיסולו. דווקא הם מכירים בכך, שהכוח הפוליטי מעוגן למעשה בכל מערכת יחסים חברתית או פוליטית והשליטה בו היא "הבעיה הבסיסית של התיאוריה הפוליטית"¹ ושל המציאות הפוליטית. הם אף מודעים לכך שכדי לשלוט בכוחם של קבוצות או משטרים פוליטיים מאיימים, חובה עליהם להפעיל כוח פוליטי. את ההנחה הזאת הם חולקים עם חסידי האלימות, אף אם הם מתנגדים להם בנקודות רבות אחרות.

אפשר בקצרה להגדיר כוח חברתי כיכולת שליטה ישירה או עקיפה בהתנהגותם של אחרים, על-ידי פעולתן של קבוצות אנשים המשפיעה על קבוצות אנשים אחרות.² הכוח הפוליטי אינו אלא אותו כוח חברתי אשר מופעל למען מטרות פוליטיות, בעיקר בידי מוסדות ממשלתיים או בידי אנשים שמתנגדים למוסדות אלו או תומכים בהם. הכוח הפוליטי מתייחס על כן לכלל הסמכות, ההשפעה, הלחץ והכפייה שיש להפעיל כדי לממש או להכשיל את רצונותיו של מי שמחזיק בו.³ נציין כי בספר הזה, כשמופיע המונח 'כוח' לבדו, יש להבינו כמתייחס לכוח פוליטי.

מהו טבעו הבסיסי של הכוח הפוליטי?

כל סוגי המאבק, כל האמצעים לפיקוח על ממשלות או להגנה עליהן מפני התקפה, יסודם בהנחות בסיסיות לגבי טבעו של הכוח. בדרך כלל אין הנחות

אלה מפורשות. בני האדם אינם טורחים בדרך כלל לעצור ולחשוב עליהן ולרוב הם כלל אינם מודעים להן ואף מתקשים לתת להן ביטוי מילולי. הדבר נכון גם לגבי חסידי פעולה לא־אלימה וגם לגבי חסידי פעולה אלימה. התייחסות מוטעית או לוקה לטבעו של הכוח הפוליטי – קלושים סיכוייה להוביל לפעולה אפקטיבית שתמודד עם הכוח הזה.

באופן בסיסי קיימות שתי השקפות לגבי טבעו של הכוח הפוליטי. אפשר לראות בבני האדם נתינים התלויים ברצונה הטוב, בהחלטותיה ובתמיכתה של ממשלתם, או של כל מערכת היררכית אחרת שהם משתייכים אליה. לחילופין אפשר לראות בממשלה או כמערכת מוסדות התלויים ברצונם הטוב, בהחלטותיהם ובתמיכתם של בני האדם. אפשר לייחס את כוחה של ממשלה למעטים המצויים בצמרת השלטון, אך אפשר לראות את הכוח הזה, בכל הממשלות, כעולה ברצף מתוך מגורים רבים בחברה. אפשר לראות כוח כדבר בר־קיימא, משתמר ומתחדש, שקשה לשלוט בו או לחסלו. לעומת זאת, ניתן לראות בכוח הפוליטי דבר שברירי, שקיומו תלוי בחידושם המתמיד של משאביו, המתאפשר בזכות שיתוף הפעולה של מוסדות ואנשים רבים – שיתוף פעולה שעשוי להתמיד אך עלול גם להיפסק.

הפעולה הלא־אלימה, יסודה בהשקפה השניה – קרי, שממשלות תלויות באנשים, ושהכוח הוא פלורליסטי ושברירי מטבעו, משום שחיוזק מקורותיו תלוי בקבוצות רבות. ההשקפה הראשונה עומדת, כנראה, ביסודה של רוב האלימות הפוליטית. מקרה יוצא דופן ראוי לציון הוא לוחמת הגרילה, בעיקר בשלביה היותר פוליטיים. בפרק הזה נטען שתיאוריית הכוח העומדת ביסוד הפעולה הלא־אלימה היא עקבית ומדויקת יותר מן התיאוריה העומדת בדרך כלל ביסוד הפעולה האלימה, ובמיוחד המאבק הצבאי. לתיאוריה אחרונה זו אפשר לקרוא "התיאוריה המונוליתית".

"התיאוריה המונוליתית" של הכוח מניחה כי כוחה של ממשלה הוא יחידת כמות קבועה – "קוונטים" ("יחידת כמות דיסקרטית"). דבר "נתון", חזק, עצמאי, בר־קיימא (אם לא חסין לחלוטין), מתחזק ומשתמר בכוחות עצמו. מכאן נובע כי בעימות גלוי לא יוכלו האנשים לבדם לפקח על כוח מעין זה או לחסלו; הדבר יתאפשר רק באמצעות איום או שימוש בעוצמה פיסית אדירה. המלחמה היא פרי תפיסה כזו והנשק הגרעיני הינו גילוייה הקיצוני ביותר. לו באמת הכוח הפוליטי היה חזק ועמיד כפירמידה, כי אז היה אפשר להגבילו רק על־ידי ריסונם העצמי של השליטים (ראה בהמשך), ובאמצעות שינויים "בבעלות" על המונוליט (המדינה) – בין אם בהליכים רגילים כמו בחירות, הליכים חריגים (כרצח השליט או הפיכה), או אלימות הרסנית (מלחמה קונבנציונלית). העמדה המונוליתית לא תותיר מקום להפעלת סוגי

לחץ ושליטה אפקטיביים אחרים. אך העמדה המונוליתית בדבר כוחו של השלטון אינה מדויקת והיא מתעלמת מטבעו של הכוח הנתון בידיו של כל שליט או משטר.

התיאורטיקנים של הפעולה הלא-אלימה רואים בניסיון להישען על אלימות הרסנית לשם שליטה בכוח הפוליטי, דבר חסר היגיון בדומה לניסיון להשתמש במכסה כדי לשלוט בקיטור היוצא מסיר, שעה שהאש תחתיו בוערת ללא שליטה.

הבסיס לפעולה הלא-אלימה הוא ההנחה, שהשליטה היעילה ביותר בכוח פוליטי היא השליטה במקורותיו. בפרק זה נעסוק בשאלה מדוע וכיצד ניתן לעשות זאת.

שורשיו החברתיים של הכוח הפוליטי

טעות נפוצה בקרב חוקרי מדע המדינה היא ההתייחסות להחלטות פוליטיות, לאירועים ולבעיות במנותק מהקשרם החברתי. שורשי הכוח הפוליטי חודרים דרך המבנה הפורמלי של המדינה ומגיעים לחברה עצמה. לעובדה זו יש השלכות לגבי טבעם של האמצעים לשליטה על הכוח. למרות חשיבותה התיאורטית והמעשית העצומה, נשכחת לעיתים הטענה הפשוטה שכוחם של יחידים וקבוצות הנמצאים בעמדות הפיקוד וההכרעה הגבוהות ביותר בכל ממשלה – לשם הקיצור נכנה אותם להלן 'שליטים'⁴ – כוח זה אינו במהותם, אלא הוא חיצוני. אמת, ישנם אנשים בעלי תכונות אישיות או אינטליגנציה גבוהה יותר, או אנשים המעוררים אמון רב יותר מאחרים. ובכל זאת, הכוח הפוליטי שלהם נובע מן החברה שעליה הם שולטים. שכן, אם שליט כלשהו מחזיק בכוח פוליטי, מן הדין שיהיה בידו לכוון את התנהגותם של אנשים אחרים, לנצל משאבים רבים, אנושיים וחומריים כאחד, להפעיל מנגנון כפייה, ולכונן מנגנון בירוקרטי לניהול מדיניותו. כל המרכיבים הללו של הכוח הפוליטי הם חיצוניים לאישיותו של בעל הכוח. המצב דומה במהותו למצב שמתאר הסופר הצרפתי בן המאה השש-עשרה, אָטֵן דה לה בּוֹאָטֵי, בדבר כוחו של העריץ: "זה שכה מנצל אתכם לרעה, רק שתי עיניים לו, רק שתי ידיים וגוף אחד ואין לו יותר מאשר לאדם הנחות ביותר בכל אחת מעריכם הרבות והגדולות, מלבד היתרון שהענקתם לו אתם, והוא – היכולת להרוס אתכם."⁵ אוגוסט קונט טען אף הוא בתחילת המאה התשע-עשרה שהתיאוריה הפופולרית שמייחסת לשליטים מידת כוח קבועה, יסודה בטעות. קונט עמד על כך שכוחו של השליט משתנה ותלוי במידה שבה החברה מעניקה לו את הכוח הזה.⁶

א. מקורות הכוח

אם הכוח הפוליטי אינו במהותו של בעל הכוח, הרי שהוא תלוי במקורות חיצוניים. למעשה, נראה שכוח פוליטי צומח מתוך פעולת הגומלין של כמה מהמקורות הבאים:

1. סמכות: שיעורה ועוצמתה של הסמכות שיש לשליט בקרב נתיניו. אפשר להגדיר סמכות כ"זכות לפקד על אחרים ולכוונם, הזכות להישמע על ידי אחרים ולחייבם לציית."⁷ ומכיוון שבני האדם מקבלים את הסמכות הזאת מרצונם, היא קיימת מבלי להידרש לאמצעי כפייה.
2. משאבים אנושיים: כוחו של השליט מושפע ממספר האנשים שמצייתים לו, שמשתפים עימו פעולה, או שמספקים לו סיוע מיוחד, ממשקלם היחסי באוכלוסיה כולה, וממידת התארגנותם ואופיה.
3. מיומנויות וידע: כוחו של השליט מושפע מן המיומנות, מן הידע ומן היכולת של אנשים אלה, והיחס בין אלה לצרכיו.
4. גורמים לא־מוחשיים: גורמים פסיכולוגיים ואידיאולוגיים כמו הרגלים ועמדות לגבי ציות וקבלת מרות. קיומם או היעדרם של אמונה משותפת, אידיאולוגיה, או תחושת שליחות, כל אלה משפיעים על כוחו של השליט ביחס לאנשים.
5. מקורות חומריים: המידה שבה שולט השליט ברכוש, במשאבים הטבעיים, במשאבים הפיננסיים, במערכת הכלכלית ובאמצעי התקשורת והתחבורה מסייעת לקבוע את גבולות כוחו.
6. סנקציות: המקור האחרון לכוחו של השליט הוא אופיין והיקפן של הסנקציות העומדות לרשותו, לשימוש נגד נתיניו או בשעת סכסוך עם שליטים אחרים. כפי שכתב ג'ון אוסטין, סנקציות הן "בגדר חיזוק הציות"⁸ המופעל בידי שליטים נגד נתיניהם, כהשלמה לקבלה מרצון של סמכותם וכדי להגביר את מידת הציות לפקודותיהם. הסנקציות עלולות להיות לעיתים אלימות; לעיתים הן מופעלות כעונש ולעיתים כאמצעי מנע. לעיתים האזרחים הם אלה שמפעילים סנקציות נגד ממשלותיהם או עמיתיהם (בכך נדון בהמשך). אפשר גם להפעיל סנקציות על ממשלה אחרת. לסנקציות יש אופי מגוון, כמו ניתוק קשרים דיפלומטיים, חרם כלכלי, פלישה צבאית והפצצות. סנקציות ביתיות בעלות אופי אלים, כגון מאסר או הוצאה להורג, מיועדות בדרך-כלל להעניש על אי-ציות, ואינן חותרות להביא לביצוע הפקודה המקורית, אלא רק במידה שהן כשלעצמן, עשויות להתרועע אחרים מפני אי-ציות. סנקציות אלימות אחרות, ובדרך כלל רוב הסנקציות הלא-אלימות, מיועדות להשגת המטרה המקורית; כמו במקרים של מלחמה קונבנציונלית, שביתות, אי-שיתוף פעולה

פוליטי וחרם. ככלל, סנקציות הן יסוד מפתח בפוליטיקה הפנימית והבין-לאומית.

קיומם של מקורות הכוח הללו – חלקם או כולם – הוא תמיד שאלה של מידה; לעיתים רחוקות בלבד יקרה כי כולם גם יחד יימצאו בידיו של השליט, או כי אף לא אחד מהם יימצא בידיו. הזמינות שלהם נתונה לשינויים תמידיים הגורמים להגברה או לצמצום כוחו של השליט במידה שמקורות הכוח של השליט אינם מוגבלים, בה במידה יהא כוחו בלתי מוגבל; אך ההיפך נכון גם הוא; במידה שזמינותם של מקורות כוח אלה היא מוגבלת, כן יהיה כוחו הפוליטי של השליט מוגבל אף הוא.

ג. מקורות אלה תלויים בציות

בחינה מקרוב של מקורות כוחו של השליט, תגלה שהם קשורים בקשר הדוק לציות ולשיתוף הפעולה של הנתינים. ניקח למשל את שאלת הסמכות. הסמכות היא חיונית לקיומו ולתפקודו של כל משטר. חוקים ככל שיהיו אמצעי הכפייה הפיסית של השליטים, רובם ככולם נזקקים לכך שיאשרו את סמכותם ואת זכותם לשלוט. המפתח לציות סדיר, הוא בגישה לתודעה. הסמכות, על-פי הגדרתה, מתקבלת על-ידי האנשים מרצון, ולפיכך סמכותו של השליט תלויה בהכרח ברצונם הטוב של הנתינים והיא אף תשתנה בהתאם לרצונם.

אם קבלת סמכותו של השליט היא בבחינת צורך בסיסי, הרי שאובדן הסמכות הזאת יוביל לתוצאות כבדות משקל באשר למעמדו ולכוחו של אותו שליט. כשם שהנתינים יכולים להכיר בסמכות השליט מתוך אמונה שהוא ראוי לה מבחינה מוסרית או מתוך דאגה לרווחת החברה והמדינה, כך הם יכולים, באותו האופן ומאותן הסיבות, לשלול את תביעתו להפעיל עליהם סמכות. היחלשותה או התמוטטותה של הסמכות הזאת נוטת לרופף את נכונותו של הנתין לציות באופן בלתי נמנע. הציות חדל להיות הרגל. ההחלטה לצייט או לסרב תהיה החלטה מודעת וייתכן שהציות יישלל.

כאשר הנתינים שוללים את זכותו של השליט לשלוט ולפקד, הם מסירים בכך את ההסכמה הכללית, או את הנכונות הקבוצתית, שמאפשרת את קיומה של הממשלה הנוכחית. אובדן הסמכות הזה מוביל להתערערות כוחו של השליט עד לנקודה שבה סמכותו נשללת ממנו. כשאובדן הסמכות הוא קיצוני, מוטל איום על עצם קיומה של אותה ממשלה.

נקודה שניה שיש לבררה היא תרומתם של הנתינים למערכת הקיימת. מובן שכל שליט נזקק לשיתוף הפעולה של נתיניו ולסיועם בהפעלת המערכת הכלכלית והמנהלית. כל שליט נזקק לכישורים ולידע, ליעוץ ולעבודה

וליכולת הניהולית של חלק ניכר מנתיניו. ככל שהיקף שליטתו ורמת הפירוט שלה יגברו, כן יזדקק ליותר סיוע מן הסוג הזה. המדובר, למשל, בידע מתוחכם של מומחים טכניים, מאמצי מחקר של מדענים, יכולת ארגון של ראשי מחלקות, סיוע של כתבנים, עובדי תעשייה ותחבורה וחקלאים. הן המערכת הפוליטית והן המערכת הכלכלית מתפקדות הודות לתרומתם של אנשים רבים, יחידים, ארגונים וקבוצות משנה.

כוחו של השליט תלוי בזמינות הקבועה של סיוע כזה, לא רק מצד יחידים, פקידים ציבוריים, שכירים וכיוצא באלה, אלא גם מצד ארגוני משנה ומוסדות שמהם מורכבת המערכת. הכוונה למחלקות, משרדים, ענפים, ועדות ועוד. כשם שיחידים וקבוצות עצמאיות יכולים לסרב לשתף פעולה, כן יכולות גם יחידות הארגון הללו לסרב לספק את הסיוע הנדרש כדי לקיים ביעילות את עמדתו של השליט ולאפשר לו לבצע את מדיניותו. "אין מערכת שתוכל לבצע הוראה מגבוה אם חבריה (כיחידות ארגון או כיחידים) לא יאפשרו לה לעשות כן".⁹

אם המון "העוזרים" ידחו את סמכותו של השליט, ייתכן שמידת היעילות של ביצוע הוראותיו תיפגע, ייתכן גם שהם יטלו לידיהם החלטות מסוימות, או שיסרבו מפורשות להמשיך את סיועם הרגיל. כדי להבטיח את מידת הסיוע ושיתוף הפעולה הרצויים, ייתכן, כמובן, שתופעלנה סנקציות. אך מכיוון שהשליטים זקוקים ליותר מאשר קבלת מרות חיצונית גרידא מצד נתיניהם, הרי שכל ניסיון להשיג את עזרתם בדרכי כפייה לא יצליח, כל עוד היקפה של סמכותו של השליט בקרב נתינים אלה, או מידת העוצמה שלה, מוגבלים. על כן, בגלל תלותו באחרים לשם הפעלת המערכת, השליט עצמו נתון תדיר להשפעות ולהגבלות, הן מצד עוזריו הישירים והן מצד האוכלוסיה כולה. השליטה הזאת תגדל ביחס ישיר למידת תלותו.

נותר לנו לדון בשאלת היחס שבין סנקציות לבין קבלת מרות. אם בתקופה של תסיסות חמורות המשטר אינו עורך שינויים כלשהם כהתאם לדרישות הפופולריות, יגבר הצורך בהקשחתו. סנקציות כאלה מתאפשרות לרוב למרות אי־שביעות הרצון מן המשטר, מכיוון שלעיתים קרובות, בעוד חלק של האוכלוסיה דוחה את סמכות השליט, חלק אחר נותר נאמן ומוכן לסייע למשטר לשמור על כוחו ואף לבצע את מדיניותו. במקרה זה ישתמש השליט בנתיניו הנאמנים כשוטרים או כחיילים על מנת להטיל סנקציות על השאר. אלא שסנקציות, אפילו במקרה הזה, לא תהיינה הגורם המכריע לקיומו של המשטר, ולכך כמה סיבות: ראשית, הקבוצה השלטת (בין אם היא זרה ובין אם היא מבית) אינה שומרת על אחדותה בזכות הסנקציות בלבד. שנית, יכולתו של השליט להפעיל סנקציות תלויה במידה רבה בסיועם של הנתינים עצמם.

הסנקציות אומנם חשובות לקיום כוחו הפוליטי של השליט, בייחוד בשעות משבר, אולם היכולת להטיל סנקציות נובעת מציותם ומשיתוף הפעולה מצד חלק מהנתינים לפחות. יתר על כן, מידת יעילותן של הסנקציות תלויה באופני קבלת המרות בקרב הנתינים. הבה נדון בשאלות אלה.

ללא סוגים שונים של שיתוף פעולה שום שליט לא יוכל להטיל סנקציות, אם בארצו ואם מחוצה לה. היכולת הזאת תלויה במידה רבה בנכונותם של נתיניו להיות לו לשוטרים ולחיילים, וכן במידת היעילות שבה הם מבצעים את תפקידי הענישה המוטלים עליהם. מעבר לכך, כלי הנשק עצמם הם מוצרים חברתיים. משהגיע לקיצו עידן החץ והקשת החלה התלות בתהליך הייצור של כלי נשק – רובים, פצצות, מטוסים, טנקים וכיוצא באלה – בשיתוף הפעולה החברתי, לעיתים קרובות של אנשים רבים וארגונים ומוסדות שונים. גם הטכנולוגיה לא שינתה את מצב הדברים הזה. התפתחויות חדשות באמצעי התקשורת ובאמצעי הלחימה יוכלו אולי לצמצם בעתיד את היקף הסיוע הנדרש להפעלת הסנקציות, ואולי אף לשנות את טבען. אך יחסי התלות עצמם לא יצטמצמו ולא יתבטלו.

לבסוף, יעילות המשטרה והצבא, ולו גם הנלהבים ביותר, מושפעת ממידת הסיוע מרצון מידי האוכלוסיה, או ממידת הקשיים שהיא מערימה. כפי שניסח זאת ו.א. רנדלין, אל תאמר שהמדינה נשענת על "כוח", אמור שבידיה נתון "כוח" כל עוד רוב נתיניה מוצא שהדבר רצוי.¹⁰ היכולת להפעיל סנקציות תלויה בשיתוף פעולה. אך יעילותן או אי-יעילותן של הסנקציות המופעלות תלויה בתגובת הנתינים שנגדם הן מופעלות. האופן שבו הנתינים מקבלים את מרות השלטון יקבע במידה רבה את היקף הסנקציות "הנדרשות" ואת יעילותן היחסית. (הכוונה היא למידת הציות ללא איומים, ולמידת אי-הציות למרות העונשים). משום כך, ההכנעה והאכיפה מחזקות זו את זו: ככל שדפוס ההכנעה חזקים יותר, כך תהיה האכיפה יעילה יותר. ככל שדפוס ההכנעה חלשים יותר, כך תפחת יעילות האכיפה של השלטון. הדבר נכון לכל סוגי המשטרים, ובכללם מערכות שלטון טוטאליטריות.

לסיכום, נוכל לומר שכוחו של השליט אינו בגדר כמות ("קוונטום") סטטית "נתונה". כוחו משתנה בהתאם לשינוי בהיקף הכוחות החברתיים שתחת שליטתו ובאיכותם. שינויים בכוחו של השליט מתאימים לשינויים בנכונותם של נתיניו לציית, לקבל את סמכותו, לשאת עמו פעולה ולבצע את רצונותיו. שיתוף הפעולה של הנתינים חיוני לשליט לשם השגת מקורות כוחו, ולביסוס עוצמתו. ברטרנד דה ג'ובנל ביטא זאת בכך שקבע שוויון כמעט מתימטי בין עוצמת כוחו הפוליטי של השליט, מקורות כוחו ומידת הציות של נתיניו.¹¹

מדוע בני האדם מצייתים?

המאפיין החשוב ביותר של כל ממשלה שהיא, שבהיעדרו לא תוכל להתקיים, הוא הציות וקבלת המרות מצד נתיניה. הציות הוא לבליבו של הכוח הפוליטי. אנשים רבים מניחים שמתן פקודה ומילויה הם בבחינת מהלך אוטומטי אחד פחות או יותר. מכאן, שהפעלת כוח פוליטי היא יחס חד-צדדי לגמרי. אם כך היה הדבר, הרי שכל מחשבה כי אפשר לפקח על כוחו של השליט באמצעות הגבלת הציות להוראותיו, או סירוב מוחלט לבצעו, היתה בגדר שטות, שהרי מתן הפקודה וביצועה – חד הם. אולם עצם ההנחה מוטעית מיסודה: בין פקודה לבין ציות קיים יחס של השפעה הדדית. קיימת אינטראקציה – היינו, פעולה "הנקבעת על-ידי שני הצדדים"¹² והכרוכה ביחס דו-צדדי בין השליט לבין נתיניו. סנקציות שמופעלות במסגרת מערכת היחסים שבין השליט לנתיניו חמורות יותר מאשר אלה שמופעלות במסגרת מערכות היחסים שבין הדרגים הגבוהים לבין הדרגים הכפופים להם. עם זאת קיימות נקודות דמיון אחדות, בעיקר במישור השפעות הגומלין והתלות ההדדית. שני הנושאים הללו נחקרו על-ידי שורה של חוקרים וביניהם פרופ' הרולד לסקוול, הסוציולוג הגרמני ג'ורג זימל, ו'אקסטר ברנרד, החוקר האמריקאי של "תפקידי הרשות המבצעת". פרופ' לסוול מזכיר כדוגמא את התזמורת. הוא מציין כי באותה מידה שהמנצח יכול להטיל עונש על חברים אשר אינם עוקבים אחרי אותותיו, כך יכולה מצידה התזמורת, אם אינה שבעת רצון מהמנצח, להטיל עונשים משלה ו"באמצעות אי-שיתוף פעולה מכוון או הסתה עויינת... להביא לפיטוריו". לסוול מוסיף, כי ללא התאמה מספקת מצד הדרגים הכפופים (בצורת "הסכמה פאסיבית או פעילה") מערכת יחסי הכוח לוקה בחסר, למרות האיום בסנקציות או אף הפעלתן.¹³

זימל תיאר מקרים נוספים של השפעת הגומלין, דווקא בתחומים בלתי צפויים. הוא מזכיר את מערכות היחסים שבין הנואם לקהל, בין המורה לכיתה, ובין העתונאי לקוראיו, כמקרים שבהם הדרגים הכפופים משפיעים על הממונים עליהם באופן משמעותי ביותר. גם במערכת היחסים שבין המהפנט למהפנט קיים יסוד של הדדיות ושל תלות הדדית. הוא מסיק כי "אף העבד האומלל ביותר, ... יוכל עדיין, בצורה כלשהי לפחות, במובן הזה לאדוניו."¹⁴ ברנרד גם הראה שאותו סוג של השפעת גומלין קיים בין מוסדות ובין יחידות שונות במסגרת ארגון מורכב. הדרג הגבוה תלוי ביחידים או בתת-הארגונים שתחתיו למילוי הוראותיו וביצוע תפקידיהם. בשל כך הוא מתאר את פעולתם כ"מאמץ משותף".¹⁵

אותו סוג של השפעת גומלין קיים גם במסגרת המדינה: פקודות והוראות אינן זוכות לביצוע אוטומטי. כך לגבי מערכת היחסים שבין השליט לנתיניו, בין השליט למחלקות השלטון השונות, בין המחלקות השונות לבין עצמן ובתוך כל אחת בנפרד, ובין ראש מחלקה לאנשיו. מערכת יחסי הכוח קיימת רק כאשר המעגל נסגר והדרגים הכפופים מצייתים להוראות השליט ועושים כמבוקשו. אולם כפי שנראה, דבר זה אינו קורה תמיד. גם כאשר הכוח הפוליטי זוכה בגיבוין של סנקציות, גם אז קיימת אותה השפעת הגומלין בין הדרג הגבוה לבין הדרגים הכפופים לו. על כן, השימוש בכוח פוליטי אינו תהליך חד־צדדי שבו השליט נתן הוראות אשר זוכות בהכרח לביצוע. "כיוון שכוח פוליטי פירושו שליטה באנשים אחרים," כתב פרנץ נוימן, "הכוח הפוליטי... הוא תמיד יחס דו־צדדי."¹⁶ נוסף על כך, יחסי הגומלין בין השליט לנתין מתרחשים בתוך מסגרת פוליטית וחברתית ומושפעים ממנה. המידה שבה השליט מצליח להחזיק בכוחו ולממש את מטרותיו תלויה במידת הציות ושיתוף הפעולה הצומחת מיחסי הגומלין הללו. כוחו של משטר במישור הלאומי או הבין־לאומי עומד "ביחס ישר ליכולתו לזכות בציות מצד נתיניו ולשאוב מכך את אמצעי הפעולה שלו. הכל סובב סביב הציות. מי שלמד את סודותיו עמד על טבעו של הכוח הפוליטי."¹⁷

אם אכן הגענו למסקנה שהציות הוא תנאי הכרחי למילוי הפקודה, וקיבלנו את העובדה שהציות אינו בלתי נמנע, הרי נשאלת השאלה הנושנה: מדוע מצייתים הרבים למעטים? הנס גֶרְת וס. וֹרְרִיט מִילְס קבעו כי "...מנקודת המבט הפסיכולוגית טמון שורש הבעיה של הכוח בהבנת המקור של הציות־מרצון, מבנהו ודרך השמירה על המשכיותו."¹⁸

תשובתו של תומאס הובס מהמאה השבע־עשרה היא פשוטה. נתינים נשמעים לשליטיהם מתוך פחד, הוא כתב, פחד מהשליט או פחד זה מזה.¹⁹ אולם עמדתו של הובס כשלעצמה אינה נכונה. בהקשר זה גורמים נוספים מלבד הפחד מילאו תפקיד חשוב.

א. הסיבות הן רבות ומגוונות

למעשה אין למצוא הסבר אחד מספק לתופעת הציות. אי־אפשר להסביר ציות פוליטי אך ורק במונחים רציונאליים. הסיבות מרובות, מורכבות וקשורות זו בזו; ומידות וצירופים שונים של הסיבות הללו אחראים לציות במצבים שונים.

1. הרגל. סיבה אחת לציותם של אנשים תימצא בעובדה שהציות מקובל על האנושות זה זמן רב, וכך נהפך להרגל. יש דעות הגורסות שההרגל לציות הוא למעשה "הגורם המהותי" להמשך הציות.²⁰

עם זאת, אין איש טוען שזהו הגורם היחיד. על מנת להפוך ציות להרגל נדרש שכנוע ממושך. יתר על כן, בשעת משבר פוליטי, או כאשר השליט מגביר פתאום את דרישותיו, חדל ההרגל להיות הגורם היחיד. אם אין גורמים נוספים, עשוי הציות להיפסק.

2. פחד מסנקציות. הפחד מסנקציות הוכר על־ידי רבים כמקור לציות. סנקציות יכולות ללבוש צורות מגוונות, כגון הפעלת לחצים חברתיים וכלכליים, אולם אנו מעוניינים בעיקר בסנקציות המעוגנות בחוק ובנוהג של המדינה. הן כרוכות על־פירוב באיום של שימוש כלשהו באלימות פיסית נגד הנתין המסרב לציות. הסנקציות האלה מבטיחות ציות באמצעות "...כוח כפייתי בלבד, כוח שלאמיתו של דבר פועל על האנשים באמצעות פחדיהם בלבד".²¹

מאחורי סנקציות מעין אלה עשויה להימצא כוונה להעניש או לגמול על אי־מילוי חובה (ועל כן אין־הן מיועדות על־פירוב להשגת המטרה המקורית), והן לעודד את ציותם של הנתינים האחרים, באמצעות הטלת פחד – על־ידי מקרי מופת – מפני סנקציות על אי־ציות. הפחד מפני סנקציות אלימות שמופעלות נגד יחידים, וקיומם של אמצעים לניהול מאבק אלים נגד קבוצות (הן מבית והן מחוץ) – נראו בעיני רבים כאבני היסוד של המדינה ושל הציות הפוליטי. הפחד מפני הסנקציות חיוני במיוחד כאשר דרכים אחרות נכשלות. ואף־על־פיי־כן הכוח הפוליטי אינו בבחינת עוצמה פיסית גרידא, והפחד מפני סנקציות, כחיוזק לחוקים ולפקודות, אינו הגורם הבלעדי לציות.

3. מחויבות מוסרית. הגורם השלישי לציות טמון בתחושת המחויבות המוסרית של הנתינים. אין מדובר כאן במחויבות משפטית, אף כי אפשר לקשור בין סוגים מסוימים של מחויבות מוסרית ומחויבות משפטית. תחושת המחויבות המוסרית של הנתינים היא משותפת לכל צורות הארגון הפוליטי. בחלקה היא פרי תהליך נורמלי שבו היחיד קולט את המנהגים, את דרכי ההתנהגות ואת האמונות של החברה שבה הוא גדל; ובחלקה היא פרי אינדוקטרינציה מכוונת. הקו המפריד בין שני תהליכים אלה אינו תמיד ברור. שניהם יוצרים בנתין "כוח מרסן" פנימי,²² המכוונו לציות ולקבל מרות. המחויבות המוסרית לציות יכולה לנבוע מארבעת השיקולים הבאים:

א. טובת כלל של החברה: האמונה כי ההגבלות שהשלטון מטיל משמשות תמיד את טובת הכלל מהווה גורם חשוב בציות הפוליטי. הציות מאפשר הגנה מפני אנשים אנטי־סוציאליים וקידום טובת הכלל. מעמדה זו משתמעת האמונה

בתועלתה של הממשלה ככלל, ושל ממשלה מסוימת אחת ביחס לכל אלטרנטיבה אפשרית. לפיכך גם אם האנשים לא יהיו שבעי רצון, הם ימשיכו לציית מפחד פן התנגדותם תוביל להרעה במצב ותעמיד בספק את עצם קיומה של הממשלה.²³

ב. גורמים על-אנושיים: מקור שני של מחויבות מוסרית לציית פוליטי מצוי בזיהויו של המחוקק או השליט עם תכונות, כוחות, או עקרונות על-אנושיים שאינם מאפשרים אי-ציית. תכונות אלה יכולות לנבוע מכישוף, מישויות על-אנושיות, או מאידיאולוגיות של "מאמין אמיתי", דתיות או פוליטיות, אך ההשפעה על הציית דומה. אי-הציית נהפך לכפירה, לחילול קודש, לבגידה בגזע, בלאום ובמעמד; או התרסה כנגד האלוהים, ההיסטוריה, או האמת.

ג. הלגיטימיות של הפקודה: הציית לפקודות נובע גם מכך שהן נחשבות כלגיטימיות בגלל מקורן ומי שעומד מאחוריהן. אם הפקודה באה מפי אדם בעל עמדה רשמית מוכרת, אם היא תואמת את המסורת, החוק והחוקה הקיימים, אם השליט הגיע לעמדתו בהליכים המקובלים, הנתין יחוש מחויבות רבה יותר לציית. לעיתים נדירות יותר, במצבים מהפכניים, הלגיטימיות אינה נובעת מן המסורת, אלא מ"העם" או מ"המהפכה". קיימים גם מקורות נוספים ללגיטימיות של פקודה.

ד. התאמת הפקודה לנורמות המקובלות: המקור הרביעי של תחושת המחויבות המוסרית טמון בהתאמתן של הפקודות לנורמות המקובלות. אנשים מצייתים מכיוון שהפקודות שניתנו להם תואמות ממילא את מה שנתפס בעיניהם כצודק – כמו למשל איסור על גניבה או הריגה.

4. תועלת אישית.

ארגונים ומוסדות לא-פוליטיים, עסקיים, חינוכיים, מדעיים וכיוצא באלה, מצליחים לעיתים קרובות להגיע לשיתוף הפעולה הרצוי עם יחידים באמצעות תמריצים כמו כסף, עמדה ויוקרה. באופן דומה נודעת לתמריצים חשיבות גם במסגרת המוסדות הפוליטיים ובכללם המדינה. אנשים שאינם מסכימים עם השליט או עם המערכת ימשיכו בכל זאת לציית באופן פאסיבי, ואף למלא תפקיד פעיל מתוך שיקולים של תועלת אישית. תועלת אישית יכולה להתבטא במונחים של יוקרה, עמדת כוח יחסית, או רווח כספי עקיף. פרסים אלה במיוחד מסייעים לשליט להשיג את שירותיו של אותו מיעוט שבאמצעותו הוא ישלוט ויפקח על הרוב. טובת ההנאה הכלכלית הישירה מצטמצמת לרוב למספר אנשים קטן יחסית, בשעה שאינטרס כלכלי משמש עתה בחברות מסוימות מניע יותר ויותר חשוב לציית, בקרב חלק גדול יותר של האוכלוסיה. עם הגידול במספר המשרות הממשלתיות ואמצעי הפיקוח הכלכלי, יותר

אנשים עשויים להמשיך בנאמנותם, בציותם ובשיתוף פעולתם, למען תועלתם האישית.

5. הזדהות פסיכולוגית עם השליט.

הנתינים מוכנים לציית ולשתף פעולה גם הודות להזדהות הרגשית העמוקה עם השליט, עם המשטר או השיטה.

6. תחומי אדישות.

הנתינים אינם נשמעים אומנם לכל החוקים במידה שווה של יסודיות או התלהבות, אך אין להסיק מכך שהציות לאותם חוקים ייחלש בהיעדר איומים או סנקציות. הסיבה לכך היא "שישנם שוליים של אדישות ושל סובלנות"²⁴ ו'תחום אדישות' שבגבולותיו כל אדם יקבל הוראות מבלי שבאופן מודע יטיל ספק בסמכותן..."²⁵

7. היעדר ביטחון עצמי בקרב הנתינים.

לאנשים רבים אין די ביטחון בעצמם, בשיפוטם וביכולתם, כדי שיוכלו להביע אי-ציות או התנגדות. הנתינים עשויים להיות מיואשים, רצוצים, אדישים או חסרי-יכולת להעריך מתי יש ומתי אין לציית. הם עשויים להטיל ספק בעצם זכותם ויכולתם לקבל החלטה מעין זו. היעדר ביטחון עצמי מושפע גם מן התחושה שהקבוצה השלטת מוכשרת יותר מן הנתינים בקבלת החלטות ובביצוען. הנתינים עשויים, כמו כן, להעדיף שינוי בסדר הקיים, אך הם משלימים עימו בשל היעדר ביטחון ביכולתם לפעול בהצלחה.

ב. פקידי וסוכניו של השליט

כל שליט מנצל את שיתוף הפעולה של חלק מן החברה כדי לשלוט על החברה כולה. הוא נעזר "בצבא של נחותי דרגה"²⁶ שהוא ארגון מורכב ומדורג של פקידים וסוכנים המסייעים בידו לרכז את החברה כולה תחת מרותו. לשם כך נחוצה מערכת היררכית, ומערכת כזאת אכן צומחת. בשל תפקיד המפתח של קבוצת אוכלוסיה זו יש לתת את הדעת ולו אך בקצרה להבנת מניעי הציות ושיתוף הפעולה שלה. כמו באוכלוסיה כולה, גם כאן המניעים רבים ומגוונים: הרגל, פחד מפני סנקציות, מחויבות מוסרית, תועלת אישית, הזדהות עם מנהיג, אדישות ביחס לקווי מדיניות בגבולות רחבים מאוד, היעדר הביטחון העצמי לסרב. הדיון הקודם בנוגע למניעים אלה ודאי מתאים גם כאן. אך דומה שבהקשר לקבוצה זו, יהיה משקלו של כל גורם שונה בהשוואה לשאר האוכלוסיה. תחושת המחויבות המוסרית לציית עשויה להיות חשובה במיוחד. כפי שכבר צויין, התועלת האישית עשויה למלא תפקיד חשוב במיוחד. הפחד מפני סנקציות יהיה גורם חשוב פחות מאשר בקרב כלל

האוכלוסיה. יוצאים מן הכלל יהיו אולי חיילים המגויסים בניגוד לרצונם והעומדים בפני סנקציות חמורות אם יתמרדו. ככלל, סנקציות אלימות אינן בעלות משקל מכריע בהשגת הסיוע המיוחד מידי הפקידים והסוכנים – ישנם מניעים חשובים יותר.

ג. הציות אינו בלתי נמוע

הציות לפקודתו של השליט הוא אומנם שכית, אך אין הוא בלתי נמנע. הדבר שונה מאדם לאדם וממצב פוליטי אחד למשנהו. לעולם לא ימצא ציות מלא מצד האוכלוסיה כולה. רבים הם האנשים אשר לעיתים אינם מצייתים לחוקים וישנם אחרים אשר נוהגים כך לעיתים קרובות. נכונותם של האנשים לקבל מרות משתנה תדיר. השליט החזק ביותר לא יזכה ליותר מאשר ציות מתוך הרגל מצד רוב הנתינים. מקרים מפורסמים של אי-ציות המוני, סירוב ואי-שיתוף פעולה אינם אלא עדויות בולטות וחשובות של אמת כללית זו. הם הוכחה לכך, שהפעלת כוח פוליטי היא אכן בגדר פעולת גומלין.

על-פירוב האנשים נשמעים לחוק, אלא אם "יתעוררו משלוותם לנוכח אירועים הריי-אסון או לנוכח תהפוכות חברתיות".²⁷ בכל שעה ובכל חברה, השליט נתון למגבלות כלשהן אם ברצונו לזכות במילוי הוראותיו. מגבלות אלה משתנות במהלך ההיסטוריה. במידה שהחוקים והמדיניות של השליט יתאימו לצורכי החברה ולתחושה הרווחת של מה רצוי ומה נסבל, השליט יזכה בציות רחב יותר. אך, כפי שאמר רודלין, "אפשר לחזק את הנכונות לציית רק כאשר ההמון מסכים בדרך זו או אחרת עם החוק. דוגמאות להתנגדות מוצלחת להחלטות הממשלה מצויות בשפע".²⁸

תפקידה של ההסכמה מרצון

לאור הדיון הקודם, הגיוני להתכונן בציות הפוליטי שעליו נשען כוחו של השליט. הציות הזה הינו תוצאה של פחד מפני סנקציות ושל הסכמה מרצון. זו האחרונה נובעת מאימוץ פחות או יותר אי-רציונאלי של אמות המידה של החברה ונוהגיה, או מהערכה פחות או יותר רציונאלית של יתרונותיו של המשטר והסיבות לציית לו. גישה זו עולה בקנה אחד עם תפישותיהם של הוגים אחדים המתארים את הציות כדבר שנובע מעירוב של "כפייה" ו"הסכמה". מובן שסנקציות לבדן אינן יכולות ליצור את מידת הציות הדרושה, או את היקפו הדרוש, אך אם קיימים גורמי ציות אחרים, הגברת

הסנקציות תוכל להגביר את קבלת המרות. למרות הכל, עובדה נותרת בעינה שסנקציות אינן מביאות תמיד להגברת הציות. הסיבה לכך עשויה להיות, שכדי להביא לציות, צריכות גם הסנקציות לפעול על בחירתו ורצונו של הנתין.

ראשית, נודה כי במובן מסוים הציות אינו רצוני. ברמה מסוימת הפרט אינו אלא קורבן חסר-אונים של כוחות חברתיים ופוליטיים אדירים הכופים עליו את אמונותיו, את סולם ערכיו המוסרי, את גישתו למאורעות חברתיים ופוליטיים וכתוצאה מאלה את הציות למדינה. אם הכוחות הללו אינם מצליחים להביאו לידי ציות, קיים תמיד כוח הדיכוי של המדינה המאיים על הפרט. הצירוף הזה של לחצים, תמרינים ודיכוי נראה לעיתים קרובות כהכחה ברורה לכך שציות נובע באופן פחות או יותר ישיר ומידי ממתן הפקודה. אולם, כפי שראינו, הכוח הפוליטי כרוך בקשר גומלין חברתי, והציות אינו אחיד ואוניברסלי כפי שקובעת העמדה הדטרמיניסטית.

א. הציות הוא רצוני במהותו

גם אם הציות מושפע במידה רבה מכוחות חברתיים שונים, כל גורם חייב לפעול בהתחשב ברצונו או בדעותיו של הנתין הבודד. כדי לציית הנתין חייב לקבל את גורמי הציות כסיבות מספיקות לציות. מכיוון שסנקציות אינן מביאות לציות אוטומטי, הן תיכללנה בשיקוליו של הנתין כבואו להחליט אם לציית. רצונו של הנתין ודעותיו אינם קבועים, והם עשויים להשתנות כתגובה על השפעות של אירועים ושל כוחות חדישים. רצונו של היחיד יכול למלא תפקיד פעיל במצבים מסוימים. ישנו, לפיכך, היבט חשוב, שבו ציותם של הנתינים הינו תוצאה של פעולת בחירה.

גם במקרה של ציות מתוך הרגל, הנתין מקבל את העמדה כי עדיף להמשיך לציית, מבלי שינסה לבחון באופן מודע מדוע עליו להמשיך ולעשות כן. תחושת מחויבות מוסרית, הזדהות פסיכולוגית עם השליט, קבלה של "תחום אדישות", כל אלה כרוכים באופן בסיסי בקבלה רצונית של רצונות השליט. משקלה של התועלת האישית המביאה לידי ציות ישתנה בהתאם לחשיבות שהנתין מייחס לה, בהקשר של מגוון של עמדות אחרות. במצבים מסוימים הנתין יכול אף להחליט שתועלתו האישית דורשת ממנו לא לציית למשטר – במיוחד אם הוא צופה את התמוטטות של אותו משטר. מידת חוסר הביטחון העצמי שלו משתנה גם היא, והיא מושפעת לעיתים משינויים בגישותיהם של נתינים אחרים.

אפילו במקרה של סנקציות ישנו מקום לרצון חופשי ולבחירה. מן ההכרח

הוא שהנתין יפחד מן הסנקציה ומתוצאותיה ויראה בהן דבר רצוי פחות מאשר תוצאות הציות. אין בכך כדי לשלול את הטענה שקיימים תמיד "שוליים של ציות הנרכש אך ורק בזכות השימוש בכוח או האיום בו." ²⁹ אף גנדי יודה ש"לעתים העריץ כופה את ההסכמה בכוח." ³⁰ הקביעה שלרצון ולבחירה יש תפקיד אפילו במקרה של סנקציות, פירושה שאפשר לבחור לציית ובכך להימנע מסנקציות; או לבחור שלא לציית ולהסתכן בתוצאות הסנקציות שהשליט מאיים לנקוט.

יש להבחין כאן בין ציות לבין כפייה באמצעות פגיעה פיסית ישירה. אם למשל, אדם נשלח לכלא, מסרב לעשות כן ונגרר לשם בניגוד לרצונו (כלומר, הדבר נכפה עליו באמצעות פגיעה פיסית ישירה), אין לומר שהוא ציית. כך טען אוסטין. אך אם הוא הולך לכלא בעקבות צו שמאחוריו איום בסנקציות, במקרה זה נאמר שהוא אכן ציית והסכים לפעולה אף-על-פי שהוא אינו רואה את ההוראה בעין יפה. ³¹ הציות קיים על כן רק כאשר האדם מסכים עם הפקודה, או נכנע לה.

כפייה פיסית על הגוף בלבד אינה יכולה להיחשב כציות. אפשר להגשים סוג מטרות מסוים בלבד באמצעות כפייה פיסית ישירה. למשל – העברתם של הנתינים, שלילת חופש התנועה שלהם, החרמת רכושם או ממונם. ואף ביצוע המטרות המוגבלות הללו, לגבי אוכלוסית סרבנים גדולה תדרוש מספר סוכנים רב. מרבית המטרות האחרות שיש לפקודות, ובודאי שיתוף פעולה אקטיבי, אינן ניתנות להשגה באמצעות כפייה פיסית ישירה ולו הממושכת ביותר, בין אם ההוראה היא חפירת בור, ציות לתמרורי תנועה, עבודה במפעל, מתן עצה מקצועית, או מעצר של יריבים פוליטיים. רוב רובן של פקודות השליט ומטרותיו ניתנות להשגה רק לאחר שהנתין הובא למצב שבו ירצה, מסיבה כלשהי, לבצען. ענישת אדם המסרב לציית לפקודה לא תשיג את המטרה עצמה (למשל, הבור לא יחפר אפילו אם אלה שסירבו לחפרו יומתו). האיום בכפייה פיסית או בהטלת סנקציות מגביר את הנכונות לציית רק כאשר האיום נוגע בתודעתו וברגשותיו של הנתיין; במלים אחרות, כאשר הנתיין חושש מסנקציות ואינו מוכן לסבול אותן. הבחירה בין הציות לבין הסירוב קיימת תמיד. אין אלה הסנקציות עצמן שיוצרות את הנכונות לציית, כי אם החשש מפניהן. מובן שרוב האנשים ברוב המצבים אינם ששים במיוחד לרצות עונשים על אי-ציות; גם כאשר קיימת אי-שביעות רצון ביחס למצב הקיים, האדם יהסס. על רקע מאמציו לעורר אי-ציות ונכונות לשאת בעונשים, גנדי מצא כי רק רגשות עזים מאוד יאפשרו קבלה של קורבן מסוג כזה.

על כן, אם אומנם הבחירה והרצון קיימים גם כאשר הציות נכפה ברובו באמצעות סנקציות, אפשר לראות בו דבר שתלוי ברצון ונובע מהסכמה.

הטענה הזאת נכונה במיוחד, מכיוון שעל־פירוב האיום בסנקציות אינו הסיבה לציותם של בני־האדם, וציות של קבע בוודאי אינו יכול לנבוע מאיומים בסנקציות בלבד. אפשר לקבל את קביעתו של אוסטיין, שלפיה הנתינים הצייתנים רוצים לציות. הם מציינים מתוך מניע כלשהו, מתוך הסכמה. לפיכך הציות לגביהם הוא רצוני. זהו אחד ממאפייני המשמעותיים ביותר של השלטון.

נסכם בקצרה. כוחו של השליט תלוי בזמינותם של מקורותיו השונים, וזו תלויה בציותם של הנתינים ובשיתוף הפעולה שלהם. אלה אינם קיימים בהכרח, ולמרות כל האילוצים, הלחצים ואף הסנקציות, הציות הוא רצוני במהותו. על כן, כל שלטון מבוסס על הסכמה.

הקביעה שכל ממשלה תלויה בהסכמת העם אין פירושה, כמובן, שכל הנתינים של כל השליטים מעדיפים את המצב הקיים על פני כל מצב אחר. הסכמתם יכולה לבטא הכרה חיובית בממשלה, אך היא עלולה לנבוע גם מחוסר רצון לשלם את המחיר הכרוך בסירוב. הסירוב דורש ביטחון עצמי ומוטיבציה להתנגד והוא עלול לגרום בעקבותיו מידה ניכרת של אי־נוחות והתפוררות חברתית, שלא לדבר על סבל ממשי.

מכאן נובע שדרגת החירות או העריצות של כל ממשלה משקפת במידה מרובה את נחישותם של הנתינים בהחלטתם להיות חופשיים, ואת נכונותם ויכולתם לעמוד בפני המאמצים לשעבדם.

שלושת הגורמים החשובים ביותר לקביעת דרגת השליטה או אי־השליטה בכוחו של השליט הם: (1) רצונה היחסי של האוכלוסיה לשלוט בכוחו. (2) כוחם היחסי של המוסדות והארגונים העצמאיים של הנתינים. (3) היכולת היחסית שיש לנתינים להשהות את הסכמתם ואת עזרתם.

החופש אם כן, אינו דבר שהשליט מעניקו לנתינים. יתירה מזו, בסיכום הסופי, הן המבנים המוסדיים הפורמליים והן הליכי הממשל המעוגנים בחוקה, אינם יכולים כשלעצמם לקבוע את מידת החירות או את גבולות כוחו של השליט. למעשה החברה עשויה להיות חופשית יותר מכפי שמשמע מהסדריה הפורמליים. לעומת זאת, היקפו ועוצמת כוחו של השליט ייקבעו על־פי כוחם של נתיניו ומצבה של החברה כולה.³² גבולות אלה יוכלו להתרחב ולהצטמצם בהתאם למשחק הכוחות שבין פעולות השליט לבין פעולות נתיניו.

המסקנות הפוליטיות העולות מתוך הדיונים הללו הן אומנם פשוטות, אך הן בעלות חשיבות עיקרית בקביעת דרכי השליטה בדיקטטורים ובמציאת תחליף למלחמה. אָרול א. הָריס ניסח אותן בתמציתיות. הוא טען שהכוח הפוליטי "אינו ניתן למימוש ללא הסכמת האנשים; ללא שיתוף פעולה ישיר של מספר אנשים רב וללא שיתוף פעולה עקיף של הציבור כולו". על כן "העריצות

פורחת רק במקומות שבהם האנשים – אם מתוך בורות או חוסר ארגון ואם מתוך התעלמות או שיתוף פעולה של ממש – מסייעים לעריץ ומאפשרים לו להישאר בשלטון, בכך שהם מעמידים לרשותו אמצעי כפייה.³³

ב. ההסכמה ניתנת להסרה

כבר ראינו שהציות הינו פרי השפעה הדדית של גורמים שונים הפועלים על-פי רצונו של הנתין. גורמים אלה אינם קבועים. הם משתנים והם עשויים להתחזק או להיחלש. לדוגמא, יכול לחול שינוי במידת סמכותו של המנהיג. התנאים, נקודות המבט, מצב הידע של הנתנים, רגשותיהם וגישותיהם – כל אלה יכולים להשתנות. איתם תשתנה גם נכונותו של הנתין לקבל מרות או לדחותה. גם הפחד מפני סנקציות אינו קבוע. הוא יכול לגבור בעקבות נוקשות גוברת או חוסר ביטחון אישי. הוא יכול לקטון עקב ירידה בנוקשותו של המשטר או עקב נכונות גדלה לשאת במחיר הסנקציות למען מטרות חשובות. נכונותו של הנתין לקבל מדיניות מסוימת או משטר בכללותו יכולה להשתנות עם הופעתן של אמונות חדשות (או הבנה חדשה של אמונות קודמות), ותפישות חדשות ביחס למערכת הקיימת. כתוצאה משינויים ומתנדודות אלה, הסכמתם החיונית של הנתנים היא בלתי יציבה. מאפיינים אותה תמיד שינויים ותנדודות קטנים ולעיתים גם שינויים גדולים.

לפיכך, מידת הציות עצמו נתונה לשינוי. כאשר גורם אחד או כמה גורמים נחלשים, השליט ינסה לפצות על ההפסד בהגברת משקלם של גורמים אחרים. כך, למשל, ייתכן שהוא יפעל להחרפת הסנקציות או להגדלת הגמול על שירות מסור. אם מאמצים אלה לא ישאו פרי, הכרסום בציות עשוי להוביל להתפוררות המשטר. אם רצונותיהם של הנתנים יישתנו, ייתכן שהם יפסיקו לספק לשליט שירותים ויפסיקו לשתף איתו פעולה, לציית לו ולהישמע למרותו. תגובה כזו עשויה לבוא הן מצד הנתנים הרגילים והן מצד סוכני השליט ופקידיו. קיימות ראיות היסטוריות לכך ששינוי בעמדותיהם של נתנים וסוכנים הוביל לירידה בנכונותם לציית ולשתף פעולה עם השליט הקיים, וגרם בכך להיחלשות המשטר.

גישות ואמונות הרווחות בקרב סוכני השליט חשובות במיוחד כאן. נתן את אמונתם של בני מעמד הביניים, כי תמיכה בשליט היא לתועלתם, הפציר גודווין "וכל המבנה הנשען על תמיכה זו יקרוס תחתיו." כמו כן, הוא טען כי כל צבא, צבא המדינה או צבא זר, שתפקידו לשמור על מצב ההכנעה של האוכלוסיה, עשוי להיות מושפע מרחשי ליבם של אותם אנשים. או עשוי הצבא לסייע לשליט בדיכוי האנשים, כפי שהאוכלוסיה ככלל יכולה לחדול מהעזרה שהיא מושיטה לו.³⁴

גנדי הדגיש את חשיבות השינוי ברצון של האנשים, כתנאי לשינוי באופן הציות ושיתוף הפעולה. הוא טען שיש צורך (1) בשינוי פסיכולוגי ממצב של הכנעה פסיכית למצב של כבוד עצמי ואומץ לב; (2) בהתגבשות ההכרה של הנתין, שהסיוע שלו הוא זה המאפשר את קיום המשטר; (3) התגבשות ההחלטה לחדול מכל שיתוף פעולה או ציות. גנדי חשב שאפשר באופן מודע להשפיע על השינוי האלה, ועל כן הוא פעל להשגתם.

שינויים בעמדותיהם של הפועלים בבתי-החרושת, או של האזרחים בתחום הפוליטי, שמובילים להימנעות משיתוף פעולה ומציות, יכולים לגרום למערכת קשיים, ולשתקה לחלוטין. לפעמים קורה הדבר למרות שסוכני השליט עצמם שומרים לו אמונים. ללא ציות, שיתוף פעולה וסיוע מצד נתינים וסוכנים, הפכו אישים צמאי שלטון ל"שליטים" חסרי נתינים ולפיכך למטרה ללעג בלבד.³⁵

אם מבקשים לפקח על כוחו של השליט באמצעות הסרת הסיוע והציות, יש צורך באי-שיתוף פעולה וכן בסירוב בהיקף רחב מאוד, ואלה חייבים לעמוד בפני כל דיכוי. עם זאת, מרגע שפחדם של הנתינים פוחת במידה משמעותית, או אף נעלם, ומרגע שקיימת נכונות לשאת בתוצאות, אורז ניתן האות לאי-שיתוף פעולה בקנה מידה גדול. פעולה כזו תקבל משמעות פוליטית, והמחסום העומד בדרכו של השליט יתעצם, במידה שמספר הנתינים המסרבים לציית יגדל, וביחס ישר לדרגת תלותו בהם. התשובה לבעיית הכוח שאי-אפשר לפקח עליו מצויה, אם כן, ביכולת ללמוד כיצד לבצע וכיצד להתמיד בהפסקת הסיוע והציות למרות הדיכוי.

לקראת תיאוריה של פיקוח לא-אלים על כוח פוליטי

אנשים רבים מודים בכך שאי-שיתוף הפעולה והסירוב אכן עשויים להערים קשיים שוליים וזמניים בדרכם של השליטים, אך מקבלים את הטענה שפעולה מסוג זה עשויה להשיג יותר מכך. אך אם אלה היו באמת גבולות ההשפעה של הסירוב ואי-שיתוף הפעולה, היה עלינו לחפש אחר האמצעים לוויסות כוחן של ממשלות במקום אחר. הוגים אחדים הצביעו על אמצעים שונים בתכלית והתיאוריות שלהם התקבלו על דעת רבים.

א. דרכי שליטה מסורתיות

באופן כללי דרכי השליטה המסורתיות נחלקות לשלוש קבוצות: ריסון עצמי מרצון של השליטים, סידורים מוסדיים המיועדים להגביל את הפעלת הכוח, והפעלת כוח עדיף, כמו במהפכה או במלחמה.

1. ריסון עצמי: הריסון העצמי משמש זה זמן רב גורם מרסן או מגביל. השליט מקבל על עצמו מרצונו הטוב מגבלות שונות על היקף כוחו ועל האמצעים שבהם יוכל להשתמש על מנת להחזיק בו. הוא לא ינסה להפר אותן מגבלות מתוך אמונה שיפגע בנורמות מוסריות ואחרות המקובלות עליו ועל החברה כולה.

2. הסדרים מוסדיים: אלה מספקים נוהלים לקביעת הגורם שיחזיק בכוח הפוליטי, לקביעת מדיניות הממשלה ולהסדרת פעולותיה. ההסדרים המוסדיים והחוקתיים של הדמוקרטיות הליברליות הם תרומה נכבדת לדרכי שליטה ופיקוח מן הסוג הזה. מערכות כאלה יוצאות מתוך ההנחה שהממשלה הנבחרת תהיה מוכנה לפעול על-פי אותן הגבלות ושכוחות פנימיים חזקים אין בכוחם לפגוע יתר על המידה בתפקודה הנורמלי של המערכת.

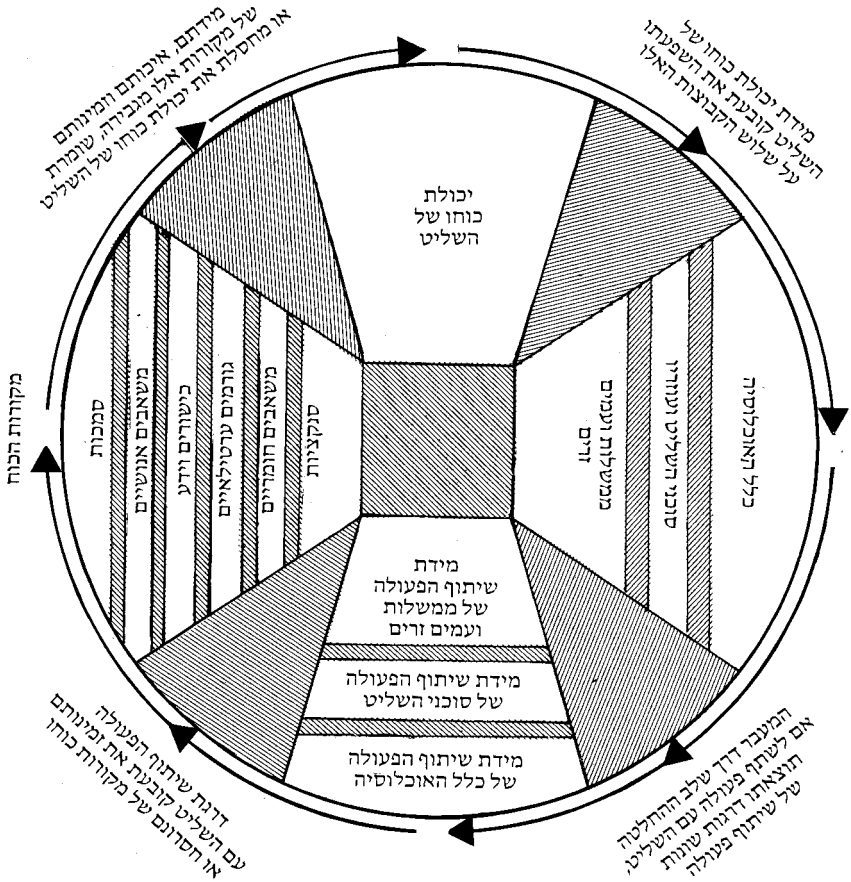
3. השימוש באמצעי אלימות: כאשר כל שאר אמצעי השליטה על השליט והשפעה עליו נכשלים, הפיתרון המסורתי הוא לגבור עליו באמצעי אלימות עדיפה. לאלימות מסוג זה צורות מגוונות: מהומות רחוב, רציחות פוליטיות, מהפכה אלימה, לוחמת גרילה, הפיכה צבאית, מלחמת אזרחים ומלחמות עולם. לעיתים קרובות צידדו בצורך באמצעי שליטה ופיקוח מעבר לשלוש הקבוצות שהוזכרו כאן. ג'ובנל, למשל, דיבר על הקושי במציאת "שיטה מעשית כלשהי" לשליטה על כוח פוליטי,³⁶ וְ'אָק מְרִיטָאן העלה את בעיית "האמצעים שיקנו לאנשים פיקוח על המדינה ושליטה עליה."³⁷

משימה זו אינה קלה, שכן טכניקה חליפית לשליטה ולפיקוח על כוח פוליטי, חובתה להציע דרכי פעולה הן במצבים קיצוניים והן במצבים קיצוניים פחות. בשארית הפרק נסקור על כן בקצרה מחשבות ואירועים המצביעים על האפשרות לאיים על עמדת השליט ועל כוחו באמצעות הימנעות משיתוף פעולה וציות.

ב. שאלת ההימנעות מתמיכה בעיני ההוגים

כמה הוגים מדיניים טענו שאם ההימנעות מציות, שיתוף פעולה וקבלת מרות מצד הנתינים תהיה ממושכת, היא תיצור משבר ואיום על עצם קיומו של המשטר. מבין ההוגים הללו ניתן להזכיר את דה לה בואטי, מְקִיבְּלִי ואוסטין. ראוי לציין את הדמיון בין עמדותיהם לבין המסקנות שאליהן הגענו עד כה.

כוח

בואטי – הפחות מוכר מבין השלושה – טען שהסירוב לסייע לעריצים קוטע את מקורות כוחם, וסירוב מתמשך גורם לנפילתם, ללא צורך באלמות "...אם לא יתנו להם דבר, אם לא יצייתו להם, ללא קרב וללא מהלומות, הם יוותרו ערומים וחסרי אונים, ולא יעשו עוד מאומה, בדיוק כפי שללא אדמה לשורשי העץ, הענף נובל ומת". בואטי טען שאנשים יכולים להשתחרר מעריץ אם ישתחררו מדפוסי ההשלמה והכניעות. "...פשוט חדלו לתמוך בו ותראו כיצד יכרע תחת עומס המשקל ויקרוס תחתיו כמו פסל ענק שבסיסו נשדד..."³⁸

תפישותיו של בואטי – אותן כתב, כך מסופר, בגיל שמונה עשרה – השפיעו רבות על תורו וטולסטוי.³⁹ דרך טולסטוי הגיעו אותם הרעיונות אל גנדי והשפיעו עליו מאוד. הוא ראה בהם אישור לתיאורית הכוח אשר החל לא מכבר בניסוחה, ולאפשרויות הפוליטיות הגלומות בדרכים שבהן כבר החל ללכת.⁴⁰

שנים אחדות לפני בואטי, התייחס מקיאבלי לסכנות שהסירוב מעמיד בפני הנסיך, הן מצד סוכניו והן מצד נתיניו הרגילים, וזאת במיוחד בזמנים של מעבר מממשלה אורחית לממשלה אבסולוטית. הנסיך יסתמך על רצונם הטוב והלא־ודאי של סוכניו (שופטיו), אך אלה עלולים לסרב לסייע בידו; או שיסתמך על רצונם הטוב של נתיניו, ואלה עלולים "להחליט שלא לציית לו בעיתות של אי־שקט ובלבול". מקיאבלי טען שהנסיך "...אשר הציבור כולו עומד מולו כאויב, לא יוכל לזכות לעולם בביטחון מלא, וככל שתגדל אכזריותו, כן ייחלש משטרו."⁴¹

כמעט ודאי שנוכח צעדים של אי־שיתוף פעולה וסירוב מצד חלק של האוכלוסיה, השליט יטיל סנקציות חמורות באמצעות אותם סוכנים ששמרו לו אמונים. דיכויים של הנתינים במצבים כאלה יאפשר לו אולי את השבת מרותו. אך הדיכוי לא ירחיק בהכרח את הסכנות האורכות למעמדו ולכוחו. כפי שראינו, נתינים המסרבים לציית עשויים להתמיד בסירובם ולהיות נכונים לשאת את מחיר הדיכוי, כדי להשיג את מטרתם. הנתינים עשויים אז לזכות במאבקם, שכן, לדברי טוקווייל "ממשלה אשר אין בידיה כל אמצעי אחר להשיג ציות מלבד מלחמה גלויה, קרובה מאוד לקיצה..."⁴² אוסטין אמר דברים דומים:

שכן, לו רוב הקהילה היה נחוש בדעתו להרוס אותה (את הממשלה) ולשאת באומץ את הקשיים המתחייבים מכך, ספק אם די היה בעוצמת הממשלה עצמה ועוצמת המיעוט הקשור בה, כדי לשמור עליה או אף לדחות את נפילתה. גם אם תזכה לסיוען של ממשלות זרות, ובכך תגדיל את כוחה מעבר לכוח הסיבולת של העם הממורמר והמתקומם, יקשה עליה לכפות עליו שוב את מרותה, או

לכפות ציות לזמן רב – בתנאי שבלב העם מקננת שנאה תהומית לאותה ממשלה ונכונות להתנגד לה עד מוות.⁴³

כפי שהעיר רוסו "קל יותר לכבוש מאשר לשלוט."⁴⁴

ג. רמזים להשפעתו הפוליטית של אי־שיתוף הפעולה

ישנן ראיות היסטוריות רבות המעידות על כך שהמסקנות התיאורתיות האלה קבילות, ושבתנאים מסוימים לפחות, אי־שיתוף פעולה עשוי להיות אמצעי יעיל לשליטה ולפיקוח על ממשלות וגופים אחרים בעלי כוח. נעמוד כאן על דוגמאות אחדות החושפות את תלותו של השליט בבירוקרטיה שלו ובאוכלוסיה ככלל.

1. הכשלה. נציג שלושה מקרים שידגימו את התלות של בעלי הכוח בבירוקרטיה שלהם. המקרה הראשון כולל הימנעות משיתוף פעולה במסגרת פוליטית, שבה דרגת התמיכה בשליט גבוהה (הנשיאות האמריקאית). המקרה השני הוא מקרה גבולי, שבו פקידי הממשל פועלים באווירת הסתייגות ועוינות (רוסיה ב־1921–22). המקרה השלישי הוא מקרה ההתנגדות הגלויה (הבירוקרטיה הגרמנית נגד הפוטש של קאפ).

ארצות־הברית: ריצ'רד נוי־שֶׁטֶט תיעד את ההגבלות הממשיות על כוחו של נשיא ארצות־הברית ובעיקר אלה המוטלות על־ידי עוזריו, המערכת הפקידותית והקבינט שלו. מניתוח כמה מקרים חשובים בממשלות הנשיאים טרומן ואייזנהאור מסיק נוי־שֶׁטֶט כי "אותם תנאים אשר להלכה מבטיחים את עמדתו כמנהיג, שוללים ממנו למעשה ערובות לעמדתו". לנשיאים "בעיית כוח": "זוהי הבעיה הקלאסית של אדם העומד בראש כל מערכת פוליטית: כיצד להיות בעמדת עליונות למעשה ולא להלכה בלבד."⁴⁵

הנשיא ניצב בפני הגבלות מסוגים שונים ובפני לחצים למיניהם, אפילו מצד פקידי הביצוע שלו, עוזרי הבית הלבן וחברי הקבינט. הלחצים הללו מקיפים כמובן הרבה מעבר לזרוע המבצעת וכוללים את הלכי הרוח ואת הפעולות של האזרחים עצמם, של חלקי ציבור שונים, ושל רשת מוסדות ענפה, ארגונים פוליטיים, פקידיים ואישים ואף ממשלות זרות. אפילו פקודות מפורשות אינן זוכות תמיד לביצוע, והפקודה היא דרך שכנוע שאינה טובה לשימוש יומיומי.

בקיץ 1952, לפני שמערכת הבחירות הגיעה לשיאה, התלבט הנשיא טרומן בבעייתיות של מצב שבו גנרל הופך נשיא, כלומר, באפשרות שאייזנהאור יזכה בבחירות: "הוא ישב כאן (ונקש על שולחנו לשם הדגשה) ויאמר: עשה כן! עשה כך! ודבר לא יקרה. מסכן, זה כלל לא יהיה כמו בצבא. הוא ימצא

את העניין מתסכל ביותר". אפילו ב־1958 ניתן עוד לשמוע מפיו של הנשיא אייזנהאור "הפתעה וזעזוע" מכך שההוראות לא בוצעו ומכך שהיה צורך ב"טיפול מידת הסיוע מידי האחרים כדי להשיג כוח אפקטיבי".⁴⁶

ברית־המועצות: במרץ 1922, בקונגרס האחד־עשר של המפלגה הקומוניסטית, קבע לנין במונחים ברורים ביותר ש"הלקח הפוליטי" של שנת 1921 מלמד שתפיסת השלטון אין פירושה בהכרח שליטה בבירוקרטיה. במוסקבה היו 4,700 קומוניסטים מהימנים ובמקביל "אותה מכונה בירוקרטית אדירה, אותה ערימה" של הממשלה הרוסית. לדבריו של לנין "עלינו לשאול: מי מכון את מי?" האם היו אלה הקומוניסטים? לא, קבע לנין. "למען האמת, הם אינם המכוונים הם המכוונים. הם מפזרים הוראות על ימין ועל שמאל אך התוצאה שונה מזאת שקיוו לה."⁴⁷

גרמניה: נסיון ההפיכה הצבאית־מונרכיסטית של קאפ ב־1920 נגד הרפובליקת ווימאר החדשה בגרמניה סוכל. על־פי ההיסטוריון הגרמני הנודע אריק אַייק, ניצחון הרפובליקה על אותה הפיכה הושג בעיקר בעקבות "שביתת העובדים הכללית וסירובם של פקידי המדינה הבכירים לשתף פעולה עם האדונים המורדים."⁴⁸ נקדיש תשומת לב מיוחדת לאותם פקידי ממשל ולקבוצות אחרות שסירבו להגיש סיוע. תיאור נוסף ינתן בפרק ב'.

בתחילת ההפיכה הכריזה ממשלת אברט החוקית כי חובתם של אזרחי גרמניה לשמור לה אמונים ולציית לה ולה בלבד. התוצאה, התנגדותם של עובדי המדינה, לבשה צורות רבות. מנהלי הרייכס בנק' דחו את בקשתו של קאפ לעשרה מיליון מרק בתירוץ שחסרה החתימה הרשמית המוסמכת. מכיוון שלא עלה בידיהם להשיג את שיתוף פעולתם של המומחים, כדי להקים את ממשלת המומחים שהבטיחו, ביקשו הקאפיסטים מן הציבור שיתייחס בסבלנות לממשלה של אנשים חסרי ניסיון. תיקי ממשלה מסוימים כלל לא אוישו. רבים מפקידי הממשלה הבכירים סירבו לסייע לממשלת קאפ ואפילו עובדי מדינה זוטרים לא גילו נכונות לסייע. כתוצאה מכך, אנשים חסרי כישורים מינימליים מונו לתפקידים זוטרים יותר, אך עדיין חשובים מאוד כגון ניהול משרד העיתונות וממשלת קאפ נחלשה כתוצאה מכך. חוסר שיתוף הפעולה הורגש אפילו מצד פקידי משרדים וכתבנים. קרוב לסופה של ההפיכה יצאו נגד קאפ אפילו שירותי הביטחון ודרשו את התפטרותו.⁴⁹

לצעדים אלו, בתוספת שביתה כללית רבת עוצמה, היתה השפעה ניכרת. מומחה בהיסטוריית ההפיכה והיסטוריון של ההפיכה הצבאית של קאפ, סגן אלוף גודספיד, כותב "אין ממשלה שיכולה לתפקד לאורך זמן ללא מינימום הכרחי של תמיכה עממית ושיתוף פעולה."⁵⁰

2. אי־שיתוף פעולה עממי. הצורך בשיתוף פעולה עממי והסכנה האורבת

למטטר שבו שיתוף הפעולה נעדר, מתגלים בשני מקרים: מצבם של ההודים תחת השלטון הבריטי ב־1930 ומצבם של העמים הסובייטיים תחת שלטון הגרמנים בשנים 1945–1941. בשני המקרים נצטט את עמדותיהם של פקידי הכיבוש הרשמיים.

הודו: ג'ואהארלאל נהרו סיכם את נסיונו בתחום אי־שיתוף הפעולה במאבק ההודי לעצמאות כדלקמן "אין דבר שמטריד יותר ובסופו של דבר מזיק יותר לממשלה, מהצורך להתמודד עם אנשים שאינם נשמעים לרצונותיה, יהיו התוצאות אשר יהיו."⁵¹ גנדי כתב "אם נהיה חזקים, הבריטים יאבדו מכוחם."⁵² הממשלה הבריטית הסכימה כנראה עם נהרו וגנדי: פקידים בריטיים ראו באי־שיתוף פעולה אזרחי בקנה מידה גדול איום, ואף הכירו בפוטנציאל העצום של המאבק הלא־אלים מבחינת השליטה על הכוח הפוליטי. ב־9 ליוני, ב־1930, בתקופת אי־שיתוף הפעולה האזרחי של התנועה לעצמאות 1930–31 (הסְנוּאָאָג' סְאָטְיָאָגְרָאָה) דיבר המשנה למלך, לורד אירווין (לימים הלורד האליפקס), בפני שני בתי המחוקקים של הודו ודחה את הטענה כי מדובר "בתעמולה פוליטית לגיטימית לחלוטין. לדעתי ולדעתה של ממשלתי זהו ניסיון מכוון לערער סמכות באמצעות פעילות המונית. מסיבה זו, ובשל ההתפתחויות ההכרחיות הנובעות מפעילות זו, יש לראות בה פעילות בלתי חוקית ובעלת אופי חתרני ומסוכן. פעילות המונית, אף־על־פי שהיא מתוכננת על־ידי מארגניה להיות לא־אלימה, אינה אלא הפעלת כוח בצורה אחרת מאחר שמטרתה האובייקטיבית היא למנוע קיומו של ממשל תקין, והממשלה חייבת להתנגד לה או להתפטר. התנועה הנוכחית זהה באופיה לשביתה כללית בארץ תעשייתית אשר מטרתה לכפות על הממשלה דבר־מה באמצעות לחץ המוני במקום בדרכי שכנוע. לאחרונה, מצאה הממשלה הבריטית לנכון לגייס את כל משאביה נגד שביתה מעין זו". אך בהודו, אי־שיתוף הפעולה התקדם צעד אחד נוסף; הועד הפועל של הקונגרס הלאומי ההודי ניסה בסתר לערער את נאמנותם של המשטרה והצבא לממשלתם. כתוצאה מכך, המשיך המושל, "לא היה מנוס" מהוצאת הגוף מחוץ לחוק. הודו היתה זקוקה להגנה מפני "עקרונות כה הרסניים במהותם".⁵³

בריית־המועצות: התנאים והמאורעות בחלקים נרחבים של בריית־המועצות תחת הכיבוש הגרמני במהלך מלחמת העולם השנייה, היו שונים בתכלית מאלה ששררו בהודו תחת הכיבוש הבריטי. עם זאת, הניסיון הגרמני הביא אף הוא פקידים נאצים בכירים וקציני צבא למסקנה כי שיתוף הפעולה והציות של האוכלוסיה בשטחים הללו חיוניים להמשך שלטון הכיבוש. בהתאם לאידאולוגיית הגזע שלהם ולמדיניות שנבעה מכך (ביחוד זו של החלפת האוכלוסיה הקיימת בגרמנים), הנאצים כלל לא ביקשו שיתוף פעולה מצד

אותם אנשים שאותם ראו כתת־אנוש (אונטרמנשן) מהמזרח. על כן זהו מקרה של היעדר שיתוף פעולה מצד האוכלוסיה בשטח כיבוש ולא סירוב מכוון לבקשות לשיתוף פעולה. המצב לא תמיד היה ברור. גורמים רבים השפיעו על מהלך הכיבוש ולפעמים קשה לבדוד את תפקידו של אי־שיתוף הפעולה בשטחים הכבושים. אף־על־פי כן, ולמרות האידאולוגיה המדינית הנאצית והמלחמה, הגיעו קצינים ופקידים גרמנים אחדים למסקנה החלטית ביותר בדבר הצורך בשיתוף פעולה מצד הנתינים.

במחקרו על הכיבוש הנאצי, אלכסנדר דלין מצטט דוגמאות רבות של פקידים נאציים וקצינים שהחלו להבין את הצורך בשיתוף פעולה. למשל קובה המושל של בילורוסיה הגיע אט אט, וללא התלהבות יתירה, למסקנה שחיונית לכל הפחות תמיכה פסיבית מצד האוכלוסיה. ב־1942 הוא השתכנע – כותב דלין – “שכוחות גרמניה לא יוכלו להבטיח שליטה יעילה ללא גיוס כלל האוכלוסיה”. דלין אף מצטט קציני צבא גרמנים בברית־המועצות בדצמבר 1942: “לאור חומרת המצב מובן ששיתוף הפעולה החיובי של האוכלוסיה הוא חיוני.” הגנרל הרֶטְנֶק כתב במאי 1943: “נוכל להשתלט על שטחי רוסיה העצומים אשר כבשנו רק בשיתופם של הרוסים והאוקראינים החיים שם. בניגוד לרצונם לעולם לא נוכל לעשות כן.”

בסקירה על ההיסטוריה של הכיבוש הגרמני בברית־המועצות כותב דלין: “השוט נשאר אומנם מאפיינו הכולט של השלטון הגרמני, אך למרות זאת, התגבשה אט אט ההכרה הבסיסית ששיתוף הפעולה הפעיל דרוש לביטחון מירבי וליעילות מירבית. הצורך המעשי, שעלה תחילה בשטח עצמו, חייב התרחקות מן המעשה, אם לא מהתיאוריה, של הקולוניאליזם נוסח הנאצים.”⁵⁴ התרחקות זו משמעותית עוד יותר לאור העובדה שהיא מנוגדת בתכלית לעמדה האידיאולוגית של הנאצים, שהתייחסה למזרח אירופאים כאל תת־אדם, ולתוכניות קודמות לחיסולה של האוכלוסיה המקומית בשטחים מרכזיים, על מנת לספק שטח ריק להתיישבות, לבנסראום (מרחב מחיה), לפולק הגרמני (לעם הגזעי).

ד. לקראת טכניקת שליטה בכוח הפוליטי

במאי 1943 אמר היטלר לאדולף רוזנברג, שבמזרח הכבוש נדרשת המדיניות הגרמנית לאמצעים הקשוחים ביותר על מנת להרדים את תודעתה הפוליטית של האוכלוסיה. אולם ביולי הוא גם הצהיר... “לשלוט באנשים באזורים הכבושים זו כמובן בעיה פסיכולוגית. אי אפשר לשלוט בכוח הזרוע בלבד. אמת, הכוח מכריע, אך חשוב לא פחות להשיג אותו גורם פסיכולוגי

שיש למאלף החיות בכואו לאלף את החיה. עליהם להשתכנע שהננו מנצחים.⁵⁵

היטלר מודה בכך ש"הכוח" לבדו אין בו להבטיח את השליטה על האוכלוסיה בשטחים הכבושים אם אלה מסרבים לקבל את הפולשים הצבאיים כאדוניהם הפוליטיים. מה נובע מכך? הדגש ששם היטלר בהשפעה הפסיכולוגית של שלטון הכיבוש משתלב היטב עם עמדתם של ההוגים המדיניים שהוצגו עד כה: כלומר, שכדי לשלוט יש צורך להגיע לתודעתם של הנתונים. למסקנות התיאורטיות הללו לגבי הכוח, ישנן גם השלכות מעשיות. אישיתוף פעולה וסירובם של הנתונים לקבל מרות, לפחות בתנאים מסוימים, יכולים להעמיד את השליטים בפני בעיות קשות, להכשיל את מדיניותם ואף להרוס את ממשלתם.

לרוב אין הנתונים מודעים לכך כי הם מקור כוחו של השליט וכי באמצעות פעולה משותפת יוכלו לפורר כוח זה. היעדר המודעות לתפקיד שהם ממלאים, מקורו בכורות תמימה או בהולכת שולל מכוונת מצד השליט. אם הנתונים יבחנו את כוחו של השליט ברגע מסוים, הם ודאי יראו בו כוח חזק ויציב שבכל שלב עלול לפעול נגדם – חסרי האונים. תפיסה קצרת-ראות זו הולידה תפישת שלטון מונוליטית. לעומת זאת, אילו בחנו את כוחו של השליט לפני ולפנים ועמדו על מקורותיו, התפתחותו, תנודותיו ושברירותו, היו מגלים את חלקם הם בבריאתו, בהמשכיותו ובהתפתחותו. מכאן, הם היו מבינים שבכוחם גם להורסו.

זמן רב קודם שנעשה קנצלר, היטלר כתב כי "אין להשתעשע באשליה שניתן יום בהיר אחד להוציא מהמגרה נוסח חדש לחוקת המדינה" שמבוסס על עקרונות המנהיג, ולכפות אותו על המדינה בפקודה. "אפשר לנסות, אך התוצאה לא תאריך ימים. היא תגווע בעודה באיבה."⁵⁶ מה היה קורה אילו הבינו זאת אנשים רבים. אילו ידעו שבכוחם להכשיל מדיניות ומשטרים שאינם לרוחם, ואילו למדו לטרב ולסייע במאבק גלוי? יש מי שהאמין שניתן כך להגיע לחיסול העריצות והדיכוי. גנדי אשר התייחס אומנם במיוחד לנושאים כלכליים, ודאי התכוון להשלכות הרחבות יותר באומרו:

העשירים לא יוכלו לצבור עושר ללא שיתוף הפעולה של העניים באותה חברה. אילו חלחל הדבר בתודעת העניים, הם היו נעשים חזקים יותר. הם היו לומדים כיצד להשתחרר, תוך שימוש באמצעים לא-אלימים, מאי-השוויון המשווע אשר הביא אותם אל סף הרעב.⁵⁷

הריס מצא כי האנשים אינם מודעים לכך ש"הכוח הפוליטי הוא כוחם

שלהם... וכתוצאה מכך, הם בבחינת שותפים לדבר עבירה ובה בשעה הם גם קורבנותיו... לו הבינו זאת מספיק אנשים, וידעו באמת במה מדובר וכיצד לפעול, יכולים היו להבטיח כי לעולם לא תהיה עוד ממשלה עריצה.⁵⁸

השאלה היא כיצד ליישם את תיאוריית הכוח הזאת? אחת הסיבות לכך שאנשים לא הצליחו עד כה לחסל עריצות ודיכוי היא היעדר מידע לגבי דרכי הפעולה. התנגדות האזרחים לממשלה עריצה, חייבת לקבל ביטוי פעיל בסירוב לשתף פעולה. סירוב זה ילבש צורות שונות: מיעוטן תהיינה קלות, חלקן תדרושנה מאמץ, רבות תהיינה כרוכות בסיכון, וכולן תידרושנה מידה של אומץ ותבונה. תנאי הכרחי הוא פעילות של קבוצות או פעילות המונית. כפי שאמר גאטנו מוסקה – המיעוט השליט מאוחד ויכול לפעול בתיאום. לעומתו, הרוב הנשלט "אינו מאורגן"⁵⁹ – או, לעיתים, הוא חסר ארגון עצמאי. התוצאה היא, שעל-פירוב אין הנתינים מסוגלים לגבש התנגדות מלוכדת ולכן קל להתמודד עימם כיחידים. פעולה אפקטיבית שנשענת על תיאוריית הכוח הזו מחייבת התנגדות והתקוממות מלוכדות. לא תמיד תינתן ההודמנות להקדים לכך הכנות מדוקדקות. אך עקשנות וסרבנות כלליות וקולקטיביות אינן מספיקות. יש לתרגם אופציה כללית לאסטרטגית פעולה. על האנשים לדעת כיצד לנהל את המאבק שהוא תוצאה כמעט ודאית של מעשה ההתקוממות הראשון. עליהם לדעת כיצד להתמיד למרות הדיכוי. יהיה עליהם להבין את הטכניקה המבוססת על התפיסה הזאת של מהות הכוח, ובכללה גם את שיטותיה של הטכניקה הזאת, הדינמיקה שלה, התנאים להצלחתה ועקרונות האסטרטגיה והטקטיקה שלה. חובה ליישם את הדברים בכישרון. עלינו, אם כן, לבחון בפרוטרוט כיצד טכניקת הפעולה הלא-אלימה פועלת תוך כדי מאבק. נפנה על כן לחקר המאפיינים הבסיסיים של אי-האלימות ונסקור את ההיסטוריה שלה. משם נעבור לדון על המגוון הרחב של "כלי הנשק" הלא-אלימים, השיטות השונות שבמחסן הנשק של הטכניקה הלא-אלימה. בפרק ג' נבחן את דינמיקת המאבק הלא-אלימים ואת הגורמים אשר יקבעו את מידת הצלחתו בעימות.

פרק ב'

הבסיס המבני של השליטה בשליטים

אחת מן הבעיות הכלליות החשובות ביותר בפוליטיקה כיום, היא כיצד אפשרית השליטה על פעולתן של הממשלות המודרניות.¹ כוחן, שאין לנו שליטה עליו, מאיים עלינו בצורות שונות, ובאופן הבוטה ביותר בצורות העריצות המודרנית והמלחמה. האמצעים המסורתיים של שליטה על השליטים, כמו הגבלות המעוגנות בחוקה, הגבלה עצמית מצד השליטים עצמם ומהפכה אלימה – הוכח כי לכל אלה לצד יתרונותיהם, מגבלות וחסרונות ניכרים. במצבים קיצוניים, שבהם השליטה היא הגורם החיוני ביותר, אי אפשר להסתפק באמצעים מסורתיים בלבד. אם איננו רוצים להפוך לרובוטים פוליטיים חסרי ישע ואיננו רוצים שישימדונו, עלינו למצוא וליישם דרכי שליטה יעילות על כוחם של שליטים.

בפרק א' הראינו שכוחם של השליטים תלוי בזמינותם של מקורות כוח שונים. הזמינות הזאת, בתורה, תלויה ישירות ובעקיפין בדרגת שיתוף הפעולה, הציות, קבלת המרות והנכונות לסייע, שהשליט מסוגל להשיגה מצד כלל האוכלוסיה ומצד "העוזרים" בתשלום, או הסוכנים. בשל כך יש בכוחן של קבוצות אלה לצמצם את זמינותם של מקורות הכוח הללו ואף לבטלם כליל, בכך שיצמצמו או ימנעו את שיתוף הפעולה ואת הציות ההכרחיים, וכך כוחו של השליט יוגבל, ייחלש ואף יימוג. כדי שבלימת מקורות הכוח תהיה יעילה, היא חייבת להתבצע בידי קבוצות גדולות של אנשים, מוסדות הפועלים כגוף אחד. מידת יכולתם לעשות כן, מושפעת ואף נקבעת על-ידי המבנה החברתי.

המבנה החברתי משפיע על אפשרויות השליטה

מבנה החברה הינו גורם מכריע ביכולת השליטה של אותה החברה על שליטיה. המבנה הזה מתייחס לקיומם או לאי-קיומם של מוסדות שונים;

למספרם, לדרגת הריכוזיות או הביזור שלהם, התהליכים הפנימיים של קבלת ההחלטות, מידת כוחם הפנימי וחיוניותם. בקצה האחד תמצא חברה, שבה כל מוסד הוא חלק ממנגנון המדינה הריכוזי, או כפוף לו בפועל. בקצה השני תמצא חברה שצרכיה באים על סיפוקם באמצעות מגוון רחב של מוסדות עצמאיים, ושצורות ממשל אומנם קיימות בה, אך אין היא מדינה ריכוזית. ("מדינה" בהקשר זה פירושה צורת ממשל מיוחדת אשר מחזיקה, בין השאר, בפקידות קבועה, במערכת צבאית קבועה ובכוח משטרה קבוע ומפעילה אמצעי פיקוח אלימים, ובכללם מערכת בתי-כלא). אך מצבי ריכוזיות או ביזור קיצוניים במידה כזאת, כמעט ואינם קיימים. למעשה, המבנה של כל החברות הפוליטיות נע בין שני הקצוות הקיצוניים הללו. ולכן, השאלה החשובה היא עד כמה מרוכז או מפוזר הכוח הפוליטי, או מהי דרגת ריכוזיותו של אותו כוח כמדינה או ביזורו בין המוסדות העצמאיים של החברה.

מבנה החברה משפיע על יכולת שליטתה על כוחם של שליטים בשתי דרכים. דרגת ביזור גבוהה של הכוח וחלוקתו בין מוסדות עצמאיים, חזקים ופעילים, יסייעו בשעת חירום למאבק על השליטה בשליט; ויגבירו את יכולתם של הנתינים ומוסדותיהם למנוע מן השליט את הגישה למקורות כוחו. כמו כן, במצב זה יוגדרו גבולות כוחו של השליט והוא לא יוכל לחצות גבולות אלה ללא שינויים מבניים או נכונותם של הנתינים ומוסדותיהם להרחיב את הסיוע שהם מושיטים לו.

ישנם שליטים, המחזיקים בעמדת הפיקוד על מנגנון המדינה, שלא ינצלו את מלוא הכוח והשליטה בחברה שהמבנה החברתי מאפשר להם. הסיבות לכך יכולות להיות היעדר מוטיבציה, כבוד למגבלות חוקתיות, אמונות מוסריות או דתיות, או תפישות פילוסופיות ופוליטיות. אולם אם גישת השליט משתנה, אם נראה לו שהתנאים מחייבים נקיטת אמצעים קיצוניים יותר, אם צרכים אישיים מגבירים את תאוותו לשלטון, או אם מופיעים אדם או קבוצה התופשים את עמדתו בדרך חוקית, ייתכן שהוא ירחיב את השימוש בכוחו עד לאותם גבולות שנקבעים על-ידי המבנה החברתי. הוא יכול אף לנסות לערער או לתקוף מוסדות אשר בכוחם להגן על אותם גבולות.

עולה מכך אפוא, כי דרושה טכניקת מאבק לשם שליטה בשליטים המבקשים להשתחרר מפיקוח וכי דרוש מבנה חברתי המציב בפניהם גבולות יעילים, וזאת מעל ומעבר להסדרים חוקתיים והגבלות שהשליט מטיל על עצמו.

טכניקת מאבק שמבוססת על ההשקפה שהוצגה בפרק א' לגבי אופיו של הכוח הפוליטי, אכן קיימת. שמה – "פעולה לא-אלימה". היא כוללת מחאה סמלית "לא-אלימה"; אי-שיתוף פעולה כלכלי, חברתי ופוליטי; התערבות

לא-אלימה בדרכים פסיכולוגיות, פיסיות, חברתיות, כלכליות ופוליטיות.² טכניקה זו, אם תזכה להתפתח ולהשתכלל ותיושם במגוון של מצבים, תספק אולי תשובה לאותו צורך בדרך מאבק חדשה לשליטה על כוחו של השליט. יש צורך רב במחקר ובפיתוח של טכניקה זו ושל האפשרויות הגלומות בה. אולם פרק זה מתמקד בתפקיד שיש למבנה החברתי בקביעת גבולות כוחו של השליט. במרכז הדיון עומדת התייחסות להשפעות ארוכות-הטווח שבבריכוזן היחסי של עמדות הכוח החברתיות במסגרת המדינה, וזאת בהשוואה להשפעות ארוכות-הטווח שבביזורו היחסי של הכוח בקרב המוסדות הלא-מדיניים של החברה ככלל.

לעיתים אדם בודד מצליח להשפיע באופן משמעותי על מהלך האירועים החברתיים והפוליטיים, אם בכוח השכנוע שלו, אם ביצירת קשרים עם אנשים בעמדות מפתח ואם בזכות יכולתו לנקוט שיטות שונות של פעולה לא-אלימה. אחדים ממעשיו של מוהנדס ק. גנדי הם דוגמא לאפשרות האחרונה. אולם דוגמאות כאלה הן נדירות, במיוחד כאשר מדובר בשליטים הנחושים בדעתם לשלוט ללא מצרים. במקרים כאלה ניתן להגבילם או להחליש את כוחם רק באמצעות הגבלת מקורות הכוח ודבר זה הוא מעל ליכולתם של אנשים בודדים. איום ממשי על מקורות כוחו של השליט אפשרי על-פירוב רק כאשר מספר נתינים רב מונע ממנו סיוע, שיתוף פעולה וציות, כלומר, קבוצות חברתיות ומוסדות. כיוון שכך, יש לייחס מידה רבה של חשיבות ליכולתם של הגופים האלה למנוע את הגישה למקורות השלטון התלויים בהם. היכולת הזאת מושפעת מגורמים רבים, כמו יכולתם של הנתינים ליישם את טכניקת המאבק, את מידת הזדקקותו של השליט לאותם מקורות ואת יכולת הפעולה העצמאית של הנתינים.

בנקודה זו קיימות שתי אפשרויות. ייתכן מחד גיסא ריכוז הכוח בידי המדינה, ופירוד בין הנתינים במידה ששום קבוצה חברתית או מוסד חברתי לא יוכלו למנוע מן השליט גישה למקורות כוחו. מאידך גיסא, אם אכן מצויות בחברה קבוצות כאלה בהיקף משמעותי, הרי שקיומן ועוצמתן תשפיענה על סיכויי המאבק להשגת שליטה על כוחו של השליט. קבוצות או מוסדות היכולים לנקוט פעולה עצמאית ייקראו מוקדי כוח.

המונח "כוח" מתייחס לכוח פוליטי כסוג מסוים של כוח חברתי. כוח פוליטי מוגדר כאן כמכלול האמצעים, ההשפעות והלחצים – ובכללם סמכות, גמול וסנקציות – העומדים לרשות גורם כלשהו לשם השגת מטרותיו. הכוונה היא בעיקר למוסדות ממשלה, מוסדות המדינה וקבוצות המתנגדות להם. כוח פוליטי נמדד ביכולת לשלוט במצב, באנשים או במוסדות, או לגייס אנשים ומוסדות לשם פעילות מוסימת. ניתן להפעיל כוח כדי לקדם מטרות של

קבוצה, כדי ליישם או לשנות מדיניות, לכפות על אחרים להתנהג בהתאם לרצון השליטים או במסגרת פעילות של אופוזיציה. ניתן להפעיל כוח במטרה לשמור על מנגנונים קיימים, מדיניות או יחסים קיימים או על מנת לשנותם, להרסם או להחליפם. על-פירוב המפתח לכוח פוליטי הוא מנגנון הענישה – הסנקציות. הסנקציות יכולות להיות אלימות או לא-אלימות. אין זה תמיד הכרחי לממש את יכולת הפעלת הסנקציות כדי שתהיינה אפקטיביות. לעיתים תספיק עצם היכולת לעשות כן. במקרים אלה נוכחות הכוח אינה פחותה מאשר במקרים בהם הוא מיושם באמצעות סנקציות ישירות.³

תפקידם של מוקדי כוח מפוזרים בשליטה על הכוח הפוליטי

צורתם של מוקדי הכוח וטבעם (או המקומות שבהם הכוח ממוקם, מתגבש או בא לידי ביטוי) משתנים מחברה לחברה וממצב אחד למשנהו. אך סביר להניח שהם יכללו קבוצות ומוסדות חברתיים כמו משפחות, מעמדות חברתיים, קבוצות דתיות, קבוצות תרבותיות ולאומיות, קבוצות תעסוקה, קבוצות כלכליות, כפרים, עיירות, ערים, מחוזות, אזורים, גופי ממשל קטנים, ארגונים התנדבותיים, ומפלגות פוליטיות. לעיתים קרובות אלה הן קבוצות חברתיות ומוסדות מסורתיים, ממוסדים ורשמיים. אך לעיתים מוקדי הכוח מאורגנים באופן פחות רשמי. ייתכן גם שהם נוצרו לא מכבר, או שפעילותם חודשה כדי להשיג מטרה מסוימת, או להתנגד לשליט (כמו מועצות הפועלים במהפכה ההונגרית של 1956). מעמדם כמוקדים ייקבע על-פי יכולתם לפעול באופן עצמאי, להפעיל כוח, ולהשפיע על כוחם של אחרים, כמו השליט או מוקדים אחרים. לפיכך, יכולתם של מוקדי הכוח לפקח על פעולות השליט תושפע (1) מהיקפם (2) ממידת עצמאותם (3) ממקורות הכוח שבשליטתם (4) מעוצמת הכוח החברתי שביכולתם להפעיל (5) ולעיתים מגורמים אחרים. כאשר משקלם של הגורמים הללו משמעותי דיו, יוכלו מוקדי הכוח לקבוע אם תהיה לשליט גישה למקורות הכוח הדרושים לו.

מוקדי הכוח קובעים את גבולות כוחו של השליט

מבנה הכוח בחברה ככלל מורכב ממערכת היחסים שבין מוקדי הכוח וממערכת היחסים שבינם לבין השליט. מבנה הכוח בחברה הוא זה שקובע לטווח הארוך את תחום כוחו של השליט ואת עוצמתו.⁴ פיזור הכוח בין מוקדי

הכוח, הלכה למעשה, יגביל את כוחו של השליט. מצב זה מתייחס ל"חופש" פוליטי. לעומת זאת, אם אותם מוקדי כוח נחלשו, נהרסו, או שקיומם העצמאי והאוטונומי נשלל בשל אמצעי פיקוח חיצוניים, השליטה על כוחו של השליט תיפגע. מצב זה מתייחס ל"עריצות". ברטרן דה גיזבנל כתב: "כאשר אדם רואה וחש סמכות אנושית אחת ויחידה בלבד – המצב הוא הרחוק ביותר מחירות."⁵

כאשר מוקדי הכוח הם רבים וחזקים מדי, והשליט אינו יכול להפעיל עליהם כוח ללא הגבלה, או לחסל אותם, הוא עדיין יכול לקבל מידיהם את מקורות הכוח שלהם הוא נזקק. אלא שעל-מנת לעשות כן, עליו להבטיח שאותם קבוצות ומוסדות חברתיים יגלו כלפיו, כלפי מדיניותו וכלפי משטרו ככלל אהדה, כדי שייאותו לקבל את מרותו, לשתף איתו פעולה ולהעמיד לרשותו את מקורות הכוח. זוהי אחת מדרכי השליטה העקיפה שיש למוקדי כוח אלה על השליט. אם אין ניסיון ליצור תיאום מעין זה, אם אין הוא יוצא לפועל, או אם השליט פוגע באוכלוסיה שעליה הוא אמור לשלוט, מוקדי הכוח החזקים יוכלו למנוע מן השליט את הגישה למקורות הכוח שבשליטתם, בעימות גלוי. בדרך זו יכולה אוכלוסיה לרסן שליט שאפתן ואנטי-דמוקרטי, לפורר את משטרו ולפזר את כוחו.

ייתכן גם מצב הפוך. כאשר אותן קבוצות חברתיות מאבדות את יכולתן לקבל החלטות ולפעול באופן עצמאי, השליטה על כוחו של השליט מצטמצמת אף היא. כך גם קורה כאשר שליטתן במקורות הכוח נחלשת, או כאשר הן עצמן נחלשות או נהרסות. אם למוקדי הכוח אין משקל משמעותי, והנתינים הם אוכלוסיה מפורדת של פרטים ללא יכולת פעולה קבוצתית ממשית, הפיקוח על כוחו של השליט יהיה מצומצם ביותר.

התקפות מכוונות והשפעות לא-מכוונות עלולות להחליש את מוקדי הכוח

מגוון רחב של גורמים יכול להביא להיחלשותם או לחיסולם של מוקדי הכוח בחברה. מדיניות שמכוונת לתקוף את עצמאותם, לערער את כוחם, או לחסלם, היא רק אחת מן האפשרויות. ייתכן שאלה יבואו כתוצאות לוואי של כוחות חברתיים, כלכליים, פוליטיים ואחרים. השליט יבחר בהתקפה מכוונת כאשר יראה בקבוצות אלה קבוצות מתחרות, וכאשר יכיר בגבולות שהן מציבות לכוחו ולשאיפתו להיות כלי-יכול. הוא יפעל אז להגביל את עצמאותן או לחסלן כליל. הסוציולוג הגרמני גיאורג זימל טען ששאיפת השליטים "ליצור שוויון" בין נתיניהם לא נבעה מהעדפה מוסרית של השוויון, אלא

מתוך שאיפה להחליש את הקבוצות שמסוגלות להגביל אותם.⁶ גופים מסוימים עשויים להיעלם מעל מפת הקבוצות והמוסדות החברתיים, בעיקר אם אין בכוחם להתנגד למאמציו של השליט, אך בדרך כלל הקבוצה תמשיך להתקיים פורמלית, אם כי היא תאבד את עצמאותה ואת שליטתה במקור הכוח. מקרה קיצוני פחות הוא המקרה שבו הקבוצה ממשיכה להתקיים למרות צימצום עצמאותה וכוחה. השליט השואף לכוח בלתי מוגבל, ינסה להחליף מוקד כוח עצמאי במוסד שנשלט בידי מנגנונו.

כאשר מאחורי ההתקפות הללו עומד ניסיון אנוכי של השליט להאדיר את כוחו, ניסיון לכפות משטר דיקטטורי או להרחיב את תחום שליטתו באמצעות משטר דיכוי שכבר קיים, יש להתייחס לכך כאל אות מבשר דאגה. אך אלה אינם תמיד פני הדברים. ייתכן שאותם גופים שהותקפו היו הסֵעצמם בעלי אופי מדכא, נצלני, אנטי־חברתי, או כל תכונה לא־רצויה אחרת. במקרה כזה, כל התקפה מצד השליט באמצעות שימוש במשאביה של המדינה תזכה להערכה, ותיחשב מתקדמת ואפילו משחררת. עם זאת, אין בכך כדי לפתור את הבעיה שהוצגה לעיל, קרי, שהיחלשותם או חיסולם של מוקדי הכוח מרחיבים את גבולות כוחו של השליט.

מוקדי הכוח המותקפים עשויים לפעול למען רווחתה של החברה ככלל, או נגדה, אך בשני המקרים הם גם מסייעים להגבלת כוחו של השליט. אין פירוש הדבר שיש לקבל בהכנעה קבוצות ומוסדות הגורמים נזק לאוכלוסיה או לחלקים שלה, או שיש לאפשר להם להמשיך בפעולתם. הבעיה אינה נוצרת בשל הגבלת אותן קבוצות, או חיסולן. הבעיה היא האופן המיוחד שבו הדבר נעשה, והסכנה שהוא יגרום להגברת כוחו של השליט ושל אפשרויות הדיכוי והכפייה הפתוחות בפניו. הבעיה נוצרת כאשר השליטה נתונה בידי מנגנון המדינה מבלי שנוצרו מוקדי כוח חדשים, או מבלי שכוחם של המוקדים הקיימים התחזק, במידה שתותיר אותם מחוץ לתחום שליטתו של השליט, לפחות כפי שהיו קודם לכן מוקדי הכוח המותקפים. בנקודה זו אין כמעט הבדל אם מוקד הכוח הישן הוגבל באמצעות תחיקה של מוסד דמוקרטי, צו של שליט יחיד, או תקנה של הנהגה מהפכנית. במגוון שלם של שיטות, התוצאה היא פחות או יותר זהה. התוצאה היא מחד גיסא הרחבת עוצמתה של המדינה ואפשרויות פעולתה, ומאידך גיסא החלשתם או חיסולם של קבוצה או של מוסד שהיו מסוגלים להתנגד לכוחו של השליט ולהגבילו.

אם מוקד הכוח הוחלש או חוסל ללא יצירת איוון על־ידי הרחבת כוחן של קבוצות ומוסדות קיימים, או יצירת מוסדות חדשים שהם עצמאיים ביחס למדינה, התוצאה, במובן מסוים, שווה בכל המקרים: התעצמות כוחו של השליט וירידה ביכולת ההגבלה או השליטה של הנתינים. דבר זה אינו מתייחס

רק לשליט מסוים, במדינה ובזמן נתונים. ייתכן שמטרותיו של אותו שליט מסוים הן הומניטריות וכי אין לו כל כוונה להיעשות דיקטטור, אולם התוצאה מתייחסת גם לשליטים בעתיד, השליטים שיורשים את פוטנציאל הכוח המורחב של המדינה, ועלולים להיות הומניטריים פחות מקודמיהם. התהליך הזה אכן התפתח במצביח מאוד שונים זה מזה, כמו חיסול האצולה והשליטים הפיאודליים בצרפת המהפכנית, חיסול האיגודים המקצועיים העצמאיים והמפלגות הפוליטיות ברוסיה הקומוניסטית תחת שלטון לנין וסטאלין, ובגרמניה הנאצית תחת שלטון היטלר. בכל המקרים הללו התוצאה היתה גדילת ריכוזיות הכוח בחברה, התרחבות גבולות כוחה של המדינה, וצמצום, הלכה למעשה, השליטה העממית על כוחו של השליט.

גורמים אחרים עשויים להשפיע על השליטים, אך לא לשלוט בהם

אין להסיק מכאן כי קיים יחס מתימטי בין מידת פיזור הכוח בין המוקדים, לבין דרגת הפיקוח על השליט. או, לעומת זאת, בין מידת ריכוז הכוח במדינה לבין דרגת בלעדיותו של השליט. כפי שכבר צוין, קיימים גם גורמים אחרים שעשויים להשפיע על התנהגותו של השליט, ובכללם ההגבלות שהטיל על עצמו וההגבלות שנקבעו בהליכים מוסדיים כמו בחירות, חוקה ואמצעים משפטיים בתנאי שהשליט מוכן להיענות להם.

עם זאת, אין הניתוח הזה מתכוון לומר שעוצמתם היחסית והרכבם הפנימי של מוקדי כוח כאלה אכן יקבעו את גבולות כוחו של השליט. ייתכן שהוא לא יפרוץ את הגבולות האלה, מתוך אדישות מוחלטת לרצונם של נתיניו. במצב כזה לא ייפרצו הגבולות הללו אלא בסיועם ובהסכמתם של הקבוצות והמוסדות החברתיים. מצבם של מוקדי הכוח בחברה יקבע במידה רבה את יכולת שליטתה, בטווח הארוך, על כוחו של השליט.

תצורות מוסדיות שהן משניות לחלוקת הכוח בפועל

הן המסגרת והן ההליכים המוסדיים הפורמליים של השלטון שומרים על חשיבותם בהקשר הנוכחי, אך המבנה החברתי שביסודם הוא זה שמכריע בטווח הארוך. חלוקת הכוח במסגרת המבנה החברתי כולו היא הקובעת הלכה

למעשה את כוחו של השליט, ללא קשר לעקרונותיה המוצהרים של השיטה או לתצורותיה המוסדיות.

ייתכן מצב שבו המבנה הפוליטי הפורמלי של הממשלה יהיה דיקטטורי, אולם מכיוון שכוח ניכר מפוזר בין קבוצות ומוסדות חברתיים, יהיה לחברה די כוח פנימי כדי להבטיח מערכת פוליטית "חופשית" באופן יחסי. אפילו משטר שהוא להלכה "אוטוקרטי" עשוי להיות כפוף להגבלות נוקשות ולאמצעי שליטה שונים. לעומת זאת, כאשר מוקדי הכוח הם תלשים, קרוב לוודאי שהחברה לא תוכל למנוע כל השתלטות של משטר רודני, יהא מקורו מבית או מחוץ. חברה בעלת חוקה דמוקרטית אך ללא מוקדי כוח חזקים היא חשופה במיוחד להשתלטותו של דיקטטור. אפילו משטר שהוא "דמוקרטי" על-פי חוקתו, עלול להיות בעל כוח בלתי מוגבל ובלתי ניתן לשליטה. לאחר פרק זמן מסוים, סביר להניח שמידת פיזורו או ריכוזו של הכוח בחברה כולה תשתקף בארגונה הפוליטי של אותה חברה.

למוקדי כוח חזקים עשויה להיות שליטה על עריצים

דוגמאות מהמונרכיות הפיאודליות בצרפת וברוסיה עשויות להראות כיצד ייתכן שהכוח שבידי השליטים, שהוא להלכה בלתי מוגבל, ניתן לשליטה כאשר הוא מפוזר בין מוקדים שונים בחברה. אלקסיס דה-טוקוויל, פילוסוף פוליטי בצרפת של תחילת המאה התשע-עשרה, טען שבין המחסומים אשר בלמו בעבר את תוקפנות העריצים⁷ נמנים השלושה הבאים: (1) הדת, אשר סייעה בידי שליטים ונתינים כאחד "להגדיר את גבולותיה הטבעיים של הרודנות."⁸ (2) כבוד לשליטים, שבהיעדרו או בחיסולו על-ידי מהפכה נפתח בפני השליטים הפתח להתפתות שוב, ללא בושה, "לכות הרירותיות."⁹ (3) והשלישי – שבו נדון עתה – קיום מוקדי כוח אפקטיביים בחברה, כמו מחוזות, ערים, אצילים ומשפחות.¹⁰ לפני המהפכה הצרפתית, תחת המשטר הישן,¹¹ הן החוקים והן הסמכותם של האנשים הפקידו בידי הנסיך סמכות כמעט בלתי מוגבלת. ואף-על-פי כן "כוחם של חלק מהנתינים שימש כמחסום לעריצותו. מחסום שאין לעברו."¹² בין מקורות הכוח מנה טוקוויל את "זכויות האצולה... סמכותו של בית הדין הגבוה לצדק... וזכויות יתר אזוריות. כל אלה אפשרו את בלימת הסמכות הריבונית ואת שמירת כוח ההתנגדות בקרב האומה."¹³ באותה עת היה לאנשים קשר הדוק עם עמיתיהם האזרחים. אם אדם כלשהו הותקף שלא בצדק, עמיתיו היו מגישים לו עזרה.¹⁴ המחוזות והערים היו באופן יחסי עצמאיים, ולכל אחד "רצון משלו, והתנגדות לקבלת מרות."¹⁵ בידי האצולה

היה כוח משמעותי, וגם לאחר שאותו כוח נשלל מהם, הם המשיכו להיות בעלי השפעה רבה. "הם העזו להתמודד לבדם עם פעולותיה של הרשות הציבורית."¹⁶ בשעה שקשרי המשפחה היו הדוקים, "האדם שפעל נגד דיכוי לא נשאר לבדו" – הוא מצא תמיכה בקרב קרוביו, רעיו ולקוחותיו.¹⁷ אף כאשר הקשרים היו חלשים, שאב כל אדם ביטחון משושלת אבותיו ותקווה מצאצאיו.¹⁸ השפעות אלה ואחרות של מוקדי הכוח העצמאיים בחברה אפשרו להגביל את כוחו הפוליטי המעשי של השליט, שלהלכה היה כלי-יכול. ברטרן דה ג'ובנל תיאר את המצב הזה במונחים דומים. בצרפת של המאה השבע-עשרה, שעה שהשליט היה להלכה כלי-יכול, הרי למעשה, היה כוחו הפוליטי מוגבל ביותר. מבחינת המגבלות, ההבדל בין התקופה ההיא לבין מינו אלה אינו אלא הבדל טכנולוגי בלבד.

איש לא קיבל כי לשליט ניתנת הזכות לקבוע חוקים כאוות נפשו, או כי רצונותיו של השליט יכולים לחייב. הכל ידעו שצווים מטעם שלטון חילוני אינם מחייבים מוסרית כשלעצמם, כל עוד אין הם ממלאים אחר תנאים מסוימים. במילים אחרות, השליט או דוברו, תחת המשטר הישן, היו פחות חופשיים מאשר כיום, והשלטון היה פחות שרירותי.¹⁹

באופן דומה, הסוציולוג הפוליטי האיטלקי בן המאה העשרים, גֶאָטְנו מוֹסְקָה, טען,

ראש המדינה הפיאודלית יוכל להרע לכל אחד מן הברונים שלו, אך לעולם לא יהיה אדון מוחלט על כולם. ברשותם של אלה מידה רבה של כוח ציבורי... ולמעשה הם יוכלו תמיד להתנגד. הברונים עצמם, מצידם, מגלים שישנו גבול לעריצות שלהם על נתיניהם. כל הפרזה מצידם עלולה לעורר אי-שקט גובר, שעלול להתפתח לכדי התקוממות. יוצא אפוא שבכל הארצות בעלות משטר פיאודלי, שלטונם של האדונים יהיה אולי אלים ושרירותי לפרקים, אך ככלל, השלטון הזה יוגבל במידה ניכרת על-ידי מנהגי הארץ.²⁰

אף-על-פי שבמשטר הפיאודלי היתה החוקה כשלעצמה רודנית, כוחם המשותף של הקבוצות והמוסדות החברתיים, וכן השפעתן של ההגבלות הפחות מוחשיות על כוחו של השליט, פעלו ביעילות לריסון כוחם של המלכים. "לנסיכים היתה הזכות אך לעולם לא היו האמצעים או הרצון לעשות ככל

העולה על רוחם," כתב טוקוויל.²¹ חלק מן הקבוצות הללו התנגד לחופש אישי. עם זאת, טען טוקוויל, עצמאותן וכוחן בדרך כלל תרמו לשמירת החופש ולטיפוח אהבת החופש.²² עצם קיומן של מספר רשויות רב, אשר תבעו את נאמנותו של הנתין, הותיר בידו מידה מסוימת של בחירה ויכולת תמרון. במצב כזה, קובע זימל, האדם "זוכה לעצמאות מסוימת ביחס לכל רשות. אשר לתחושותיו הפנימיות, אולי אף יגיע לעצמאות ביחס למכלול הרשויות."²³ מצב דומה שרר בקיסרות הרוסית תחת המערכת הצארית במאה התשע-עשרה. ההיסטוריון הנודע של חברה זו ושל תנועותיה המהפכניות, פרנקו ונטורי, כתב: "הכוח העצום שהחזיק בידיו ניקולאי ה-1, גדול הרודנים של אירופה בשעתו, היה לאמיתו של דבר מוגבל מאוד בכל הנוגע לנסיגנות לשנות את יסודות המבנה החברתי הרוסי."²⁴ למשל, כאשר הצאר חיפש, לפני שחרור האריסים, דרכים לשיפור מצבם של האיכרים, הוא נתקל בהתנגדות מצד אותם מעמדות שלהסכמתם היה זקוק לביצוע השינויים.²⁵ למעשה לא היה בכוחה של המדינה להתערב במערכת היחסים בין האיכרים לאצולה. היתה זו "עוד הוכחה לחולשת עריצותו של ניקולאי ה-1. היא היתה חזקה בשעה שדרכה במקום, וחלשה מרגע שניסתה לפעול."²⁶

ההתנגדות למזימותיו של הצאר יכלה לצמוח הן מקרב האיכרים והן מקרב האצולה. האיכרים באחוזות הפרטיות האמינו רובם ככולם, שאף-על-פי שהם עצמם שייכים לאצולה ולבעלי האדמות, הרי שהארמה שייכת לאריסים עצמם, על כן דחו כל ניסיון ש"שחררו" אותם אישית, ובה בשעה ימסרו את האדמה לאצולה. אפשר שניסיון כזה היה מוביל למהפכה, שבה היו האריסים מנסים לתפוס את אדמותיהם ולתבוע שחרור מוחלט ממיסוי.²⁷ האפשרות הזאת היתה בגדר אפשרות ממשית, מכיוון שלאיכרים היו מוסדות מנהל עצמי משלהם – האובשצ'ינה ומיר – היינו מוקדי כוח ממשיים. היה להם ניסיון רב בעריכת אסיפות, דיונים, ובקבלת החלטות ובפעולה משותפת.

לדברי ונטורי "המדינה שנוצרה על-ידי הרפורמות של פטר הגדול לא הצליחה מעולם להכות שורשים ברחבי הארץ. במקביל לה המשיכה בפעולתה מערכת של מינהל-עצמי מקומי, שפעלה מאז ימי-הביניים, עם קבוצות מאורגנות של איכרים וסוחרים.²⁸ באמצעות ארגונים אלה, היחידים שעמדו לרשותה, "החברה האיכרית הגנה על עצמה."²⁹ משום כך ביקשה ממשלת הצאר להגיע לכדי שליטה באובשצ'ינה.³⁰

אף כי במערב ניכרת הנטיה להגזים בערכה של התנגדות בני האצולה לרפורמה, אין לבטל את חשיבותה של זו כליל. התנגדותם, כתב ונטורי, הציבה את הצאר ב"עמדת חולשה."³¹ האצילים גם חששו ממהפכת איכרים. התנגדותם הוחרפה בעקבות ההנחה, ששאפתו של הצאר לבצע את הרפורמה

זיתה הרבה יותר חזקה מכפי שהיתה באמת. "התנגדות האצולה היתה ביחס ישיר לחולשת האוטוקרטיה."³² בני האצולה, כיחידים וכקבוצה, היו כמובן חזקים מכדי שהצאר יוכל להתעלם מהם ולהכריעם.

האיכרים חששו שינושלו מאדמתם, והאצולה חששה שתנושל מאריסיה. שתי הקבוצות יכלו לעשות יד אחת ולשתיהן היה מוקד כוח משמעותי שלא היה אפשר להתעלם ממנו. וכך הגבילו מוקדי הכוח את כוחו של הצאר הכל-יכול לכאורה, ושלטו בו.

דוגמאות אלה מצרפת ומרוסיה אינן אלא המחשות פשוטות לכוחם הכללי של מוקדי כוח מכל סוג שהוא, בתנאי שהם חזקים דיים לרסן את כוחו של השליט אשר להלכה אין ליכולתו גבול. אין להבין דוגמאות אלה בשום אופן כהגנה על הפיאודליזם, למרות שטוקוויל אכן הואשם בכך. לטוקוויל היה ברור שכוחם של מוקדי הכוח בצרפת, תחת המשטר הישן, לא נבע מהשיטה האריסטוקרטית כשלעצמה. יכולת השליטה נבעה מהפיזור היעיל של הכוח בחברה כולה, אשר במקרה הספציפי הזה היה חלק מן השיטה האריסטוקרטית. פיזור דומה יכול להתקיים גם בשיטות משטר אחרות, והתוצאה תהיה שליטה דומה בכוחו של השליט.

טוקוויל הבחין כי השפעת פיזור הכוח פעלה מעבר לפוליטיקה הפנימית, והשפיעה גם על יכולתו של השליט לנהל מלחמות מחוץ, לפלוש ולכבוש ללא תמיכת הנתונים.

עם אריסטוקרטי לא יוכל לכבוש את שכניו, אלא במאמץ עליון, כפי שלא יוכל גם להיכבש על-ידם. הוא לא יוכל לכבוש אחרים, מכיוון שלא יהא בידו לקבץ את כל כוחותיו ולהחזיקם יחד במשך תקופה ארוכה. אי אפשר לכבוש אותו, מכיוון שהאויב יפגוש בכל צעד ושעל בריכוזי התנגדות קטנים שיבלמו את הפלישה. מלחמה באריסטוקרטיה ניתנת להשוואה עם לוחמה בשטח הררי. הצד המובס מוצא תמיד אפשרויות חדשות לגיבוש חדש של כוחותיו ולהיערכות לקרב מעמדה חדשה.³³

חיסול מוקדי הכוח עשוי לסייע לעריצות

בהיעדר קבוצות חברתיות בעלות כוח, יהיה קשה יותר להגיע לשליטה מעשית על כוחו של השליט, באמצעות פיקוח על המקורות החיוניים לכוחו. הדבר נכון ביחס לכל שיטה, יהיו טיבעה ותפישותיה אשר יהיו. אם השליט –

יהא זה מלך, נציגי אוליגרכיה כלכלית או קבוצת מהפכנים מושבעים – מחליש או הורס במכוון את מוקדי הכוח, ללא יצירת מוקדים חדשים שיהיו חזקים באותה המידה, תהיה התוצאה החלשת המגבלות המוטלות על כוחו. טוקוויל טוען שכך אומנם קרה בעת הפלת המשטר הישן בצרפת. לפני כן יכלו המחוזות והערים להתנגד לשליט. אך המהפכה הרסה את חסינותם, מנהגיהם, מסורתם ואפילו את שמותיהם, ואספה את כולם תחת אותה מערכת חוקים. לפיכך, "אין זה קשה לדכא אותם כקבוצה יותר מכפי שהיה קודם לכן, כיחידים."³⁴ אם בעבר המחויבות המשפחתית העניקה תמיכה ליחיד בהתנגדותו לשליט, הרי היחלשותה או התפוררותה של מחויבות זו הותירה את היחיד הבודד בחברה המשתנה תדיר.³⁵ בעבר יכלה האצולה לקרוא תיגר על המלך. עם הריסת אותו מעמד התרכזו כוחו בידי אלה שתפשו את עמדת השליט.³⁶

אני רואה שחיסלנו את כל אותן ישויות עצמאיות שבעבר היו מסוגלות להתמודד לבדן עם העריצות. הממשלה היא זו שירשה את זכויות היתר שנשללו ממשפחות, מתאגידים ומיחידים. חולשתה של כלל הקהילה, אפוא, ירשה את מקומה של אותה השפעה שהיתה לגוף מצומצם של אזרחים, שגם אם היה לפרקים מדכא, היה לרוב שמרני.³⁷

על כן, אומר טוקוויל, המהפכה הצרפתית הרסה

הן את השלטון הרודני, והן את המחסומים שהיו נגד השימוש לרעה בכוח. מגמת המהפכה היתה הפלת המשטר וריכוז השלטון בעת ובעונה אחת.³⁸

הריסת האצולה והמעמד הבינוני הגבוה, סללה את הדרך לריכוז הכוח תחת משטרו של נפוליאון.³⁹ גם ג'ובנל הצביע על ריכוז הכוח לאחר המהפכה ועל הריסת מוקדי הכוח המשמעותיים כעל פעולות שהניחו את היסוד למדינה המונוליתית.⁴⁰ בפרט הצביע על חיסול מעמד הביניים "כסיבה הישירה ביותר לרודנות המודרנית."⁴¹ הוא הראה בפירוט, כיצד לדעתו המהפכיות בעבר תרמו לרוב להתעצמות כוחה של הממשלה המרכזית.⁴² יש להדגיש כי רק חיסול המעמדות המדכאים, או כינון דרגת שוויון כלשהי, אין בהם כדי להביא לשלטון ריכוזי. הסיבה לכך נעוצה יותר, כפי שכתב טוקוויל, "בדרך שבה הושחת השוויון."⁴³ ("שוויון", בהקשר הזה, משמש במובן יחסי ביותר, כמובן). על-פירוב, ה"שוויון" הזה מושג

באמצעות חיסולם של מוקדי הכוח הקיימים (כמו האצולה הצרפתית) ללא יצירת קבוצות ומוסדות חברתיים חדשים, בעלי דרגת עצמאות וכוח כזאת שתאפשר להם להתנגד לשליט המרכזי. יתירה מזו, כפי שעוד נראה בהמשך, גם השימוש באמצעי מאבק אלימים, או בסנקציות אלימות מצד המדינה, המיועדות ליצור "שוויון" כזה, גורם לעיתים קרובות להגברת הריכוזיות. שינויים מסוג זה, בשם תנועה למען שוויון, תורמים רבות לצורות העריצות המודרנית.

כאשר מוקדי הכוח מחוסלים מבלי שנוצרו מוקדים חדשים, בעלי עוצמה וחשיבות דומים, מסתמנת מגמה להתפתחות חברה שמורכבת מיחידים שהם אומנם שווים זה לזה פחות או יותר, אך מפורדים וחסרי ישע.

יחידים אלה יהיו אז חסרי קבוצות או מוסדות שבמסגרתם יוכלו להתייעץ עם חברים אחרים, שמהם אפשר לקבל עזרה ושזרכם ניתן להתאגד לפעולה. יחידים מפורדים, ללא יכולת לפעול יחדיו, לא יוכלו להתלכד כדי להביע מחאה משמעותית. הם לא יוכלו למנוע מהשליט גישה למקורות כוח בדרך של אי-שיתוף פעולה, או להפר את הסטטוס קוו. יחידים אלה אינם יכולים, על כן, להגביל או לשלוט על הכוח הפוליטי שבידי השליט הקיים, או כל שליט חדש אשר יתפוס את השלטון ויחזיק בעמדת הפיקוד. טוקוויל היה מודע לתהליך זה כבר בתחילת הדרך. הוא ציין, שגם אם אזרח בארץ דמוקרטית יתגאה שהוא שווה לכל עמיתיו האזרחים, אין זה אלא צד אחד של המטבע, כי כאשר הפרט משווה את עצמו למספרם העצום של האזרחים "הוא נתקף מיד בתדהמה לנוכח תחושת חוסר המשמעות והחולשה."⁴⁴ היחיד נוטה "להיעלם בהמון, ואובד בקלות בתוככי העירפול הכללי."⁴⁵ אדם שאינו חבר בקבוצה בעלת יכולת פעולה וההנגדות עצמאית באמת, הופך לנתין בודד סתמי בתוך ים של אזרחים תלויים וחלשים כמוהו. לכל אחד "רק חוסר האונים האישי כנגד כוחה המאורגן של הממשלה."⁴⁶ בתנאים אלה, טבעי אפוא ש"כל אדם עומד לבדו... ללא כל עונש."⁴⁷ משום כך, בארצות דמוקרטיות, כוחה של המדינה הוא "כמובן הרבה יותר חזק" מאשר במקומות אחרים.⁴⁸ יהיו אשר יהיו ההסדרים התחוקתיים, כוחה של אותה חברה לשמור על חופש אמיתי נחלש מאותו רגע שבו נתפש מנגנון המדינה – בין אם על-ידי בחירות, השתלטות הזרוע המבצעת, הפיכה צבאית, או עריץ חדש. "איך אפשר להתנגד לעריצות בארץ שבה האזרח הפרטי חסר כל כוח, ולכלל האזרחים אין שום דבר משותף המאחד אותם?"⁴⁹ עד כמה זהו אכן המצב תלוי בהיקף התהליך. המצב לא יהיה כה חמור אם נשתמר, חודשו או הוקמו קבוצות ומוסדות עם אוטונומיה כלשהי. ייתכן שאנשים ישמרו על כוח השפעה בתחומים מוגבלים יותר של חייהם, וייתכן גם שיראו עצמם מחוסרי כל-יכולת השפעה בנושאים רחבים הנוגעים

לחברה כולה. תחושת חוסר האונים של האנשים הרגילים, גם בדמוקרטיה החוקתית, ביחס להשפעה על מהלך האירועים הפוליטיים רווחת כיום ועמוקה הרבה יותר מכפי שהיתה בזמנו של טוקוויל.⁵⁰

אָרִיךְ פְּרוֹם וְקָרֵן הֵרְנֵי הפנו את תשומת הלב למצב זה. קיים עימות בסיסי, כתבה הורני, "בין החופש המיוחד לפרט לבין כל המגבלות שהוא נתקל בהן הלכה למעשה." התוצאה היא, שהפרט נע ונד בין תחושת כוח בלתי מוגבל בקביעת עתידו, לבין תחושת חוסר־אונים מוחלט.⁵¹ פרום התריע אף הוא: "...בחברה שלנו אנו עדים לתופעה אשר משמשת קרקע פוריה לצמיחת הפאשיזם בכל מקום: חוסר המשמעות וחוסר האונים של הפרט."⁵² "למרות ציפוי האופטימיות והיוזמה, האדם המודרני נתון לתחושה עמוקה של חוסר אונים, וכך הוא מביט לעבר האסונות הממששים ובאים, כאילו אחזו שיתוק."⁵³

חוגים שונים מציעים סיבות שונות להסברת מצב זה. יחד עם זאת, במונחים פוליטיים, כולם מתיחסים לחולשתו של הפרט הבודד שעומד לנוכח שליט בעל כוח, מכל סוג שהוא. הפרט אינו משתייך למוסד או לקבוצה חברתית שבידם הכוח הדרוש לשליטה על כוחו של השליט. הקבוצות החברתיות העצמאיות הן חלשות ונתונות לשליטה ולפיקוח, או שכלל אינן קיימות. בחברות פוליטיות מודרניות, חל פירור יחסי של הנתונים. דרגתו של הפירור שונה מארץ לארץ, משיטה פוליטית אחת לרעותה והוא מותאם לכוחות הפועלים לעידודו או לעיכובו של התהליך. הבדלים אלה הם עקרוניים. לעיתים תהליך הפירור הוא הפוך, בין אם כתולדה בלתי מכוונת של שינויים במבנה החברתי, ובין אם כתוצאה משינויים המכוונים לחזק או ליצור מוסדות עצמאיים. בדמוקרטיה החוקתיות המערביות, עצמאותם היחסית וכוחם של קבוצות ומוסדות חברתיים שאינם בשליטת המדינה, גדולים באופן יחסי יותר מאשר בשיטות טוטאליטריות, שבהן הגיעה ההפרדה לדרגת שיא בהיסטוריה. בזמן הטיהורים של סטלין למשל, "איש לא יכול היה לתת אמון בחברו, או לבטוח בהגנתם של מוסד או פרט כלשהו שבעבר נתן בהם אמון." כתב ליאונרד שפירו: "פירור החברה - ויש מי שראה בכך מאפיין עיקרי של שלטון טוטאליטארי - הושלם בשנות הטרור."⁵⁴

פירור מכוון נובע מצעדים שנוקט השליט, כדי להחליש או להרוס את מוקדי הכוח המשמעותיים הממוקמים בין הפרט לבין השליט. שליט המבקש שלטון בלתי מוגבל עלול לנקוט צעדים כאלה במכוון. כך היה גם בגרמניה הנאצית⁵⁵ וגם בכרית־המועצות.⁵⁶ "הרודנות בטוחה יותר בהמשכותה", כתב טוקוויל, "כאשר בכוחה להפריד בין בני האדם, וכל השפעתה מכוונת למטרה זו."⁵⁷ לעומת זאת, השליט יכול לנסות לשמור על שלטונו באמצעות שינוי

כוחם של מוקדי הכוח ולא באמצעות הריסתם. השליט עשוי לעודד את "אמצעי המעמדות הנמוכים המכוונים לשוויון בפני חוק, ביחס לכוחות הביניים." 58 כך ייווצר מוקד כוח חדש, שיוכל לאזן את השפעתם של "כוחות הביניים" על השליט, ולסייע לשליט לשמור על שליטתו על החברה כולה. 59

הפרדה יחסית של הנתנים יכולה להתפתח שלא במכוון, מתוך שינויים חברתיים, אשר מטרתם אינה פירור של החברה ואף לא חיזוק כוחו של השליט. אפשרות זו סבירה במיוחד כאשר אנשי רפורמה או מהפכנים עושים שימוש במנגנון המדינה כדי לשלוט בקבוצות חברתיות וכלכליות מסוימות, כמו האצולה, או בעלי ההון, וכמו כן, כאשר המדינה משמשת מכשיר לשליטה בהתפתחות הכלכלית והפוליטית של הארץ. ריכוז הכוח בידי המדינה יצליח אולי להביא לשליטה על קבוצה מסוימת, אשר נגדה ננקטו האמצעים. אולם במקביל קיימות תוצאות אחרות ארוכות-טווח. הישענות על המדינה לא תפעיל רק את ריכוז הכוח שכבר קיים בה, אלא גם תתרום להגברתו הן באופן אבסולוטי והן בהשוואה למוסדות אחרים בחברה.

נוסף על כך קרוב לוודאי שהישענות על המדינה תחליש את האוכלוסיה ואת מוסדותיה העצמאיים. לדוגמא, קביעת שליטה ממלכתית על הכלכלה עשוי לספק בידי שליט מסוים, או בידי יורשו, אמצעים "להגברת תלותה של האוכלוסיה במשטר," כפי שניסח זאת טוקוויל. 60 בעלות המדינה על המשק הכלכלי, למשל, סיפקה בידי משטרים קומוניסטיים את היכולת להשתמש ברשימות שחורות נגד מתנגדים פוליטיים. היכולת הזאת עולה במידה מרובה על זו של הקפיטליסטים המוקדמים יותר, אשר השתמשו ברשימות שחורות כאלה כדי למנוע עבודה מפעילי האיגודים המקצועיים – באופן הרבה פחות יעיל.

ריכוז הכוח במדינה, אם כן, נותן בידי השליט אמצעי שליטה ישירה על כלל האוכלוסיה. יתירה מזו, ריכוז הכוח הזה אף יפעיל מגוון לחצים והשפעות פסיכולוגיים על אותם אנשים, שיגביל את יכולת שליטתם בשליט, ואף את שאיפתם לעשות כן. הפרט מצוי תחת כוח השפעתו המירבי של ההמון והוא נתון ללחצים לאמץ דעות מבלי שניתנת לו ההודמנות לשיקול הגיוני, 61 בעיקר לחצים בצורת טיעונים מוסריים, אידיאולוגיים ופטריוטיים, או טיעוני מומחיות. אל אותם פרטים שמנסים לפעול יחד על מנת לשנות את החברה, או על מנת לערער את כוחו הבלתי מוגבל של השליט, מתייחסים כאל אנשים מסוכנים ואנטי-חברתיים. 62 האוכלוסיה מקבלת יותר ויותר כי זוהי זכותו של השליט ואף חובתו "להדריך כל אזרח פרטי ואף לשלוט בו." 63 העיקרון הזה מעמיד בסכנה את החופש וגם את היכולת לקיים ולפתח מערכת שליטה בכוחו של השליט.

חלוקת הכוח בפועל עשויה להשפיע על צורות השלטון המוסדיות

מבנה הכוח של החברה הלכה למעשה עשוי להשפיע בטווח הארוך על הצורה המוסדית הפורמלית של השלטון. מבנה הכוח המפוזר בחברה כולה עם מגוון של מוקדי כוח אפקטיביים, עשוי ליצור צורה דמוקרטית יותר. לעומת זאת, חברה, שהפרטים בה מפורדים ומקורות הכוח שלה מרוכזים בידי המדינה, תקל על היווצרות צורת ממשלה רודנית. "הדבר שאנו קוראים לו חוקה, אינו אלא פסגת המבנה החברתי; ובמקום שבו הקומות התחתונות שונות בתכלית השינוי, שם יימצא השוני גם בקומות הגבוהות ביותר." ⁶⁴ כך כתב פ.ס. מונטג. בדומה למונטג טען מוסקוה, שקיומן של הגבלות בפועל על כוחו של השליט, או היעדרן של הגבלות כאלה, עשויים להוביל מאוחר יותר להכרה רשמית בחוק ובחוקה. ⁶⁵ מוקדי כוח מפוזרים עשויים להיות חזקים במידה כזו, שהשליט יאלץ רשמית להכיר בתלות שלו בהם בכך, שיבצע שינויים מוסדיים. "אסיפת הפרלמנט, אם כן," כתב ג'ובנל, "היה לה למן ההתחלה המאפיין המהותי, שזו היתה התכנסות של בעלי סמכות, גדולים כקטנים, שהמלך לא יכול לחלק להם הוראות, אלא נאלץ לשאת ולתת עימם." ⁶⁶ בניגוד לכך, כאשר קבוצות ומוסדות כאלה אינם קיימים, או שהם חלשים ואינם מסוגלים לפעול נגד השליט המרכזי ולשלוט במקורות הכוח שלו, עלול המבנה הפוליטי הפורמלי, הדמוקרטי להלכה, להשתנות למבנה ריכוזי ורודני בגלוי.

השינויים במסגרת הפורמלית, שמשקפים את חלוקת הכוח בפועל ואת המצב המבני של החברה ככלל, נעשים בדרך כלל רק לאחר פרק זמן מסוים. בתנאים מתאימים אפשר שפרק זמן זה יתארך מאוד. צורותיה החיצוניות של שיטה פוליטית כלשהי עשויות להמשיך להתקיים זמן רב לאחר שחלוקת הכוח בחברה – שבמקורה סייעה ליצירת צורות ממשל אלה – השתנתה במידה ניכרת. המנגנון הרשמי של דמוקרטיה חוקתית עשוי להתקיים זמן-מה לאחר שבמקום פיזור הכוח בין קבוצות ומוסדות שונים בחברה, חל תהליך ריכוז הכוח בידי השליט. אם כך, ימצא שהכוח הפוטנציאלי שבידי השליט אינו נתון בפועל לשום שליטה של ממש, כאילו היתה החוקה חוקה אוטוקרטית גלויה. החוקה הישנה אומנם עשויה להישמר זמן רב לאחר שהתנאים שהביאו לקיומה השתנו, אך מצב כזה צופן בחובו אי-יציבות רבה. כאשר הקבוצות החברתיות והמוסדות הלא-ממשלתיים של חברה מסוימת חלשים וכבר נתונים תחת מרותו של השליט, או אינם מסוגלים לפעול באופן עצמאי ולהתקומם נגדו, וכאשר האוכלוסיה אינה חפצה לפעול נגד תפישת השלטון בכוח או מרגישה

חסרת אונים לעשות כן – במקרה כזה צורת שלטון אוטוקרטית עשויה להתקבל בנקל. אפשר להציג צורת שלטון כזו כהסדר "זמני" שמטרתו לענות על צורך או על מצב חירום מיוחדים, או כשינוי קבוע. במקרה האחרון השינוי הסופי עשוי לנבוע משינויים הדרגתיים, משינויים בהליכים היומיומיים, מהחלטות משפטיות, מתחיקה וכיוצא באלה. לחליפין, השינוי יכול לבוא כתוצאה מהשתלטות בכוח על הזרוע המבצעת, הפיכה צבאית או פלישה של גורם זר. לעיתים עשוי השינוי לבוא ישירות בעקבות ה"דרישות" לניהול יעיל של מלחמה פנימית או חיצונית.

ייתכן גם מצב הפוך. שלטון דיקטטורי פורמלי, אשר מקורותיו בעבר הרחוק, עשוי להמשיך להתקיים, לאחר שהקבוצות החברתיות והמוסדות הלא־ממשלתיים התחזקו בכוחם וביכולתם לפעול באופן עצמאי, או אולי לאחר שנוצרו מוקדי כוח חדשים עם התכונות הללו. במקרה כזה החוקה הרשמית אומנם עודנה דיקטטורית, אך למעשה, בידי אותם מוקדי כוח מצוייה יכולת שליטה משמעותית על השליט. כלומר, באופן מעשי החברה היא דמוקרטית יותר מכפי שמוצג בצורת השלטון הפורמלית. גם במקרה הזה, השינויים ביחסי הכוחות ובמבנה החברה יזכו, עם הזמן, בהכרה באמצעות שינוי בחוקה. בשני המקרים שהצגנו כאן, מתקבל על הדעת כי המבנה החברתי ואופן חלוקת הכוח יביאו בפועל לשינוי באופן שבו מפעיל השליט את כוחו, ולהתרחקות מהסדרים החוקתיים ומן המבנה השלטוני. לעיתים קיים פער בין המבנה החברתי לבין המבנה השלטוני הפורמלי בשעה שהשליט – ובעיקר מפלגה פוליטית אידאולוגית – תופש את השלטון על־מנת לכפות דיקטטורה, שמיועדת לעצב מחדש את המבנה החברתי הבסיסי. הצלחתו או כשלונו של ניסיון כזה יושפעו במידה ניכרת ממצבה המבני של החברה, כלומר, אם הקבוצות והמוסדות החברתיים חזקים דיים כדי להתנגד לניסיון הדיקטטורה, חלשים מכדי להתנגד או אף לנסות, או שסייעו מרצונם הטוב לשליט, בהשגת מטרתו.

שליטה על כוח פוליטי כתוצאה של חוזק פנימי

מידת יכולת השליטה של הנתינים על כוחו של השליט תלויה בראש וראשונה בחוסנה הפנימי של החברה ושל הנתינים עצמם. השקפה זו מנוגדת להסברים המקובלים כיום לגבי דרכי השליטה בשליט. כיום מקובל להסתמך כמעט אך ורק על התחיקה ועל החלטות משפטיות, כאמצעים להשתית חופש

פוליטי ולשמרו. כמו כן מקובל להניח שכוונותיו, פעולותיו ומדיניותו של הדיקטטור או המדכא, כיחיד או כקבוצה, רק הן אחראיות לקיומם של הדיקטטורה או הדיכוי. מקובל גם לחשוב שסילוקו של הדיקטטור או המדכא יוביל מעצמו למצב של חירות. לאור הניתוח שלנו, עמדות אלה מוטעות. גרוע מכך, הן עלולות להצמיח סוגי מדיניות שלא יוכלו להשיג את התוצאות המבוקשות.

אין חדש בעמדה הקובעת שכוחו של השליט תלוי בסופו של דבר במצב החברתי עצמו. מגוון הוגים ופרשנים פוליטיים נתנו ביטוי לעמדה זו במשך ההיסטוריה. וויליאם ג'ודוויין, למשל, פילוסוף פוליטי אנגלי, שחי בשלהי המאה השמונה-עשרה, טען שאופיים של המוסדות הפוליטיים נובע במידה מרובה ממידת ההבנה הפוליטית והחברתית של האנשים. ככל שזו מוגבלת יותר, כן יהיו המוסדות פגומים יותר. ככל שתגבר ההבנה, כן ישתפרו המוסדות המקובלים ואילו אותם מוסדות שהחברה דחתה מעליה ייעלמו עקב חוסר תמיכה.⁶⁷ על כן ניתן לראות כי שינויים בדעת הקהל בהכרח קודמים לשינויים פוליטיים וחברתיים, אם מדובר בתמורות בנות קיימא.⁶⁸ דרגת בגרותו של הציבור תשתקף בשיטה הפוליטית, כתב גודוויין; חולשה פנימית עושה את העם לטרף קל לכובש, בשעה שהניסיון לדכא עם בשל לחירות ולחופש, לא יצלח.⁶⁹

ניקולו מקיאוולי, הפילוסוף ה"ריאליסטי" באיטליה של המאה השש-עשרה, ויועצם של נסיכים, הצביע על חוסר יכולתם של אנשים שאינם מורגלים בשלטון עצמאי ואחראי לשמור על חירותם.⁷⁰ המצב דומה, כך כתב, למצבה של חיה שגדלה בשבי, ומששחררה, אינה מסוגלת לדאוג לעצמה. היא נופלת לידי האדם הראשון המבקש להחזירה למצבה הקודם.⁷¹ "שהרי לא שמו ולא דרגתו של הדיקטטור הם שהפכו את הרומאים נוחים לשעבוד, אלא אובדן הסמכות שלהם עצמם: זו נשללה מהם כתוצאה מהתמשכות שלטונם."⁷² על-פי מקיאוולי מידת הציות הפסיבי המקובל תחת שלטון הנסיך, ולעומת זאת מידת החיוניות וההשתתפות של הנתינים ברפובליקה, שניהם יקבעו את דרגת הקשיים שבהם יתקל השליט החדש כבואו לבסס את שלטונו.⁷³ הברון דה מונטסקייה, פילוסוף פוליטי צרפתי מהמאה השמונה-עשרה, מוכר בדעותיו בנוגע לחלוקת רשויות הממשל, אך הוא תרם גם להבנת היחס בין חוסנה הפנימי של החברה לבין סוג הממשל הקיים בה. מונטסקייה הדגיש את חשיבותה של "המידה הטובה" (המוגדרת כאהבת הארץ ואהבת השוויון) לשמירת החירות והממשל העממי.⁷⁴ הוא הוסיף, "הרגליו של עם משועבד הם חלק משיעבודו, והרגליו של עם חופשי הם חלק מחירותו."⁷⁵ מוסקה ציטט, בין הגורמים החיוניים לעמידה בפני השליט ולשליטה עליו, את קיומם של

"כוחות חברתיים מאורגנים" שאינם נתונים לשליטתו של השליט.⁷⁶ טוקוויל טען ש"התשוקה וההרגל לחופש" תורמים לשימורה של החירות. לעומת זאת כתב, "לא אוכל להעלות על הדעת דבר נוח יותר לשיעבוד במקרה של תבוסה, מאשר עם דמוקרטי ללא מוסדות חופשיים."⁷⁷ ג'ובנל קשר את מצב החירות עם עירנותם הפעילה של האזרחים,⁷⁸ וקבע, שכאשר איכויות החירות קיימות במידה ניכרת, הדבר נובע "מעמידתו של האדם על זכויותיו..."⁷⁹ יש לציין שהשקפותיו של מוהנדרס גנדי עולות בקנה אחד עם הוגים אלה לגבי שאלת היחס בין הכוח החברתי לבין החירות הפוליטית. גנדי חזר וטען ששלטון עצמי אמיתי (דוֹאָרְאָג) אינו עניין של הסדרי הממשל וזהות השליט בלבד. נהפוך הוא, הדמוקרטיה מבוססת על חוסנה הפנימי של החברה.⁸⁰ הוא ייחס את שיעבודה של הודו לאנגלים, למצבה החלש של הודו עצמה.⁸¹ "בסופו של דבר מקבלים האנשים את הממשלה, שלה הם ראויים." ממשל עצמי "יצמח רק כתוצאה ממאמץ עצמי."⁸² לפני ששלטון עצמי יהיה אפשרי חייבים האנשים להשתחרר "מתחושת חוסר האונים." הם לא יוכלו לפעול לשינוי המבנה הפוליטי ללא ביטחון עצמי.⁸³ חוקה מושלמת המושתתת על מצב פנימי רקוב, כמוה כ"קבר מסייד."⁸⁴

מהפכה לא־אלימה אינה תוכנית לתפישת השלטון אלא תוכנית ל"תמורה ביחסים החברתיים, שסופה בהעברת שלטון שלוה."⁸⁵ הודו בעלת חוסן פנימי, שמסוגלת לקיים את עצמה ולסמוך על כוחותיה היא, תהיה מוגנת מפני כל כוח זר, גם ללא נשק, כך טען גנדי.⁸⁶

משמעויות לגבי השליטה על הכוח הפוליטי

מן הדיון הזה על האמצעים המאפשרים שליטה על הכוח הפוליטי, אפשר להסיק שלוש מסקנות:

1. חברות שבהן אין מוקדי כוח חזקים, וקיים בהן פירוד יחסי בין הנתינים, מועדות לעריצות ולצורות אחרות של כוח פוליטי נטול הגבלות, למרות חוקותיהן הרשמיות.
2. בתנאים כאלה, החלפתם של האדם או הקבוצה התופסים את עמדת השליט, אין בה כדי לכונן שליטה אפקטיבית על כוחו של מי שמאייש עמדה זו.
3. על מנת שהשליטה על כוחו של השליט תתאפשר בטווח הרחוק, צריך לפזר את הכוח וליפות את כוחם של קבוצות ומוסדות חברתיים שונים בחברה כולה.

הבה נבחן עתה כל אחת משלוש הנקודות הללו ביתר פירוט.

אין די בחוקות כדי להגיע לשליטה בכוחו של השליט

ראינו כי במסגרת המאמצים להגיע לידי שליטה בכוחו של השליט, לצורות הממשל המוסדיות חשיבות משנית בלבד בהשוואה לחלוקת הכוח בפועל בחברה כולה. כמו־כן, החלשתם או חיסולם של מוקדי הכוח עלולה להגביר במידה ניכרת את קשיי השליטה של הנתין על השליט.

שום חוקה דמוקרטית, הקובעת מגבלות על כוחה הלגיטימי של הממשלה, והקובעת הליכים קבועים לאופן ניהולה של הממשלה ולבחירת השליט, וערבה לחירויות ולזכויות מסוימות לנתינים, אין בכוחה לשנות את המגמה הזאת. כאשר החברה חלשה והשליט הדמוקרטי חזק, אין בכוחן של הגבלות חוקתיות – מסורתיות או כתובות – כדי למנוע את תפיסת רסן השלטון בידי משטר אנטי־דמוקרטי, באמצעות הפיכה צבאית או פלישה. בחברה חלשה לא יעלה בידי הנתינים למנוע משליטים, אשר נבחרו על־פי החוקה, להרחיב אט־אט את כוחם מעבר לגבולותיו הלגיטימיים, או להרחיב את סמכויות הזרוע המבצעת שלא כחוק. כאשר קבוצה חזקה מחליטה להפר את "החוקים" בדמוקרטיה, סעיפי החוקה והחוקים לבדם לא יוכלו למנוע הפרה כזאת.

לעומת זאת, בכוחה של חברה בעלת מבנה חזק וכוח המפוזר בקרב קבוצותיה ומוסדותיה, לפקח על מקורות הכוח של השליטים ולהיאבק בהצלחה על שמירתה של שיטת הממשל הדמוקרטית.

נקודת מבט זו אינה זוכה כיום להכרה מספקת אפילו מצד מתנגדי הדיקטטורות וחסידיו החופשי. דמוקרטים רבים רואים בחוקה את המפתח לכינונה ושימורה של חברה פוליטית דמוקרטית. עם זאת, רב מספרן של דמוקרטיים חוקתיות אשר הוחלפו במשטרים אוטוריטריים או דיקטטוריים ממקור פנימי או זר. משמע, כאשר קבוצה בעלת עוצמה אינה מוכנה לפעול בהתאם לחוקה, אין בהגבלות ובהליכים הנקבעים בחוקה כדי לעצרה. חובת החברה לדעת גם לשלוט בשליטים שאינם מוכנים להתאים את פעילותם להליכים ולהגבלות הנקבעים בחוקה.

בחברה חלשה מבפנים, כאשר הכוח מרוכז בידי המדינה, לא יהיה במגבלות חוקתיות כדי למנוע תפיסת שלטון אנטי־דמוקרטית. החברה לא תוכל למנוע משליט אשר נבחר כחוק להרחיב באופן הדרגתי ובלתי צודק את כוחו, או לבטל את החוקה עצמה – באמתלה של משבר לאומי, למשל. מה יעשו הנתינים, לדוגמא, אם נשיאם הנבחר יכריז, בגיבוי כוחות מזוינים, על מצב חירום כדי לטפל במשבר־לכאורה, יבטל את התחיקה הקיימת, יבטל את הבחירות, יעצור את מנהיגי האופוזיציה ויטיל הגבלות על העיתונים, הרדיו והטלוויזיה?

כדי להתמודד עם מצבים כאלה, הנתינים חייבים להיות מסוגלים להגיב על כוחו של השליט בכוחם-הם. לשם כך עליהם ללמוד להיאבק ביעילות, כלומר, להחזיק מוקדי כוח יעילים בחברה כולה. אך ייתכן שתנאי יסודי זה היא חסר. מוסדות לא-ממשלתיים עשויים להיות חלשים ונתונים לפיקוח ממשלתי. ייתכן שאף קבוצה שהיה בכוחה לבלום את הפרות הסמכות לא פיתחה או שמרה על יכולת פעולה עצמאית ומאבק בשליט, ייתכן שתפעולה הנורמלי של החברה קשור הדוקות למנגנון המדיני ומגזרים רחבים של האוכלוסיה תלויים באופן ישיר או עקיף באותו מנגנון למחייטם; ייתכן שאנשים התרגלו להעביר את בעיותיהם לטיפול של "הממשלה", במקום להתמודד עמן בעצמם. אם זוהי תמונת המצב, הסיכויים שתקום התנגדות להפרת הסמכויות הם קטנים. במצב זה, למניעים של אלה אשר במעשיהם ובמדיניותם תרמו להחלשת מוקדי הכוח של החברה, וחיוקו את כוחו של מנגנון המדינה, אין כל חשיבות. מלאכתם של כובשי השלטון-בכוח לא תקשה יותר אם השינויים הם מעשי ידי ממשלה אשר ביקשה בכנות לתקן אי-צדק, לקדם את רווחת הציבור, או לבנות כוח צבאי הדרוש להתרעה ולחיסול איומים צבאיים מחוץ, או התקפות גרילה וטרור בין-לאומיות.

בדמוקרטיות חוקתיות, קבוצות שונות תמיד נטו להעניק למדינה יותר חובות כלפי החברה ככלל, ואף יותר שליטה עליה. כמעט כל הקבוצות הסתמכו על כוחה הצבאי של המדינה בהתמודדויות עם סכנות מבחוץ. אנשי רפורמות חברתיות ומהפכנים מסוגים שונים הסתמכו על המדינה ככלי לביצוע השינויים שאליהם שאפו, ולהתמודדות עם אותן קבוצות שלהן יוחסה האחריות לרעות החברתיות, או שגילו התנגדות לשינויים. הסתמכות זו על המדינה, מצאה צידוק במונחים דמוקרטיים בטענה שהגוף המחוקק וגופים קובעי-מדיניות אחרים מפעילים פיקוח דמוקרטי לטובת החברה כולה. במקרים כאלה, קבוצות חברתיות ומוסדות כמו המשפחה, איגודים מקצועיים, קבוצות דתיות וחברות תעשייתיות המשיכו להתקיים מחוץ למסגרת המדינה. אולם עצמאותם היחסית וכוחם היחסי צומצמו בהשוואה לתקופות קודמות. לעיתים עצמאותן ועוצמתן של קבוצות אלה התערערו עקב מניעים פחות טהורים. אף כי תוצאות ההתערערות או ההכנעה מכל מניע שהוא שונות מאוד, הרי שבמובן אחד אין כל הבדל: התעצמות כוחו הפוטנציאלי של השליט על חשבון החברה.

כאשר נחלשים מוקדי הכוח ומתרחבים גבולות כוחו של השליט, נוצרת אפשרות לשינוי בחוקה וצורות הממשל לקראת דיקטטורה. השינוי לא יהיה מייד. במשך תקופת-מה תישמר, ולו רק למראית עין, מידה מסוימת של שליטה עצמית בממשלה. במקרה כזה, השליטה תלויה לרוב בנכונותו של

השליט עצמו לכבד נורמות או גבולות כלשהם, כפי שנקבעו על־ידי החוקה, החוק, המסורת או המוסר. כך ייתכן שאפילו שליט נבחר יסרב לפעול על־פי מגבלות אלה. ייתכן שהיקף כוחו של השליט יתרחב בהדרגה בסדרת צעדים קטנים, או תמימים־לכאורה, שאיש לא ירגיש בהם או יתקומם נגדם. או, ייתכן שרסן השלטון ייחטף במפתיע מידי שליט, אשר נהג בידועין בריסון עצמי, על־ידי קבוצה המשתוקקת לעשות שימוש מלא בכוח הפוטנציאלי שמעניק המעמד הזה. בכל המקרים הללו, יעמדו לרשותו של השליט כל אמצעי הממשל ומערכות השליטה על הנתינים ומוסדותיהם, שגובשו בזמנים "נורמליים",⁸⁷ אף כי לשם מטרת שונות לחלוטין. האוכלוסיה תהיה אז חלשה בהשוואה לשליט ויכולתה להביע התנגדות תפחת.⁸⁸

טוקוויל, שניתח את ההשפעות הפוליטיות של היחלשות מוקדי הכוח העצמאיים בחברה דמוקרטית, ניבא שהכוח האבסולוטי שיקום מחדש בחברות אלה, "ישא צורה חדשה ויגלה פנים בלתי ידועות לאבותינו."⁸⁹ הוא ניבא זאת יותר ממאה שנה לפני עלייתן של השיטות הטוטאליטריות בכרית־המועצות של סטלין ובגרמניה הנאצית.

אם אומנם ההגבלות החוקתיות על כוחם של שליטים, אין בהן די (כפי שמגלה העריצות המודרנית), חובתנו לחפש מעבר להגבלות אלה ולמצוא דרכים שתאפשרנה שליטה על אותם שליטים.

התיאוריה הדמוקרטית מכירה בזכותם של האזרחים לפנות למהפכה אלימה נגד עריצים. בשאלת האיומים מחוץ, הדמוקרטיה החוקתיות נשענות על כוחות צבא. קיימות כיום סיבות לא־שביעות רצון ממידת התאמתם של אמצעים אלה במקרי חירום. הן במקרה של מהפכה המונית אלימה נגד עריצים, והן במקרה של התנגדות צבאית לפולשים, הדרכים הללו עלולות להיתקל במכשולים ביצועיים. כאשר נתינים בלתי חמושים מנסים לבצע מהפכה אלימה נגד שליט חמוש היטב, יהיו יחסי הכוחות כמעט תמיד לרעתם ויובילו לתבוסה כמעט ודאית. גם במקרה של הפיכה נגד הממשלה החוקית, סיכוייהם של האזרחים אינם רבים, שכן הפיכות אלה נעשות לרוב ביוזמת כוחות הצבא או שהן זוכות בתמיכתו. במקרה של פלישה זרה, בדרך כלל יודא שליטה של הארץ הפולשת כי בידיו עדיפות צבאית על הארץ המותקפת, ויוצא איפוא שסיכויי ההצלחה של התנגדות צבאית הגנתית, קלושים אף הם. לוחמת גרילה נראית לעיתים כתחליף לאמצעים אלה. אולם לוחמת גרילה מוגבלת, משום שהיא צופנת בחובה אבידות עצומות, סיכויי הצלחתה קלושים והמאבקים הם לרוב ממושכים מאוד. המשטר המותקף הופך מייד לדיקטטורי יותר, והמשטר שעולה בעקבות מאבק גרילה מוצלח יהיה גם הוא דיקטטורי

יותר, בגלל ההשפעה הריכוזית שיש להרחבת הכוחות הצבאיים והיחלשותם או חיסולם של מוקדי הכוח בחברה במהלך המאבק. לפיכך מוטל עלינו לחפש אחר אמצעים חדשים, מעבר להסדרי חוקה פורמליים ולסנקציות אלימות, שבאמצעותם תוכל האוכלוסיה לשלוט בפועל על השליטים, מקומיים או זרים. בשעת משבר מסוג כזה, אם אין בחברה קבוצות ומוסדות המסוגלים לפעול באופן עצמאי, להפעיל כוח יעיל ולפקח על השליט המרכזי, ההסתמכות על הסדרים חוקתיים פורמליים בלבד כקובעי הגבלות על השליט, עלולה להימצא הרת-אסון. טוקוויל מזהיר מפני מצב כזה:

...אומות דמוקרטיות... מביאות איתן לשדה הקרב את כל הכוחות העומדים לרשותן. כאשר האומה עשירה ורבת אוכלוסין, היא תנחל במהרה ניצחון. אך אם אי-פעם היא תנחל מפלה ואויביה יפלו לשטחה, המשאבים שבשליטתה מעטים מאוד; עיר הבירה תיפול בידי האויב, האומה אבודה. ההסבר פשוט: היות שכל פרט בקהילה מבודד לחלוטין וחסר כוח, אין אף אדם בגוף כולו שיוכל להגן על עצמו, או ללכד מחדש את כל האחרים. בארץ דמוקרטית אין כל גורם בעל-כוח זולת המדינה; מכיוון שכוחה הצבאי של המדינה חוסל עקב חיסול צבאה, וכוחה האזרחי שותק עקב כיבוש עיר הבירה, לא נותר בה אלא המון חסר-אונים וחסר ממשלה, שאינו מסוגל לעמוד בפני הכוח התוקף המאורגן... לאחר אסון כזה, לא זו בלבד שהאוכלוסיה איננה מסוגלת להמשיך במעשי האיבה, אלא ספק אם בכלל יהיה בה הרצון לנסות זאת.⁹⁰

עצם החלפת השליט, אין בה כדי לבסס שליטה בת-קיימא

כפי שראינו, ביסוס שליטה אמיתית וממושכת בכוחם של שליטים איננה ניתנת להשגה באמצעות החלפת שליט אחד במשנהו בלבד. יש צורך בעריכת שינויים יסודיים יותר. אולם, בדמוקרטיה חוקתיות הדיון הפוליטי מתמקד בחלקו הגדול בשאלת האישיות שתשלוט במבנה הפוליטי הפורמלי. אך אם מעייננו ביישומם של עקרונות דמוקרטיים, השאלה המהותית יותר היא דווקא זו: איזהו סוג הסדר הפוליטי והחברתי הרצוי לטווח הרחוק לשם פיתרון בעיית השליטה על הכוח הפוליטי?

ההתמקדות באיחוס התפקידים ולא במבנה נובעת בחלקה מהיעדר תשובה בהירה. לרוב לא עשינו את ההבחנה בין עריץ ספציפי לתנאי העריצות

ושיטתה.⁹¹ מכאן נובע כי אף-על-פי שמאמצים רבים הושקעו בסילוקו של העריץ, הוקדשה תשומת לב מזערית, או אפסית, לשינוי התנאים שאפשרו עריצות כזאת. בשעה שאנשים חיפשו אחר אמצעים פעילים למאבקם בעריץ מבית או מחוץ, כמעט ולא ניתנה כל תשומת לב לבחירה המודעת של אמצעי המאבק, אשר מעבר להצלחה המיידית, יאפשרו בטווח הרחוק לבסס את השליטה בכוחו של השליט. במקרים מסוימים הסתבר דווקא, שאמצעי המאבק אף היקשו על השליטה בטווח הרחוק.

עד כה לא הבחנו בין בחירות עממיות של אישים או מפלגות שיתפסו את עמדות השליט, לבין התנאים שבהם האנשים משתתפים באופן פעיל בחברה הפוליטית.⁹² כתוצאה מכך הוקדשה תשומת לב רבה לבחירות המתקיימות בפרקי זמן קבועים, אך מחשבה מועטה בלבד הוקדשה לצורך בפיזור הכוח בין קבוצות ומוסדות חברתיים שונים. כך גם באשר לביסוס יכולתם של אנשים ליטול חלק בהכרעות חשובות הנוגעות להם ולשמור על שליטה יעילה בכוחו של השליט.

שינוי שחל בצוות או במפלגה שבשלטון, לא יביא בהכרח לשינוי, ולעיתים השינוי יהיה משמעותי, בין אם לטוב או לרע. האפשרויות הללו תלויות בגורמים כמו (1) מידת הפיקוח העצמית של השליט. (2) מטרותיו החברתיות והפוליטיות. (3) האמצעים שבאמצעותם הגיע לעמדת שליט, שמר על עמדתו ויישם את מדיניותו, כאשר קיימים הבדלים בין שליט מסוים לבין השליט הבא אחריו. שלושה גורמים אלה הם הגורמים הקובעים ולא עצם חילופי הגברי בשלטון, ואף לא יכולת הנתינים להשפיע על בחירת הצוות החדש. הן שינוי כזה והן השפעה כזאת, אין בהם הוכחה ליכולתה של האוכלוסייה לפקח על שליטה אם הוא אינו חפץ בכך. מצבים פוליטיים, שבהם השליטים מסרבים לשמור על ההגבלות והסייגים על כוחם, הם מצבים המסוכנים והמכריעים מכולם, והם מחייבים פתרונות מידיים.

לעיתים קרובות חל בלבול בין יכולתם של הנתינים להשתתף בבחירת שליטם ולהשפיע על מדיניותו ועל מעשיו, אם הוא ניאות להכיר בהשפעה זו, לבין יכולתם לשלוט בפועל בכוחו של שליט הנחוש בדעתו לפרוץ את מעגל הסייגים. הבלבול הזה עלול ליצור אשליה של פיקוח דמוקרטי גדול יותר מכפי שהוא בפועל. אשליה זו עלולה להקל על השליט להרחיב את היקף כוחו ושליטתו בשעה שהנתינים נעשים יותר שאננים ופחות מעוניינים בהגנה על זכות השליטה שלהם ובהתנגדות לשליט.⁹³ הבלבול הזה עשוי גם לעורר את הרושם כאילו ההבדל שבין המתחרים על עמדת השליט גדול יותר מכפי שהוא במציאות. הערתו של טוקוויל, עדיין לא נס ליחה: "האנשים בדורנו חלוקים בדיעותיהם הרבה פחות מכפי שרבים נוטים לחשוב; תמיד קיימת מחלוקת

לגבי מי יזכה בעמדת הבכורה; אך הכל מסכימים לגבי חובותיה וזכויותיה של אותה עמדה.⁹⁴

מכיוון שמידת יכולתו של השליט להפעיל את כוחו תשתנה בהתאם לגורמים שמנינו לעיל, החלפת השליט עשויה להוביל לשינוי קצ־טווח בהיקף ובצורה שבהם מיושם כוחו. עם זאת, יש לציין ששינוי באישון של עמדות השלטון, אין בו כדי להביא לצמצום כוחו של השליט, יהא מי שיהא, כבואו להפעיל כוח שאינו נתון לשליטתם של הנתינים. שינוי כזה ילווה את המרת השליט רק אם מוקדי הכוח בחברה כולה, וכן יכולתם של הנתינים לעמוד בפני שליטם, התחזקו לפני חילופי הגברי, או במהלך הניסיון להביא לידי שינוי זה. כדי לשים קץ לעריצות כשלעצמה, או למשטרו של עריץ מאיים, על החברה להגביר את יכולתה להיות חופשית.

כי מהפכה שצמחה מהחירות הופכת לאישור של החירות. לאומה חופשית עשוי להימצא גואל: לאומה משועבדת יהיה רק רודן חדש. שכן מי שמסוגל להדיח נסיך אבסולוטי הוא בעל כוח מספיק להפוך אבסולוטי בעצמו,⁹⁵

כתב מונטסקיה.

אף כשנדמה כי חל שינוי כלשהו בצורתה החיצונית ובחוקתה של השיטה הפוליטית, עלול השינוי הממשי להיות יותר מוגבל מכפי שהוא נראה, אם מבנה הכוח הבסיסי נותר כשהיה. המעבר ממונרכיה לריפובליקה, אומר ג'ובנל, שמר על מבנה המדינה המונרכית השלם ורק את מקום המלך תפסו "נציגי האומה."⁹⁶

ברגע שהתקבל העיקרון בדבר ריבונותו של רצון אנושי ללא הגבלות וללא סייגים, יהיה המשטר שנבנה על עיקרון כזה, זהה במהותו – יהא אשר יהא האדם שלו מיוחס רצון ריבוני זה, מציאותי או דמיוני.⁹⁷

בשל כך רב הדמיון בין משטרים שנראים בעלי אופי מנוגד אך מעניקים לשליט כוח בלתי מוגבל.⁹⁸

בשיטה בעלת מבנה יציב, שקבוצה אחת בה מצויה בעמדת פיקוד ואילו השניה מקבלת פקודות, כתב זימל, חוץ מבמקרה של "שינוי יסודי בצורה החברתית," אפילו "שחרור הפיקודים לעיתים מזומנות לא יחייב חופש כללי... אלא רק את העלאת אותם הפיקודים לשכבה השלטת."⁹⁹ אם "שחרור

הפיקודים" לא ילווה בפירוק ריכוזי הכוח ובפיזורו בחברה כולה, ובחזיון המוסדות החברתיים בהשוואה לשליט, יכולת השליטה של הנתינים בכוחו של השליט לא תגבר. הדבר נכון הן כאשר אותם האנשים ממשיכים לאחוז בעמדת השליט לאורך זמן, והן כאשר צוות העומדים בעמדה זו מתחלף תקופתית, כשעה שבמבנה הכוח בחברה לא חל כל שינוי מהותי.¹⁰⁰

ביזור הכוח הוא חיוני לפיקוח מתמשך

ביסוס יכולת שליטה ממשית וממושכת בכוח פוליטי – ביחוד בעיתות משבר – מחייב את חזיקה של החברה על חשבון השליט. כלומר, ביזור עמדות הכוח בקרב מגוון של קבוצות ומוסדות חברתיים. מוקדי כוח אלה יוכלו אז למלא תפקידים משמעותיים בתפקודה הרגיל של החברה, יוכלו להפעיל כוח ממשי וגם לשלוט על זמינותם של מקורות הכוח.

לא די בכך שלקבוצות ולמוסדות אלה יותר להגיש לשליט הצעות ולסייע בניהול מדיניותו, עליהם גם להיות מסוגלים לקבל החלטות עצמאיות ולבצען בעצמם. טוקוויל שאל: "כיצד תוכל אוכלוסיה שאינה רגילה לחופש בעניינים קטנים, ללמוד להשתמש בתבונה באותו חופש בעניינים הגדולים?"¹⁰¹ וכך, ביסוס יכולת שליטה יעילה בכוחם של שליטים דורש שינויים חברתיים המנוגדים למגמות המרכזיות של הפוליטיקה המודרנית.

כאשר מוקדי כוח בעלי כישורים כאלה עדיין קיימים בחברה חשוב מאוד, כמובן, לשמור עליהם ולטפחם. או, אם מסיבה כלשהי אין הם נמצאים מתאימים, ליצור קבוצות ומוסדות אלטרנטיביים. כאשר מתעורר הצורך להחליש או לסלק קבוצות ומוסדות קיימים כלשהם, השקועים בפעילות לא רצויה – כמו, למשל, דיכוי חלקי אוכלוסיה אחרים – חשוב לפעול בדרך שתמנע ריכוז כוח נוסף בידי השליט, והחלשה יחסית של האוכלוסיה כולה. במקרים אלה תידרש החלפת המוקדים הישנים בקבוצות התנדבותיות, אגודות ומוסדות חדשים בעלי יכולת פעולה עצמאית. המוקדים החדשים יוכלו להבטיח את חירותם של הנתינים מבלי לפגוע בשוויון.¹⁰² כדי לשמור על החופש, חובה על כל אזרח "לעשות יד אחת עם עמיתיו האזרחים על מנת להגן עליו".¹⁰³ שליטים רבים – כנראה רוב רובם – ינסו למנוע את ביזור הכוח הזה ואת התחזקות הקבוצות והמוסדות הוולונטריים של החברה. עצם הרעיון עשוי להיחשב חתרני. עם זאת, לעיתים עשוי השליט להאמין בכל ליבו בערכים דמוקרטיים ועל כן הוא יעודד ויקדם את תהליך הביזור. אך המשטר לא יוכל לבצע את התהליך לבדו; לכך תידרש יוזמה פעילה, מעורבות וקבלת אחריות מצד הקבוצות, האיגודים והמוסדות של החברה. ברוב המקרים האחרים

יתפתחו ויתחזקו מוקדי כוח אלה באופן עצמאי, באמצעות מאמצים התנדבותיים בלבד, כפי שגנדי חזה את התפתחותה של חברה מבוזרת על-ידי התוכנית הקונסטרקטיבית שלו.¹⁰⁴ קבוצות קיימות יכולות לתרום לתהליך הביזור במאבקייהן למען חופש פעולה גדול יותר, הגדרה עצמית, או שליטה מקומית על שכונות, ערים ואזורים וכן אוטונומיה מלאה ללאומים החיים תחת שלטון זר. אמצעי המאבק במצבים אלה, וסוגי הסנקציות שהחברה ומוקדי הכוח סומכים עליהם בשעות משבר, חשובים גם כן מבחינת השפעתם על תהליך ביזורו או ריכוזו של הכוח באותה חברה פוליטית, כפי שנבחנו להלן ביתר פירוט.

כדי לקיים פיקוח יעיל על שליטים יש לייחס חשיבות הן לאופן הארגון החברתי והן לטכניקות הפעולה ובכללן הסנקציות הסופיות. ולשם כך עלינו לענות על השאלות הבאות:

1) כיצד אפשר לארגן חברה חופשית כך, שתשמור על יכולתה להישאר חופשית ותשכלל אותה?

2) כיצד אפשר להביא לשינויים חברתיים ופוליטיים בדרכים שיתמודדו עם הבעיה המסוימת ואף יקלו – ולא יקשו – על השליטה ארוכת-הטווח בכוח הפוליטי?

3) כיצד תוכל החברה להתמודד עם מקרים מסוימים של כוח פוליטי נטול רסן (כמו דיכוי, עריצות ומלחמה), באמצעים שיסייעו לפתור את הבעיה המיידית ולהבטיח את השליטה בכוח הפוליטי ואת ביזורו לטווח הארוך?

שאלות אלה ואחרות קשורות קשר אמיץ לטכניקות הפעולה הננקטת, ולסוג הסנקציות המוטלות שאמורות לשמור על המערכת החברתית, משום שטבען של הסנקציות המופעלות בעת עימותים ולשם כפיה, קשור בקשר סיבתי הדוק לדרגת ריכוזו או ביזורו של הכוח בחברה. הקשר הזה בין הסנקציות לבין מבנה דורש תובנה עמוקה יותר.

סנקציות פוליטיות וביזור הכוח

אפשר לחלק את הסנקציות לשני סוגים אלטרנטיביים: אלימות פוליטית¹⁰⁵ ופעולה לא-אלימה. סביר להניח כי שני סוגי סנקציות אלה ישפיעו באופן שונה מאוד על ריכוז הכוח העתידי בחברה. נתעלם לרגע משאלות אחרות המתייחסות לפעולה אלימה או לא-אלימה בפוליטיקה, ונתייחס בקצרה לשאלה, כיצד הבחירה בכל אחד מסוגי סנקציות אלה, כטכניקת שליטה בשליט או במוסד, תשפיע במידה משמעותית על יכולתם של הנתינים לשלוט על הכוח הפוליטי בטווח הארוך.

אלימות פוליטית תורמת לריכוז הכוח

רבים מכירים בכך, שמהפיכות ומלחמות אלימות אך הגבירו את ריכוז הכוח בידי השליט.

בעקבות מהפכה אלימה, שבה קבוצה חדשה תופסת את רסן השלטון, נחשבו לעיתים השליטים החדשים כיותר הומניטריים ופחות מדכאים מקודמיהם. אך אין כל ערובה לכך שהם לא ישתנו. לנין, לדוגמא, השתנה גם הוא. הוא לא קבע במערכת שלו שום מגבלה שתמנע מאלה שיתפסו את מקומו, להתנהג באופן הרבה יותר אוטוקרטי, כפי שנהג סטלין. כתוצאה מכך, היחלשות הקבוצות, האגודות והמוסדות של החברה, וריכוז הכוח בידי המעמד השליט לא העניקה ולא יכלה להעניק לנתינים תוספת כוח ושליטה. התהליך הזה, טען ג'ובנל, הניח את היסודות ל"מדינה המונוליטית".¹⁰⁶

אף כי התוצאה הריכוזית של מלחמות בולטת במיוחד במאה העשרים, המגמה הזאת הוכחה כבר קודם לכן.¹⁰⁷ שינויים טכנולוגיים ושכירת כל ההכחות בין אזרחים לבין כוחות צבאיים הדגישו אותה. גיוס כוח-אדם ומשאבים ליצירת מכונת מלחמה יעילה, הצורך בתכנון מרכזי והכוונה; האפקט הפלגני של חילוקי דעות ושליטה חלקית וכן גדילת העוצמה הצבאית העומדת לרשות השליט – כל אלה מחזקים ומגבירים את המגמה הבולטת במלחמה המודרנית, לרכזו בידי השליט יותר ויותר כוח.

סוגים אחרים של אלימות פוליטית יכולים אף הם לתרום לתהליך הריכוז. התפתחויות בטכנולוגיה ובצורת הארגון הפוליטי מדגישות במידה הולכת וגדלה את מגמות האלימות הפוליטית הנוטות לריכוז עמדות כוח.¹⁰⁸ בין הגורמים האלה נמנים הגורמים הבאים:

1. הפעלה יעילה של אלימות מחייבת הכוונה, שליטה וריכוזיות של ההכנות ושל הביצוע.
2. דבר זה דורש שליטה ריכוזית בנשק (ומשאבים חומריים אחרים), בלוחמים הפעילים והקבוצות והמוסדות שבהם הצרכים הללו תלויים.
3. בשעת מאבק גובר כוחם של אלה שבידיהם השליטה (כמו בגורמים 1 ו-2) וכן גוברת היכולת להפעיל אלימות פיסית להבטחת הכוח הזה.
4. לאחר מאבק מוצלח באמצעים אלימים, תשמור הקבוצה המנצחת על הכוח שהצטבר בידיה במשך המאבק.
5. ההשתלטות על מנגנון המדינה הישן וחזוקו באמצעות כוח חדש נוסף, פירושה הרחבה כוללת של גבולות הכוח של השליטים לעתיד לבוא.
6. גבולות הכוח יתרחבו גם בעקבות חיסולם או החלשתם של מוקדי הכוח במהלך המאבק. אז יוותרו הנתינים חלשים באופן יחסי, בהשוואה לשליט.

7. המשטר החדש שנולד מאלימות ימשיך להזדקק לאלימות, ועל כן לריכוזיות, כדי להגן על עצמו מפני אויביו מבית ומחוץ.

8. בחברה שבה הנתינים והשליטים כאחד מתייחסים לאלימות כאמצעי הכוח היעיל היחיד וכאמצעי המאבק היחיד, ושבה מצויה בידי השליט יכולת חסרת גבולות להפעיל אלימות פוליטית, מתקבל על הדעת שהנתינים ירגישו חסרי אונים.

גורמים אלה ואחרים מסייעים בצמצום יכולת שליטתם של הנתינים בכוחו של השליט, וזאת בחברה שסמכה על האלימות הפוליטית כסנקציה וכאמצעי מאבק מכריעים.

סנקציות לא־אלימות תורמות לביזור הכוח

נראה שלפעולה הלא־אלימה השפעה לטווח הארוך על חלוקת הכוח בחברה. לא זו בלבד שהטכניקה הזאת אינה בעלת אותם אפקטים ריכוזיים כמו האלימות הפוליטית, אלא היא אף תורמת באופן ניכר לביזור הכוח בחברה. דבר זה עשוי, בטווח הארוך, להקל על הנתינים לשלוט על הפעלת הכוח על שליטם. יישום נרחב של הפעולה הלא־אלימה תורם לביזור הכוח בקרב הנתינים מן הסיבות הבאות:¹⁰⁹

1. הנהגה חזקה עשויה למלא תפקיד חיוני בייזום תנועה למאבק לא־אליים. אך, בשלבים מתקדמים יותר של המאבק, כאשר היריב אוסר או מרחיק באופן אחר את הנהגה, קורה לא אחת שהצורך בהנהגה מרכזית נעלם ושימורה נעשה בלתי אפשרי. במקרים אחרים, שבהם ההנהגה ממשיכה להתקיים, נדרשים המשתתפים בכל זאת למידה גדולה יותר של הסתמכות עצמית. כדי שהמאבק הלא־אליים יהיה יעיל נדרשים השותפים לו להיות מסוגלים לפעול ללא כל תלות בקבוצת הנהגה מרכזית, וזאת במיוחד תחת דיכוי קשה.

2. התנועה אינה מאפשרת פיקוח מרכזי באמצעות הסדרת חלוקת הנשק והתחמושת בין הלוחמים, שכן בפעולה לא־אלימה אין כל נשק חומרי. תחת זאת תלויים הפעילים בתכונות כמו אומץ לב, יכולת לשמור על משמעת לא־אלימה ומימונות ביישום הטכניקה הזאת. תכונות ומימוניות אלה ישתכללו תוך כדי השימוש בהם. וכך, ניסיון מסוג כזה מסייע להגברת העצמאות, בניגוד למצבם של גייסות בצבא התלויים בחידוש הציוד והתחמושת ובהוראות של מפקדיהם.

3. הכוחות הריכוזיים הפועלים במסגרת האלימות הפוליטית אינם קיימים בפעולה לא־אלימה. מידת התלות במנהיגי הפעולה הלא־אלימה קטנה ככל שהמערכה מתקדמת. אם הם ימשיכו כמנהיגים, אין זאת אלא בזכות הקבלה

מרצון של סמכותם המוסרית, ובזכות היותם מנהיגים ואסטרטגים כשרוניים בעיני חבריהם, ולא משום יכולתם לכפות את רצונם באמצעות איומים והפעלת אלימות נגד הפעילים עצמם.

4. כשהמנהיגים במהלך המאבק אינם מגבירים את יכולתם להפעיל אלימות פוליטית, אין בידיהם שום אמצעי דיכוי ממוסד להפעלה נגד חסידיהם ונגד אחרים בתקופה שלאחר המאבק.

5. כאשר אחדים מן המנהיגים ימלאו תפקיד, אף תפקיד של שליט, במגננון המדינה בתום המאבק הלא-אלים, כפי שקורה לאחר מאבק לשחרור לאומי, יעמדו לרשותם הצבא והמשטרה של אותה מדינה, ואולם אלה לא יתעצמו עקב התוספות כוחותיהם הצבאיים של המנהיגים עצמם, או יכולתם להפעיל אלימות פוליטית.

6. הקבוצות והמוסדות החברתיים לא ייחלשו או ייהרסו בגלל האלימות הפוליטית ולא יהיו משועבדים לדרישותיה. נהפוך הוא, מתקבל על הדעת יותר שמוקדי הכוח במאבק לא-אלים יתחזקו. נסיון העבודה המשותפת בעת המאבק, הפגנת עצמאות רבה יותר, וצבירת ניסיון בהבטחת יכולתם להמשיך ולהתנגד למעשי הדיכוי והמשטור של היריב, יחזקו את מוקדי הכוח האלה במידה ניכרת, במאבק לא-אלים מוצלח. לא פעם תיאר גנדי את המערכה של הפעולה הלא-אלימה כאמצעי, שבאמצעותו יצברו האנשים את הכוח, שיאפשר להם לקדם את מטרותיהם הפוליטיות.¹¹⁰

7. אין לצפות לכן שמייד לאחר מערכה לא-אלימה להשגת מטרה פוליטית מסוימת, החברה הפוליטית תדחה חד משמעית כל שימוש באלימות בכל מצב שהוא. אך זהו צעד אחד קדימה, אשר אחריו יינקטו תחליפים נוספים של סנקציות לא-אלימות, על-פני סנקציות אלימות.

שינויים שהושגו בעקבות אלימות פוליטית – יזדקקו להגנתם להמשך האלימות הפוליטית. אותם שינויים ש"נתקבלו" מבלי שהושקע בהם כל מאמץ, עלולים לעבור מן העולם באותה מידה של קלות. לעומת אלה, במהלך השגת השינויים באמצעות מאבק לא-אלים, תטפח האוכלוסיה את היכולת להגן על אותם שינויים באמצעים לא-אלימים.¹¹¹ לפיכך, שינויים שהושגו בעקבות פעולה לא-אלימה יחזיקו מעמד זמן ממושך יותר. שינויים כאלה אף תורמים לשחרור החברה, בתחום זה, מן ה"צורך" לסמוך על האלימות הפוליטית כאמצעי לקיום המבנה החברתי.¹¹²

8. מאבק הכרוך באלימות פוליטית עלול לגרום לנתינים לחוש חוסר ישע בהשוותם את היקף כוחם לכוחו של השליט. בניגוד לכך, מאבק לא-אלים שהסתיים בהצלחה, עשוי להביא לתוצאות שונות לחלוטין. ראשית, הנתינים יתנסו בשינוי כוחם מכוח פוטנציאלי לכוח יעיל או ממשי. ניסיון כזה יעניק

להם ביטחון עצמי, משאבים ומיומנות שיגבירו את יכולתם לשנות את חברתם בעתיד, ולפקח על כוחו של השליט. סוג למידה כזה במהלך ה"קרב" יגביר את יכולתם של הנתינים ליישם את הטכניקה הלא-אלימה במשברים בעתיד, ויקדם את תהליך ביזור הכוח בחברה.¹¹³

אם הדיון בחלק זה אכן תקף, הרי שמתחייבות ממנו כמה מסקנות מעשיות חשובות. גם אם נניח שלטווח הקצר שני סוגי הסנקציות יעילים במידה שווה, הרי שלטווח הארוך לא כן הוא. זוהי סיבה טובה לחקור את הפוטנציאל הטמון במאבק לא אליים.

פרק ג'

פעולה לא־אלימה: טכניקת מאבק פעילה

הקדמה

במונחים פוליטיים, הפעילות הלא־אלימה מבוססת על הנחה פשוטה ביותר: בני האדם אינם עושים תמיד את מה שנדרש מהם לעשות, ולפעמים הם עושים דברים שנאסרו עליהם. פועלים יכולים להפסיק לעבוד, ובכך לשתק את הכלכלה. פקידי הביורוקרטיה יכולים לסרב למלא הוראות. חיילים ומשטרה יכולים להתרשל במשימות הדיכוי שלהם והם יכולים אף להתמרד. התרחשותם הברזומנית של כל האירועים הללו, תחליש את כוחו של השליט ובמקביל תחסום את מקורותיו. מי שהיה "שליט" נעשה אזרח מן השורה. החלשת כוח כזו יכולה לבוא כתוצאה מסכסוכים פוליטיים וחברתיים שונים ומגוונים. כוחו של מנהל מפעל מתערער, כשהוא נתקל באי־שיתוף פעולה מצד פועליו. הכוח הפוליטי נשחק כאשר האנשים מסירים את תמיכתם ואת נכונותם לציית. עם זאת, ציודו הצבאי של השליט יכול להישאר שלם, חייליו יכולים להישאר ללא פגע, הערים ללא נזק, בתי־החרושת ועורקי התחבורה בכושר פעולה מלא, ובנייני הממשלה עומדים איתן על יסודותיהם – אך הכל משתנה: הסיוע האנושי שבנה את כוחו הפוליטי של המשטר ותמך בו הוסר, ולכן כוחו של המשטר התערער.¹

כאשר האנשים מסרבים לשתף פעולה, ומונעים את עזרתם בסירובם ובהתנגדותם, הם מונעים מיריבם את הסיוע ואת שיתוף הפעולה האנושיים הבסיסיים הדרושים לכל ממשלה או מערכת היררכית. אם ימשיך בכך מספר אנשים גדול דיו ובמשך תקופה ארוכה דיה, אותה ממשלה או מערכת היררכית יאבדו את כוחם. זוהי ההנחה הפוליטית העומדת בבסיסה של הפעולה הלא־אלימה.

מאפייני הפעולה הלא-אלימה

פעולה לא-אלימה היא מונח כללי הכולל עשרות שיטות ספציפיות של מחאה, אי-שיתוף פעולה והתערבות, שבכולן המאבק מתנהל באמצעות עשיית דברים מסוימים או סירוב לעשותם מבלי להזדקק לאלימות פיזית. כטכניקה, הפעולה הלא-אלימה איננה פאסיבית. היא איננה אי-פעולה, אלא היא פעולה, שאיננה אלימה.

הבעיה העומדת על סדר היום משתנה. לעיתים זוהי בעיה פוליטית – מחלוקת בין קבוצות פוליטיות, בעד או נגד ממשלה כלשהי, או לעתים רחוקות מחלוקת בין ממשלות (כמו בהטלת אמברגו או התנגדות לכיבוש). לעתים אלה הן גם בעיות כלכליות, חברתיות או דתיות. היקף הסכסוך ועוצמתו משתנים גם הם. הוא עשוי להצטמצם לשכונה, או לקבוצה מסוימת בחברה. הקונפליקט עשוי במקרים אחרים להתפשט בשטח ארץ נרחב או להסעיר את האומה כולה. לעתים רחוקות יותר יהיו מעורבות בו יותר מארץ אחת או ממשלה אחת. אולם בכל המקרים הללו הפעולה הלא-אלימה היא טכניקה שבאמצעותה אותם אנשים שדוחים פסיביות וקבלת מרות, ורואים במאבק דבר מהותי, יוכלו לנהל את מלחמתם ללא אלימות. פעולה לא-אלימה אינה ניסיון להימנע מסכסוכים או להתעלם מהם. זוהי תשובה אחת לשאלה, כיצד אפשר לפעול פוליטית ביעילות, ובעיקר כיצד אפשר להפעיל כוח ביעילות.

א. פעולה מסוג מיוחד

מקובל להניח שכל התנהגות חברתית או פוליטית חייבת להיות באופן נחרץ, או אלימה או לא-אלימה. אך הדואליזם הפשוט הזה אינו מוביל אלא לתפיסות מעוותות של המציאות, ואחת מן העיקריות שבהן היא התפיסה המשותפת לאנשים אחדים, שלפיה כל דבר שלדעתם הוא טוב נקרא "לא-אלימים", וכל דבר שאיננו מוצא חן בעיניהם נקרא "אלימים". העיוות הגס השני מתגלה בזיהויה המוטעה לחלוטין של פסיביות רופסת עם פעולה לא-אלימה, זיהוי שנובע רק מן העובדה שבשני המקרים לא נעשה כל שימוש באלימות פיזית.

בחינה מדוקדקת של התגובה הנוכחית לסכסוכים חברתיים ופוליטיים דורשת, שכל התגובות יחולקו ראשית על-פי הקריטריון של פעולה לעומת אי-פעולה, ולא על-פי השימוש או אי-השימוש באלימות. בחלוקה כזאת, הפעולה הלא-אלימה תתפוס את מקומה הנכון כסוג אחד של תגובה פעילה. אי-פעולה, שתכלול פסיביות, קבלת מרות, פחדנות וכיוצא באלה, אינה

מענייננו, שכן אין לה ולא כלום עם נושא הספר, שהוא הטכניקה הלא-אלימה. על-פי הגדרתה, אין הפעולה הלא-אלימה יכולה להתרחש אלא בהחלפת הפסיביות וקבלת המרות בפעולה, בהתמודדות ובמאבק. עם זאת, יש מקום לאבחנות חשובות במסגרת קטיגורית הפעולה. ושוב, גם כאן החלוקה לאלומות לעומת אי-אלימות היא פשטנית מדי. על כן, הבה נסווג את צורת הפעולה בעת סכסוכים לשש מחלקות שונות. אחת מהן תהיה הפעולה הלא-אלימה. הסיווג הזה (הגס למדי) כולל: (1) שכנוע מילולי פשוט והתנהגות מקבילה: למשל, התפייסות. (2) הליכים מוסדיים שלווים בגיבוי איומים בסנקציות והפעלתן. (3) אלימות פיזית נגד אנשים. (4) אלימות פיזית נגד אנשים וגם פגיעה חומרית. (5) הרס חומרי בלבד. (6) טכניקת הפעולה הלא-אלימה. מובן מאליו שכל מחלקה כזאת אפשר לחלק לתת-מחלקות. האנשים יכולים להתלבט בין סוג תגובה אחד למשנהו, או בין פעולה לאי-פעולה, אך חשוב להבין שהחלוקה הבסיסית במסגרת ההתנהגות הפוליטית והחברתית היא בין פעולה לבין אי-פעולה, ולא דווקא בין אלימות לבין אי-אלימות.

מן הראוי לעמוד על ההבדל בין פעולה לא-אלימה לבין תגובות על סכסוך שהן מתונות ושקטות יותר, כגון התפייסות, פניות מילוליות ליריב, התפשרות ומשא ומתן. אפשר לשלב תגובות אלה בפעולה לא-אלימה, או בכל אחד מחמשת סוגי הפעולה האחרים; אך אין לזהות אותם עם הטכניקה הלא-אלימה כשלעצמה. התפייסות ופניה בבקשה הריהם בבחינת נסיונות מילוליים, רציונאליים או רגשיים להביא את היריב להסכמה כלשהי, בשעה שפעולה לא-אלימה איננה מילולית – היא מורכבת מפעולה חברתית, כלכלית ופוליטית מסוג מיוחד. בקשה ממעביד שיעלה את השכר היא דוגמא לנסיון שכנוע מילולי פשוט, אך סירוב להמשיך לעבוד עד אשר ההעלאה בשכר אושרה, היא דוגמא לפעולה לא-אלימה. כמו כן, אין לבלבל בין פעולה לא-אלימה לבין פשרה, אשר משמעותה היא הסתפקות בחלק מן המטרות. התפשרות אינה צורת עימות או מאבק, כמו פעולה לא-אלימה. הפעולה האלימה, כמוה כפעולה הלא-אלימה, עשויה, או אינה עשויה להביא להסכם של פשרה. התוצאה תלויה בנושא הסכסוך, ביחסי הכוחות ובהחלטות הפעילים. משא ומתן אף הוא אינו צורה של פעולה לא-אלימה. משא ומתן הוא ניסיון לשכנוע מילולי. לעיתים נעשה בו שימוש בהליכים מוסדיים מוכרים, אך בכל מקרה המשא ומתן כרוך באיום גלוי או מרומז להפעיל סנקציות, אם לא יושג הסכם סביר. המשא ומתן, לפיכך, יכול להקדים שביתה או מערכה לסירוב אזרחי, ובאותה מידה הוא יכול להקדים פתיחה במלחמה. אך יש להבדיל בין משא ומתן מעין זה לבין שביתה, סירוב אזרחי או כל צורה אחרת של פעולה לא-אלימה.

הפעולה הלא־אלימה שונה כל־כך מאותן תגובות מתונות ומיושבות, עד כי ישנם הוגים שהצביעו על נקודות דמיון בין פעולה לא־אלימה לבין מלחמה צבאית.² פעולה לא־אלימה הריהי בבחינת אמצעי מאבק כמו מלחמה, היא כרוכה באיזון הכוחות ובניהול "קרבות". היא זקוקה לאסטרטגיה ולטקטיקה נבונות, ותובעת מ"חייליה" אומץ לב, משמעת והקרבה. התייחסות כזאת לפעולה לא־אלימה כאל טכניקת קרב פעילה הינה היפוכה הגמור של ההנחה הפופולרית, שלפיה, פעולה לא־אלימה, בשיא חריפותה, סומכת על שכנוע רציונאלי של היריב, ולרוב אין היא אלא קבלת מרות פסיבית. פעולה לא־אלימה, כשמה כן היא: פעולה שאיננה אלימה – לא אי־פעולה. הטכניקה הזאת אינה כוללת מילים בלבד, אלא מחאה פעילה, אי־שיתוף פעולה, והתערבות. במידה מרעעת זוהי פעולה קבוצתית או המונית. צורות מסוימות של הפעולה הלא־אלימה יכולות להיראות כמאמצים לשכנע באמצעות פעולה. צורות אחרות, במידה שמספר המשתתפים גדול דיו, תכלולנה גם אמצעי כפייה.

תכונה אחרת של הפעולה הלא־אלימה שמן הראוי להדגישה, היא העובדה שהיא בדרך כלל חוץ־חוקתית. כלומר, היא אינה מסתמכת על הליכיה המוסדיים המקובלים של המדינה, הליכים פרלמנטרים או אחרים. עם זאת, בנקודות מסוימות אפשר לעגן את הטכניקה הזאת בשיטת הממשל החוקתית. כמו־כן, אפשר להשתמש בה בתמיכה בממשלה קיימת שנתונה להתקפה. אין לבלבל בין פעולה לא־אלימה לבין אנרכיזם. אותה פילוסופיית "אי־מדינה" לא הקדישה לרוב די מחשבה לבעיה המעשית של הגשמת חברה כזאת, ולצורך באמצעים מציאותיים לניהול המאבק החברתי, אמצעים השונים במהותם מאלה של המדינה.

ב. מניעים, שיטות ואמצעי עוז

המניעים לשימוש בפעולה לא־אלימה, ולא באיזושהו סוג של פעולה אלימה, הם שונים ומגוונים. במקרים מסוימים, האלימות עשויה לא להתקבל מתוך שיקולי תועלתיות, ובמקרים אחרים – מסיבות דתיות, אתיות או מוסריות. תיתכן גם מזיגה של מניעים מכמה סוגים שונים. הפעולה הלא־אלימה, לפיכך, אינה מילה נרדפת ל"פציפיזם". היא אף אינה זהה לשיטות דתיות או פילוסופיות, השמות דגש באי־אלימות כעיקרון מוסרי. חסידיהן של מערכות אמונה מסוימות עשויים לראות בפעולה לא־אלימה שיטה העולה בקנה אחד עם אמונתם, ואולי אף את הגשמתה של אמונה זו. אולם ייתכן גם, שחסידיהן של אמונות דתיות אחרות, שדוגלות באי־אלימות, יראו

בטכניקה הזאת שיטה "ארצית" ו"כפייתית" מדי עבורם. בניגוד לכך, בפעולה הלא-אלימה בחרו לעתים תכופות, וברוב רובם של המקרים אף ניהלו אותה, לא-פציפיסטים, שראו בה דרך פעולה יעילה גרידא. התפיסה המקובלת שרק פציפיסטים מסוגלים ליישם ביעילות פעולה לא-אלימה, עמדה שהפציפיסטים עצמם מבטאים לפעמים ביהירות ניכרת – פשוט אינה נכונה. יתר על כן, רבים הם המקרים שהמניעים לשימוש בפעולה לא-אלימה היו מעורבים – שיקולים מעשיים התחברו עם העדפה מוסרית יחסית לאי-אלימות (אף כי האלימות לא נדחתה עקרונית). מתקבל על הדעת, שסוג כזה של שיקולים מעורבים יהיה שכיח יותר ככל שיתרונותיה המעשיים של הפעולה הלא-אלימה לעומת אלימות ייראו יותר לעין.

ההנחה הרווחת היא, שפעילי הפעולה הלא-אלימה מנסים בראש וראשונה לשכנע את יריבם לקבל את נקודת מבטם באופן חיובי. לאמיתו של דבר, אין דפוס עדיפות קבוע לכל אחד מן השינויים באמונות ובגישות, או במדיניות ובשינויים מבניים. לעיתים תבקש הקבוצה הלא-אלימה לשנות את תפיסותיו ואת אמונותיו של היריב, כתנאי מוקדם לשינוי מדיניותו או מוסדותיו. במקרים אחרים, הפעולה הלא-אלימה תבטא את הכרעתם של חברי הקבוצה למנוע מן היריב לשנות את דעותיהם ואמונותיהם. הפעולות יכולות גם להציב כיעד עיקרי את שינוי המדיניות או המוסדות, או סיכול נסיונות היריב לשנותם, בין אם חל שינוי כלשהו בעמדותיו ובאמונותיו, ובין אם לאו. (נראה שמקרים כאלה הם הרוב). במקרים אחרים הקבוצה הלא-אלימה תנסה לשנות ברוזמנית הן את העמדות והן את המדיניות.

הפעולה הלא-אלימה כוללת: (1) פעולות הימנעות: כלומר, האנשים יכולים לסרב לבצע פעולה שהם לרוב מבצעים, שמצפים מהם לבצעה, על-פי הנוהג, שהם נדרשים לבצעה על-פי חוק או תקנה. (2) פעולות עשייה: כלומר, האנשים יבצעו פעולות שאין הם נוהגים לבצע, שאין מצפים מהם על-פי הנוהג לבצען, שנאסר עליהם לבצען, על-פי חוק או תקנה. (3) חיבור פעולות הימנעות ופעולות עשייה.³

בטכניקת הפעולה הלא-אלימה ישנם שלושה סוגי שיטות עיקריים: (1) פעולות סמליות שמטרתן לשכנע את היריב או כל אדם אחר לבטא את אי-שביעות הרצון ואת אי-ההסכמה של הקבוצה. דרך כזאת יכולה להיקרא מחאה ושכנוע לא-אלימים. בסוג הפעולה הזה נכללות פעולות כמו תהלוכות, מצעדים, לילות שימורים. (2) פעולות שבהן הקבוצה הלא-אלימה פועלת בעיקר באמצעות פרישה, או הימנעות משיתוף פעולה חברתי, כלכלי או פוליטי. לדרך הזאת אפשר לקרוא אי-שיתוף פעולה. סוג הפעולה הזה כולל שלוש תת-קבוצות שכוללות בתוכן אי-שיתוף פעולה חברתי, אי-שיתוף

פעולה כלכלי (חרם כלכלי או שביתה), ואי־שיתוף פעולה פוליטי. 3) כאשר הקבוצה הלא־אלימה פועלת בעיקר באמצעות התערבות ישירה, אפשר לקרוא לשיטה התערבות לא־אלימה. הקבוצה הלא־אלימה במקרה הזה תבחר באמצעים כמו שביתות שבת, הצבת מכשולים לא־אלימים, פלישה לא־אלימה, וממשלה מקבילה. הטכניקה הזאת ניתנת ליישום על־ידי יחידים, קבוצות קטנות או גדולות, או על־ידי המונים. כפי שקיים גיוון בשיטות הספציפיות הרבות בטכניקה הזאת, כן קיים גם גיוון רב בעוצמה, בלחצים ובסוגי המנופים המופעלים כאשר היא מוצלחת. הפעולה הלא־אלימה מביאה לשינויים בשלושה אופנים, שאנו קוראים להם מנגנוני שינוי. בשינוי העמדה, היריב מגיב על פעולותיהם של פעילי הפעולה הלא־אלימה באימוץ נקודת מבט חדשה ומקבל את מטרותיהם בחיוב. בהתאמת עצמו, היריב בוחר להיענות לדרישות ולהסתגל למצב החדש מבלי שישנה את נקודת מבטו. בכפיה לא־אלימה, השינוי מושג בניגוד לרצונו של היריב וללא הסכמתו, משום שמקורות כוחו צומצמו על־ידי האמצעים הלא־אלימים עד כדי כך, שהוא איבד שליטה במצב. הטכניקה הלא־אלימה פועלת, במידה שלא זכתה עדיין להערכה הראויה, באמצעות שינויי כוח. הן כוחן היחסי והן כוחן האבסולוטי של הקבוצות המתמודדות נתון לשינויים מהירים ותמידיים. שינויי הכוח עשויים להיות אף יותר קיצוניים ויותר תכופים מאשר במקרים שבהם שני הצדדים מפעילים אלימות. כפי שניתן לצפות, הפעילים מבקשים תדיר להגביר את הכוח שלהם ושל תומכיהם. בדרך כלל הם יחפשו, ואף ימצאו, סיוע והשתתפות פעילה גם מקרב הקבוצה הרחבה יותר, אשר סבלה מן הפגיעה. נוסף על כך, טבעו של המאבק הלא־אליים גם מאפשר לפעילים לזכות בתמיכה ניכרת אפילו במחנה היריב, ובקרב קבוצות שאינן מעורבות בעניין. כאן טמון פוטנציאל גדול יותר מאשר במאבק אליים. היכולת להגיע לסוגי תמיכה כאלה מקנה לקבוצה יכולת השפעה ולפעמים שליטה ממשית על כוחו של היריב, באמצעות צמצום או חיסול מקורות כוחו. על־פירוב השינויים המורכבים האלה בעמדות הכוח היחסיות של הצדדים יכריעו את תוצאות המאבק.

עלינו להתבונן במשמעת הלא־אלימה בהקשר של מנגנוני השינוי של הטכניקה הזאת, והדרך שבה מעברי הכוח האלה נוצרים. שמירה על משמעת לא־אלימה לנוכח דיכוי אינה בגדר אקט של נאיביות מוסרנית. נהפוך הוא, היא תורמת לתפקודם של שלושת המנגנונים, והיא תנאי הכרחי לשינויי כוח מועילים. כיוון שכך, הרפיית המשמעת הלא־אלימה עלולה לתרום לתבוסה במאבק. אך ישנם כמובן עוד גורמים נוספים, בעלי חשיבות מרובה, ובל יחשוב איש שההתמדה באי־אלימות לבדה תוביל בהכרח לניצחון.

ג. תיקון תפיסות מוטעות

נהוג להניח שדרכו של המאבק הלא־אלימים אל הניצחון היא בהכרח דרך ארוכה וממושכת יותר מזו של המאבק האלימים. לפעמים הנחה זו היא נכונה, אך היא אינה בהכרח נכונה, ולעיתים המצב הוא הפוך. לדוגמא: ביטול תקנת הבולים ב־1766. תקנה זו הושגה תוך חודשים ספורים על אף התנגדות המתיישבים. ב־1920 סוכל נסיון ההפיכה של קאפ בתוך ימים ספורים. ב־1942 סיכלו המורים הנורבגיים במשך כמה חודשים את נסיונו של ממשל קוילינג לכוון מדינה פשיסטית קורפורטיבית. ב־1944 סולקו הדיקטטורים של אל־סלודור וגואטמלה במשך ימים ספורים. הטלת חרם כלכלי בערים שונות באמריקה האיצה מאוד לעיתים קרובות את העסקתם את האפרו־אמריקאים. הזמן הדרוש לניצחון תלוי בכמה גורמים – בראש ובראשונה בכוחם של הפעילים הלא־אלימים.

באמצעות בדיקה ותיקון תפיסות מוטעות לגבי הפעולה הלא־אלימה, אנו מסוגלים לעתים קרובות להבהיר ביתר חדות את המאפיינים החיוביים: (1) כפי שצוין לעיל, לטכניקה זו אין כל קשר לפסיביות, קבלת מרות ופחדנות. בדיוק כמו בפעולה האלימה, חובתה הראשונה של הפעולה הלא־אלימה היא להתגבר תחילה על תכונות אלה. (2) אין לזהות פעולה לא־אלימה עם שכנוע מילולי או פסיכולוגי טהור, אף־על־פי שהיא עשויה להשתמש בפעולה כדי ליצור לחצים פסיכולוגיים לשם שינוי הגישה. פעולה לא־אלימה היא סנקציה וטכניקת מאבק הכוללת שימוש בכוח חברתי, כלכלי ופוליטי, ואיזון כוחות בשעת עימות. (3) פעולה לא־אלימה אינה מתבססת על ההנחה שהאדם הוא "טוב" במהותו. היא מכירה בכך שבאדם טמונים כוחות ל"טוב" ול"רע" וגם מידות קיצוניות של אכזריות וחוסר אנושיות. (4) אנשים הפועלים במסגרת הפעולה הלא־אלימה אינם חייבים להיות פציפיסטים או קדושים. פעולה לא־אלימה ננקטה בעיקר ובהצלחה בידי אנשים "רגילים". (5) כדי להצליח בפעולה לא־אלימה, אין צורך בעקרונות ובנורמות משותפים, בדרגת אינטרס קהילתי גבוהה, או בקרבה פסיכולוגית בין הצדדים המתמודדים (אף כי אלה עשויים לסייע); וזאת, משום שכאשר המאמצים להביא לשינוי מרצון נכשלים, אפשר לעבור לאמצעי כפייה לא־אלימים. (6) פעולה לא־אלימה היא תופעה מערבית ומזרחית במידה שווה. אכן, היא כנראה יותר מערבית, אם להתייחס לשימוש הנרחב בשביתות ובמיני חרם שנקטו תנועות הפועלים, ולמאבקי אי־שיתוף הפעולה של הלאומים המדוכאים. (7) הפעולה הלא־אלימה אינה מניחה שהיריב יימנע משימוש באלימות נגד הפעילים הלא־אלימים: היא מסוגלת לפעול נגד אלימות בבוא הצורך. (8) אין בפעולה הלא־אלימה כשלעצמה דבר שימנע ממנה

לשרת מטרות "טובות" ו"רעות" כאחת, אף כי התוצאות החברתיות של הפעלתה למען מטרה "רעה" תהיינה שונות במידה ניכרת מתוצאות הפעלתה של אלימות לשם אותן המטרות. (9) פעולה לא־אלימה אינה מגבילה את עצמה לסכסוכים פנימיים ובמסגרת השיטה הדמוקרטית. השתמשו בה רבות נגד משטרים דיקטטוריים, כיבושים זרים ואף נגד שיטות משטר טוטאליטאריות.

ד. סוג מאבק שושכח

פעולה לא־אלימה לא הביאה תמיד לניצחון מלא או אפילו חלקי. אנשים שנקטו דרך זו אף הובסו. אין היא בבחינת טקס מאגי. באותה מידה נכון הדבר לגבי פעולה אלימה, ובכללה מאבק צבאי. בשום סוג של מאבק אין ערובה לניצחון קבוע בטווח הקצר. במקרים מסוימים כישלון של פעולה לא־אלימה, נגרם בגלל חולשת הקבוצה הפועלת או בגלל ליקויים באסטרטגיה ובטקטיקה הננקטים – כפי שעשוי לקרות בפעולה צבאית. אם הקבוצה שנוקטת פעולה לא־אלימה חסרה מידה מספקת של גיבוש, נחישות, יכולת פעולה ותכונות דומות לשם יעילותה של הפעולה הלא־אלימה, לא תספיק לה אמירה חוזרת ונשנית גרידא של מילים וסיסמאות כמו "אי־אלימות". אין שום תחליף לחוזה ולמיומנות אמיתיים בפעולה הלא־אלימה. בהתחשב בבורות הכללית באשר לטבעה ולדרישותיה של דרך פעולה זו, ובהיעדר כל מאמצים משמעותיים ללמוד כיצד יש ליישמה באופן היעיל ביותר, יש מקום להתפלל על כך שהיא זכתה בנצחונות כלשהם.

עם זאת, ברור שכשלונותיה של הפעולה הלא־אלימה, אין בהם כדי להסביר את העובדה שאין מכירים בה כטכניקת מאבק אפשרית. אי־ההכרה בה, בא לידי ביטוי בצורות שונות. האחת היא התעלמות מן ההסטוריה של הפעולה הלא־אלימה. אך הטכניקה הזאת זכתה לשימוש נרחב וההיסטוריה שלה ארוכה. בעת הפעלתה, כוחה ויעילותה זכו לרוב להכרה רחבת מימדים, אך ברגע שהמקרה המסוים הסתיים, המאפיינים הללו נשכחו ואפילו זכרם נמוג. קשה למצוא דיווחים עובדתיים טובים על מאבקים לא־אלימים בעבר. קשה להצביע על שורשי אי־ההכרה הזאת. ההסברים האפשריים בשלב הזה של המחקר הם בגדר השערה בלבד. ברמה הפופולרית קל לפאר ולרומם את מעשי האלימות הדרמטיים וההירוואיים יותר שבוצעו למען מטרות טובות, וזכר גבורה כזאת משפיע על ראיית ההווה ולפיכך גם על ראיית העבר. אך הפעולה הלא־אלימה, אף כי היא עשויה להיות הירוואית ודרמטית במידה לא פחותה, מעשיה וגיבוריה יהיו לעיתים נדירות בלבד סמל ומופת לדורות הבאים. ישנן סיבות אחרות, יסודיות יותר, לאי־ההכרה הזאת. הזנחת הפעולה

הלא־אלימה בקרב ההיסטוריונים נובעת בין השאר מן הדעות הקדומות האישיות שלהם, ומקבלת ההנחה של החברה שבה הם חיו, כי האלימות היא האמצעי היחידי המשמעותי באמת למאבק יעיל. נוסף על כך, כאשר היסטוריונים קשורים בקשר הדוק לשיטות דיכוי קיימות ולאליטות שולטות, והם נותנים. לקשר הזה להשפיע על כתיבתם, אפשר לייחס את התעלמותם מצורות המאבק האלה להתחשבות באינטרסים של המיעוט השולט. סקירה מפורטת של צורות מאבק לשימושם של אנשים חסרי נשק צבאי עשויה להיראות כמרשם מעשי לטכניקה אנטי־אליטיסטית, שבה יוכלו האנשים להשתמש נגד שליטיהם. יתירה מכך, תיעוד של אי־שיתוף פעולה יעיל ומתמשך, עלול להיראות כמציאת פגם באופיים של השליט ושל המנגנון הקיימים, ברומזו, כביכול, על אי־היעילות ואי־הפופולריות שלהם.

האנתרופולוגים גילו גיוון תרבותי רב בקרב החברות האנושיות, גיוון שכלל, בין השאר, גם גישות והתייחסויות מנוגדות למדי לאלימות ולא־אלימות. אלמלא הגיוון הזה, קשה היה להימנע מן המסקנה שהאדם מטבעו נוטה יותר לאלימות. רבים מקבלים את המסקנה הזאת, והשקפה כזאת אינה משפיעה רק על מה שנעשה בפועל, אלא גם על הדרך שבה אנו מפרשים את המתרחש. אך המסקנה שבני האדם הם אלימים בבסיסם מסלפת את המציאות, שכן התרבות המערבית נוטה לצדד באלימות כבר בהנחות היסוד שלה. ואכן, בחברה שלנו, כשאנשים מתמודדים עם מצבים שבהם האלימות סובלת באופן ברור מחסרונות חמורים, ולעומתה קיימת הוכחה ברורה לקיומן של אלטרנטיבות לא־אלימות, יימצאו אנשים רבים שיאמרו כי הם עדיין מאמינים בנחיצותה של האלימות – ויאתזו באמונה ולא בעובדות עצמן. הנטיה המהותית הזאת לאלימות תורמת אף היא לאי־ההכרה ביכולת הקיום של אי־האלימות.

קיים הסבר אפשרי נוסף, פשוט יותר, לאי־ההכרה בפעולה לא־אלימה. מדוע אף ראית עולם חדשה לא זכתה להכרה מוקדם יותר? מדוע, למרות שתפוחים נפלו מעצים מאות בשנים, הצליח רק ניוטון לנסח את חוק הגרוויטציה? כיצד קרה שהעבדות היתה מקובלת במשך מאות בשנים כזכות, וכמוסד חברתי הכרחי? וכך אפשר להמשיך ולשאול לגבי גישות שונות להבנת המציאות ולנייתוח חברתי. ההסבר להזנחה ולא־ההכרה בפעולה הלא־אלימה – פועלה, טבעה והפוטנציאל הטמון בה, עשוי לדמות מאוד לתשובות על השאלות הללו.

נוסף על כך, עד לאחרונה לא נוסחה מערכת מושגית כוללת לחשיפת היחסים בין אירועים היסטוריים שונים וכביכול מנוגדים, אשר היום מקובצים כמקרים פרטיים של פעולה לא־אלימה. כעת אנו יכולים לראות, לא אוסף מקרי

של אירועים ודרכי פעולה נפרדים ובלתי קשורים זה בזה בלבד, אלא טכניקת פעולה אחת משותפת לכולם. התנגדותם של הפלבאים הרומיים, התקוממותם של המתיישבים האמריקאים, החרם של האיכרים האירים, שביתות הפועלים בפיתרסבורג, שביתות הרעב של הלאומנים האלג'ירים, הסירוב האזרחי של אנשי גנדי, סירובם של האפרו־אמריקנים לנסוע באוטובוסים במונטגומרי באלבמה, וויכוחי הסטודנטים בפראג עם צוותי הטנקים הרוסיים – כל אלה הם היבטים שונים של אותו סוג התנהגות: פעולה לא־אלימה. לצורות המאבק הצבאי הרבות קיים מזמן ביטוי מושגי כולל, וייתכן שהדבר הזה כשלעצמו תרם למחקר המפורט שמלחמות זכו לו. העניין במלחמה כלל לימוד היסטורי ואסטרטגי שעשוי לסייע למלחמות העתיד. אך עד לתקופה האחרונה לא היתה לפעולה לא־אלימה מסורת דומה. מסורת כזו ודאי היתה מספקת ידע שהיה אפשר לנצל במקרים חדשים של פעולה לא־אלימה.

היתה, אם כן, רמת מודעות מועטה או אפסית לגבי ההיסטוריה של הפעולה הלא־אלימה – ולא בקרב הציבור הרחב בלבד, אלא גם בקרב מנהיגי המאבקים הלא־אלימים. בניגוד להנחות קודמות, גנדי, לפני שהחל במערכה שלו, היה אומנם בעל ידע כללי על כמה מאבקים לא־אלימים חשובים, ביחוד ברוסיה, סין והודו, אך עם זאת, לא היה בידי הידע המפורט שהיה אפשר להפיק מן המאבקים הללו.⁴

צורה אחרת של אי־הכרה בפעולה לא־אלימה באה לידי ביטוי בנוהג להשוות, באופן לא הוגן, בינה לבין פעולה אלימה באמצעות שימוש בשיטות הערכה שונות לכל סוג פעולה. במקרים מסוימים, כאשר לאלימות לא היה כל סיכוי להצליח (למרות ההכנות), פנו לדרכים לא־אלימות למרות התנאים הקשים והיעדר הכנות מוקדמות, כפי שקרה בצ'כוסלובקיה ב־1968. כאשר דרך זו נכשלה נמצאו רבים שביקרו ואף גינו אותה בשלמותה, משום שהישגיה היו מוגבלים ונראו לעין רק לאחר זמן ממושך, או כלל לא. כאשר האלימות נכשלת, או כאשר הישגיה מוגבלים ואורכים זמן ממושך, תולים את האשמה במגרעות ובגורמים ספציפיים – ולא בטכניקה עצמה. במקרים נדירים בלבד, ניתן למצוא השוואה זהירה והוגנת בין שתי הטכניקות במונחים של זמן, מספר הנפגעים, הצלחות וכשלונות (על־פי קריטריונים ספציפיים), טיב ההכנות, סוג האסטרטגיה וכיוצא באלה. במקרים שבהם הפעולה הלא־אלימה זוכה בהצלחות חלקיות או מלאות, הנטייה היא לשכות, להמעט בערכן או להתעלם מהן. הצלחות מלאות מתוארות לעיתים ללא ניתוח מעמיק, כתופעות יוצאות מן הכלל וחסרות משמעות לגבי העתיד. כך קרה עם נפילתו של משטר הצאר ברוסיה ב־1917, ונפילת הדיקטטורים של אל־סלודור וגואטמלה ב־1944. מי זוכר את אלה כנצחונות שהושגו בעקבות מאבק לא־אלימים?

במקרים שבהם מאבקים בעבר אכן נזכרים, נוטים להמעיט בנצחונותיהם, לשלול אותם או לשכחם (כמו מאבקי המתיישבים האמריקאים והמערכה על זכויות האזרח בארצות־הברית). יש והם מוסברים באופן מלא או חלקי ובמנותק מהקשרם למאבק הלא־אליים (כמו המאבקים של גנדי בהודו). הצלחות חלקיות מתוארות לעיתים קרובות ככשלונות נחרצים; למשל, מאבק חבל הרוהר נגד הכיבוש הצרפתי והבלגי בתקופה שלאחר מלחמת־העולם הראשונה. במקרים אחרים, ההמעטה בערכו של המאבק הלא־אליים אולי איננה מכוונת, אך תשומת לב רבה יותר ניתנת למאבקים האלימים שהיו פחות מוצלחים ופחות חשובים, שקדמו לפעולה הלא־אלימה (כמו בהונגריה במאה התשע־עשרה) או התרחשו במקביל לה (כמו בנורבגיה תחת הכיבוש הנאצי). ההתנגדות המפורשת לטכניקה הזאת, יסודה לעיתים קרובות באי־הבנה או בחוסר ידע. "ידידים", כביכול, של "הדרך הלא־אלימה", כפציפיסטים מסוימים, גרמו פעמים רבות לרתיעה מהתייחסות רצינית לטכניקה הזאת, בשל העיוותים וחוסר הידע שלהם. אך ככלל, ניכרת נטייה להתעלם מן הפעולה הלא־אלימה שננקטה בעבר בעת דיון על דרכי התמודדות עם עימותים בעתיד.

דוגמאות מן העבר

הפעולה הלא־אלימה נותרה, מן הסיבות שמנינו להלן ולמרות השימוש הנרחב שנעשה בה, טכניקה פוליטית בלתי מפותחת – בניגוד גמור למלחמה הצבאית, מאבקי הגרילה והליכי הדמוקרטיה הייצוגית. בידינו כיום טכניקה גולמית, אינטואיטיבית וגסה בלבד – סוג מאבק שעדיין זקוק למאמצים רבים שיגבירו את יעילותו וירחיבו את הפוטנציאל הטמון בו. למרות זאת, במאה השנים האחרונות הגיעה הפעולה הלא־אלימה לדרגת משמעות פוליטית חסרת תקדים ברחבי העולם כולו. אנשים שבחרו בה קצרו הישגים רבים: הושגו שכר גבוה יותר ותנאי עבודה משופרים, מסורות ומנהגים ישנים בוטלו, מדיניות של ממשלות שונתה, חוקים בוטלו, חוקים חדשים נחקקו, רפורמות ממשלתיות בוצעו, פולשים זרים נהדפו וצבאות הובסו, אימפריה שלמה שותקה, תפיסת שלטון סוכלה, דיקטטורים הופלו. לעיתים השימוש בטכניקה הזאת נעשה – כמו בידי חסידי ההפרדה הגזעית בדרומה של ארצות־הברית – אך ורק כדי לעצור או לדחות שינויים ומדיניות שנראו בעיני אחרים רצויים ומתקדמים.

א. כמה דוגמאות היסטוריות מן העבר הרחוק

חלק ניכר מההיסטוריה של הפעולה הלא-אלימה אבד בשל חוסר העניין באיסופו של החומר וכתיבתו. התייעוד ההיסטורי הקיים ושרידי אינפורמציה אחרים אף הם טרם קובצו במקום אחד. התוצאה היא, שאין בידינו כיום היסטוריה מקיפה של יישומה בפועל ושל התפתחותה של הטכניקה. על כן, בחלק זה אין בידינו אלא לשרטט בקווים כלליים בלבד את ההיסטוריה של הפעולה הלא-אלימה, ולהדגימה ביתר פירוט בכמה מקרים מעניינים או משמעותיים במיוחד. המקרים הללו לא השפיעו בהכרח על מאבקים מאוחרים יותר, מכיוון שרוב שימושיה של הטכניקה הזאת לא היו תלויים בנסיון העבר שלה.

הפעולה הלא-אלימה קיימת בבירור זמן רב: הדוגמאות מוליכות אותנו לפחות לרומי העתיקה. ב־494 לפני הספירה, למשל, הפלבאים של רומי, במקום לרצוח את הקונסולים בניסיון לתקן עיוותים שנגרמו להם, יצאו מן העיר לגבעה שנקראה לאחר מכן "ההר הקדוש", וסירבו לתרום את תרומתם הרגילה לחיי העיר. בעקבות זאת הושג הסכם אשר הבטיח להם שיפורים בתנאי חייהם ועליה במעמדם.⁵ תיאודור מומסן מספר על פעולה רומית דומה ב־258 לפני הספירה. הצבא חזר מהקרב ומצא שההצעות לרפורמה נחסמו בסנאט. במקום לנקוט פעולה צבאית, הצבא צעד למחוז הפורה של קרוסטומריה, השתלט על "ההר הקדוש", ואיים להקים עיר פלבאית חדשה. הסנאט נכנע.⁶

בספרות מצויות לפרקים התייחסויות נוספות למקרים של פעולה לא-אלימה בעולם היס־תיכוני העתיק, אך הן אינן מפורטות. חלקן ייזכר בהמשך כדוגמאות לשיטות ספציפיות של הטכניקה הזאת. אין כל ספק שמקרים של פעולה לא-אלימה אירעו מאז ימי רומי ועד שלהי המאה השמונה-עשרה, שבה החומר שבידינו עשיר ומגוון יותר – למשל, מאבק בולט כמו התנגדותם של ההולנדים לשלטון הספרדי בין 1565 ל־1576 – אך אנו חסרים עדיין תיעוד עקיב של מקרי פעולה לא-אלימה באותן מאות. מחקר יסודי מן הזוית הזאת, ולו גם במחקרים ההיסטוריים הקיימים, עשוי לגלות דברים רבים.

ב. ההתפשטות הטרומ־נגדית של המאבק הלא-אלימי

מאז שלהי המאה השמונה-עשרה ועד הופעתו של גנדי במאה העשרים, טכניקת המאבק הלא-אלימי התפשטה מאוד. במשך תקופה זו קיבלה הטכניקה

תנופה מארבע קבוצות. בראשונה כלולים לאומנים (ואחרים שנשלטו בידי ערי בירה רחוקות), שמצאו בפעולה הלא־אלימה דרך יעילה להתנגד לצבא זר או לחוקים שנכפו מבחוץ. מאבקי המתיישבים האמריקאים לפני 1775 מספקים דוגמאות בעלות חשיבות מרובה לסוג כזה של התנגדות לא־אלימה. בתקופה הזאת, למשל, דניאל דולאני ממרילנד הסית למרי כלכלי, כדי להכריח את הפרלמנט לבטל חוקים שיש בהם כדי לפגוע. בהצעותיו הוא דוחק במתיישבים לקבל את עקרונות הפעולה היסודיים של טכניקה זו:

במקום לבכות, להתחנן ולילל כדי לעורר רחמים, עלינו לקום נגד העריצות ולהילחם בה בעוז רות, בנחישות ובהתלהבות, באמצעות חשיפת חוסר האונים שלה ובהצגתה כבויה במידה שהיא שנואה.⁷

דוגמאות של לאומנות כוללות גם את המרי ההונגרי נגד אוסטריה בשנים 1850–1867, ואת החרם שהטילו הסינים על הסחורה היפנית בשנות העשרים המוקדמות. הן המאבק האמריקאי והן המאבק ההונגרי היו בעלי חשיבות ואפקטיביות מרובות, אך המידה שבה השיגו האמריקאים את אשר תבעו, והמידה שבה אי־שיתוף הפעולה שיתק את הכוח הבריטי, לרוב אינן זוכות כיום להכרה מלאה.⁸ המרי הלא־אליים בהונגריה בהנהגתו של דאק נשכח כמעט כליל ואין לו כנראה אף היסטוריון בעל שיעור קומה שיתעדו – בשעה שההתנגדות האלימה המוקדמת יותר, בהנהגת קוסות, שנסתיימה בכישלון חרוץ, זכורה לכולם ואף זוכה לאידיאליזציה.

מקור התנופה השני להתפתחותה של טכניקת הפעולה הלא־אלימה בתקופה זו, בא מפעילי איגודים מקצועיים ומיני אנשים אחרים בעלי השקפות חברתיות רדיקליות, שחיפשו אחר אמצעי מאבק – בעיקר שביתות, שביתות כלליות, והטלת חרם – נגד מה שנראה בעיניהם שיטה חברתית בלתי צודקת, ולמען שפור תנאי החיים של הפועלים. בדיקת ההיסטוריה של תנועת הפועלים ושל מאבקי האיגודים המקצועיים, והמודעות לשימוש שנעשה בשיטות הללו היום, חושפים עד מהרה את היקפו העצום – בעבר וגם כיום – של השימוש בשביתות ובחרם כלכלי על סוגיו השונים. זו היתה פעולה שנבעה מן ההכרה, שהפסקת העבודה היא אמצעי מאבק רב־עוצמה, שהשיג לא רק הטבות בשכר ובתנאי העבודה אלא אף תרם להרחבת זכות הבחירה, לחיזוק כוחו של ציבור העובדים ולעריכת רפורמות בתחיקה. משמעות הדבר נעלמת כיום לעיתים קרובות משום שהאנשים לרוב מודעים יותר לאי־הנוחות שאותן שביתות עלולות לגרום להם־עצמם. אך, אף אם אי־הנוחות הזאת עלולה תכופות להיות מאוד ממשית, היה זה אך לטובתן של תנועת הפועלים ושל החברה ככלל

שלשם תיקון העיוותים הכלכליים נעשה שימוש בשביתות ובמיני חרם בעיקר, ולא בהתקפות פיסיות על מנהלי מפעלים ובעליהם, בשוד, במהומות רחוב, בהפצצות וברציחות. כיום, ייתכן שכלים אלה לא ייראו מתאימים להשגת מטרת כאלה, אך בכל זאת, המקרים הללו משקפים את המידה שבה בתחום הזה האמצעים האלימים הוחלפו באמצעים לא-אלימים לשם השגת התוצאות המבוקשות במשא ומתן. כיום שוכחים רבים שמאבק לא-אלים, כמו שביתה כללית למשל, מצא תומכים בקרב אנשים המטיפים לשינוי פוליטי וכלכלי גדול.

מקור התנופה השלישי להתפתחות הטכניקה הלא-אלימה במישור הרעיונות והדוגמא האישית הוא אנשים פרטיים כמו לב טולסטוי⁹ ברוסיה והנרי דייויד ת'ורו¹⁰ בארצות-הברית, שביקשו להראות כיצד אפשר ליצור חברה טובה יותר בדרכי שלום.

ת'ורו למשל, תיאר את האפשרויות הפוליטיות הגלומות בסירוב להישמע לחוקים בלתי מוסריים. "הנח לחייך לשמש חיכוך-נגדי שיעצור את המכונה", הוא כתב. בדברו על סירוב ועל הנכונות ללכת לכלא כאמצעי מאבק נגד העבדות בארצות-הברית הוא אמר: "המיעוט הוא חסר כוח כל עוד הוא נשמע לרוב. אין הוא אף מיעוט במקרה כזה. אך כאשר הוא מתייצב מנגד בכל כובד משקלו, אי-אפשר לעמוד בפניו". הוא אף חזה כי סירוב מסוג כזה ישמש את סוכניו של השליט: "כאשר הנתין מסרב להביע אמון, או אז המהפכה הוגשמה".¹¹

ב"מכתב להינדי", טען טולסטוי ששיתוף הפעולה והכניעה של היהודים הם אלה שאפשרו את השלטון הבריטי בהודו. וידוע כי טענה זו עשתה רושם רב על גנדי: אך מבחינת משקלו הפוליטי, השימוש בפעולה הלא-אלימה נגד שליטים זרים מצד תנועת הפועלים חשוב הרבה יותר מאנשים כמו טולסטוי ות'ורו.

הקבוצה הרביעית אשר תרמה באופן פחות או יותר בלתי מודע להתפתחות הטכניקה הלא-אלימה לפני עידן גנדי היתה קבוצה של מתנגדי שלטון רודני שמקורו לא היה מחוץ לארצם, אלא בה עצמה. תרומתם באה לידי ביטוייה הברור ביותר במהפכת 1905 ברוסיה, שנסתיימה בתבוסה. המקרה הזה ראוי למחקר ולניתוח מפורטים ויסודיים, מכיוון שהלקחים שאפשר להפיק ממנו עשויים להיות הרבה יותר עמוקים מכפי שמקובל לשמוע, לדוגמא: "התנאים לא היו בשלים", או, היה צורך במהפכה אלימה וכוללת.

ג. דוגמאות מתחילת המאה העשרים

הדרך הטובה ביותר להמחשת כל מה שנאמר עד כה לגבי המאבק הלא־אליים, תהיה תאור קצר של דוגמאות אחדות מן המאה העשרים. נתחיל במהפכה הרוסית ב־1905.

1. האימפריה הרוסית 1905–1906¹²

האימפריה הרוסית, שנשלטה מזה דורות בידי הצארים שהאמינו כי השלטון הוא חובתם האלוהית, סבלה מועזועים קשים עקב התסיסה הפנימית והתבוסות המשפילות במלחמת רוסיה־יפן. כבר בשנים שקדמו ל־1905 ניכרו בקרב האיכרים, הפועלים, הסטודנטים והאינטליגנציה סימנים של אי־נחת. הדרישה לממשלה ייצוגית הלכה וגברה, שביתות פועלי התעשייה פרצו חדשות לבקרים.

בינואר, 1905, הצטרפו אלפים לצעדה שקטה שהתקדמה לעבר ארמון החורף בפטרסבורג, כדי להגיש לצאר עצומה מתונה. השומרים ירו לעבר ההמון ויותר ממאה בני־אדם נהרגו ויותר משלוש־מאות נפצעו. אותו יום נודע בשם "יום ראשון העקוב מדם". מיד לאחר מכן פרצה באופן ספונטני מהפכה לא־אלימה בעיקרה. בהפיכה זו היו אומנם גילויי אלימות, בעיקר בקרב האיכרים, אך במאבק, שנמשך כשנה, נעשה שימוש בצורות רבות של פעולה לא־אלימה, ובמיוחד שביתות. השביתות הגדולות ששיתקו את פטרסבורג, את מוסקבה, את הרכבות ואת מערכת התחבורה כולה שוב ושוב היו אך גילוי המרי הבולט ביותר. (רבים מאלה מתוארים בפרקים הבאים). מחוזות ולאומים שלמים ניתקו את עצמם משליטת הצאר והקימו ממשלות עצמאיות.

באוקטובר היתה הארץ כבר משותקת כולה. הצאר פרסם לבסוף את מניפסט אוקטובר, שבו הסכים לכונן בית מחוקקים נבחר שסמכויותיו היו אומנם חלקיות, אך בעלות משמעות רבה, צעד שהצאר נשבע בעבר לא לעשותו לעולם. ולמרות זאת המהפכה המשיכה. עיתונים וכתבי־עת התעלמו מהוראות הצנזורה. האיגודים המקצועיים התרחבו במהירות. הוקמו מועצות (בשם "סובייטים") שנהפכו למוסדות עממיים של ממשל מקביל ובעלות מידת ייצוג גדולה מזו של המשטר הקיים. בקרב החיילים והמלחים כבר פרצו כמה התמרדויות מוגבלות. נאמנות הפלוגות התערערה, עתידו של המשטר כולו היה תלוי במידה רבה בציותן או בהתמרדותן בקנה מידה גדול. על־פי דיווחיו של היסטוריון אחד, שני שלישים מפלוגות הממשלה בשלב ההוא לא היו נאמנות לצאר.

במהלך שבייתה רחבת היקף הצליחו הבולשביקים והמנשביקים להשיג את הסכמת הסובייט של מוסקבה לתוכנית שתהפוך את השביתה הכללית בעיר, בתחילת דצמבר 1905, לכלל התקוממות מזויינת. לנוכח ההתקוממות האלימה הזאת, וחייהם שהיו בסכנה, צייתו חיילי מוסקבה באופן כללי להוראות וההתקוממות המזויינת דוכאה. המשטר השתמש בניצחון הזה כפתיחה למתקפה נגדית על המהפכה. השובתים נתקלו אומנם גם בבעיות אחרות אך ההיסטוריונים החשובים מציינים את תבוסת ההתקוממות במוסקבה כתחילת סופה של מהפכת 1905.

צורות מאבק מסוימות התמידו עד 1906, אולם נפילת האוטוקרטיה הצארית נדחתה עד המהפכה הלא-אלימה של פברואר 1917 – שאף היא, בדומה למהפכת 1905, הפתיעה את המפלגות הפוליטיות שתמכו בה.

2. ברלין – 1920¹³

ההפיכה הימנית של קאפ נגד רפובליקת וויימר הצעירה בגרמניה נחלה תבוסה, לאחר שהופעלה נגדה פעולה לא-אלימה. הפעולה הזאת באה להביע תמיכה בממשלה החוקית לאחר שזו ברחה מברלין. האירועים, שהתרחשו ללא הכנה או אימון קודמים, ראויים לעיון אף כי ההפיכה עצמה היתה חובבנית למדי, וההתנגדות המאוחרת לא היתה מודל מושלם. בהפיכת קאפ אפשר לראות כיצד פעולה לא-אלימה יכולה להגן על קיומו של משטר, או מערכת פוליטית, בה במידה שהיא יכולה להילחם נגדם.

רפובליקת וויימר ניצבה כבר בתחילתה בפני קשיים עצומים שנבעו מהתבוסה במלחמה: שיבושים כלכליים, תסיסה צבאית ונסיגות למהפכה. בתנאים האלה תוכננה בידי ד"ר וולפגנג קאפ וסגן-אלוף פרייהר ולטר פון ליטוויץ בגיבויים של הגנרל אריך פון לונדנורף וקציני צבא אחרים הפיכה ימנית, פרו-מלוכנית. ב-10 למרץ 1920 הציב הגנרל ליטוויץ בפני הנשיא פרידריך אברט, אולטימטום. הממשלה דחתה את האולטימטום והסימנים לתכנונה של הפיכה נעשו ברורים. שר ההגנה גוסטב נוסקה הזהיר את ליטוויץ כי אם יפר את ההוראות וישתמש בצבא כדי להפיל את הרפובליקה, הממשלה תכריז על שביתה כללית. אסיפת גנרלים הבהירה, שהם לא יהיו מוכנים להשתמש בכוח צבאי כדי לדכא הפיכה ימנית: הם לא יגנו על הרפובליקה. באותו יום – 12 במרץ – החלו אנשי קאפ לצעוד לעבר ברלין, למרות שהכנותיהם היו מוגבלות. קציני המשטרה צידדו בקושרים וספק גדול היה אם חיילי הממשלה אומנם יירו בכוחות הגדוד הבלטי המתקרב. ממשלת אברט נטשה את ברלין ללא מאבק. תחילה היא עברה לדרזדן ולאחר מכן לשטוטגרט. ברלין נכבשה בשבת, ה-13 במרץ. אנשי קאפ הכריזו על ממשלה חדשה, אולם

הַלְנָדָר (מדינות) קיבלו מממשלת אברט הוראה, לטרכ לכל שיתוף-פעולה עם משטרו של קאפ ולקיים קשר עם הממשלה החוקית בלבד.

כאשר הַפְּרִיִּיקוֹרְפֶס (יחידות עצמאיות צבאיות-למחצה), תפשו, ביום א' אחה"צ, משרדים של שני עיתונים שתמכו בממשלה, פתחו כל אנשי הדפוס של ברלין בשביתה. עשרות אלפי פועלים אחרים בברלין פתחו אף הם בשביתה ספונטנית. מאוחר יותר באותו יום א', יצאה מטעם הוועד הפועל של המפלגה הסוציאלי-דמוקרטית (ס.פ.ד.) ומטעם חברי הס.פ.ד. שישבו בממשלת אברט קריאה לשביתה כללית: "ישנה דרך אחת בלבד למניעת שובו של וילהלם ה-II: שיתוקם של כל החיים הכלכליים. אסור שתורם ולו יד אחת, או שפועל כלשהו יסייע בידי הדיקטטורה הצבאית. שביתה כללית לכל אורך הקו." ¹⁴ פועלים מקרב כלל הקבוצות הפוליטיות והדתיות תמכו בשביתה. (הקומוניסטים סירבו בתחילה לתמוך בה). גם "השירותים החיוניים" לא היו פטורים מן השביתה וכפי שתואר בפרק א', המנגנון הביורוקרטי לא שיתף פעולה אף הוא. למשטרו של קאפ חסר כסף ופקידי המדינה הרגילים שבתו, או סירבו לנהל את המשרדים הממשלתיים. הפועלים ניסו להשפיע על חייליו של קאפ.

ב-15 במרץ דחתה ממשלת אברט הצעות לפשרה. כוחם המוגבל של כובשי ממשלת ברלין נראה ביתר בהירות. כמה ממפקדי הַרֵיִיִקְסוֹוֹאר (הצבא הגרמני), הביעו אמונים בממשלה. כרוזים שכותרתם: "נפילת הדיקטטורה הצבאית" הומטרו מאוירון על פני ברלין כולה. השביתה המשיכה להתפשט למרות איומים חמורים ומקרי מוות מאש רובים. בבוקרו של ה-17 במרץ פנתה משטרת הביטחון של ברלין לקאפ, ודרשה שיתפטר.

בהמשך היום קאפ התפטר ונמלט לשבדיה, והותיר מאחוריו את הגנרל ליטוויץ כראש המטה הכללי. בערים רבות פרצו התנגשויות דמים. באותו ערב עזבו מרבית הקושרים את ברלין, כבגדים אזרחיים, וליטוויץ התפטר מתפקידו החדש. למחרת עזבו את ברלין גם הבריגדות הבלטיות, הפעם תחת פיקודה של ממשלת אברט. אך החיילים לא היססו לירות באזרחים שלעגו להם, ואף הרגו כמה מהם. ההפיכה הסתיימה בתבוסה ורפובליקת וויימר שרדה. אך ממשלת אברט ניצבה עתה בפני תסיסה מתמשכת, שנבעה מהתנגשויות הדמים בין חיילי הממשלה ובין צבא "אדום" מזוין כחבל הריין, התנגשויות שגרמו למותם של רבים.

סא"ל ד.ג'. גוֹדְסְפִיד, שנחשב בר-סמכא במה שנוגע להפיכה הזאת, הצביע על אחד הלקחים המרכזיים שיש להפיק מנסיון ההפיכה של קאפ: לאחר תפישתו של המנגנון הממשלתי, הקושרים זקוקים "למינימום הכרחי של קבלת מערכת המנהל שלהם".

ההפיכה של קאפ היא האפיזודה שבה אפשר לראות את בעיית התמיכה העממית בצורתה הבהירה ביותר... מכל הבחינות המעשיות נראה שההפיכה הצליחה, ובכל זאת היא נכשלה – במידה רבה הודות לכך שהאנשים סירבו לציית לממשלה החדשה.¹⁵

ההיסטוריון הגרמני הנודע אריק אייק הסיק אף הוא ש"השביתה היתה זאת ששמה קץ להפיכת קאפ ורעיו לאחר ארבעה ימים בלבד. מכיוון שכליה הרגילים של המדינה לקו בחסר, הצליחה רק התערבותה המיידית של האוכלוסיה להצילה במהירות כזאת".¹⁶

3. הרוהרקמפף¹⁷

זמן קצר לאחר נסיון ההפיכה של קאפ נערך מאבק לא־אלים נוסף ובעל חשיבות רבה, בתמיכה בממשלה החוקית. זו היתה ההתנגדות הגרמנית, ב־1923, לכיבושו של חבל הרוהר בידי הצרפתים והבלגים: במהלך המאבק המרשים הזה, אנשי איגודים מקצועיים, תעשיינים, עובדי ציבור גרמנים, פקידים ורבים אחרים סירבו לציית, או לשתף פעולה עם המשטר הכובש. הדיכוי הצרפתי היה חריף.

מלבד אי־שיתוף הפעולה, היה המצב מסוכן, בשלבים מסוימים, עקב סוגי חבלה שונים. כמו כן היו גם בעיות כלכליות בגרמניה כולה. מצבה הכלכלי של הארץ עמד בסכנה בגלל ניתוקן של חגורת התעשייה ומכרות הפחם משאר חלקי גרמניה וכן בגלל מימונה של ההתנגדות בשטרות כסף חסרי כיסוי. הרוהרקמפף – המאבק על הרוהר – נחשב על־פי רוב ככישלון. עם זאת, יש לזכור כי נסיונה של צרפת לשלוט על חבר הרוהר ולמצות את משאביו ומוצריו הכוזב, שכן ההוצאות עלו על הרווחים. ממשלת צרפת נפלה, בחלקו לפחות בשל שאט הנפש שהדיכוי הקשה של כוחות הכיבוש ופקידי עורר בצרפת. הכוחות הצרפתיים פינו את חבל הרוהר לאחר שהממשלה הגרמנית הסכימה לבטל את המערכה להתנגדות פאסיבית, ונראה כי מידת ההצלחה־כישלון היתה מידה מעורבת בשני המחנות כאחד.

מאבקיו של גנדי בדרום־אפריקה, נגד דיכויים של ההודים בידי הלבנים החלו ב־1906. הם המשיכו בהודו עם חזרתו, ב־1915, ועד לרציחתו ב־1948. חשוב לציין, שתרומות "לא־גנדיות" להתפתחותה של טכניקת הפעולה הלא־אלימה המשיכו גם לאחר תחילת מאבקיו של גנדי.

ד. תרומתו של גנדי

גנדי תרם את התרומה האישית החשובה ביותר להיסטוריה של טכניקת הפעולה הלא־אלימה, בנסיונותיו הפוליטיים להשתמש באי־שיתוף פעולה, בסירוב ובמאבק למען שליטה בכוחו של השליט, שינוי מדיניות הממשלה וערעור המערכות הפוליטיות. הנסיונות האלה הרחיבו את אופי הטכניקה ושכללו את אופן פעולתה. בין כל השינויים שגנדי הנהיג אפשר למנות – מתן תשומת לב רבה יותר לאסטרטגיה ולטקטיקה, שימוש זהיר יותר בכלי־נשקה של הפעולה הלא־אלימה, וקישור מודע בין פעולה פוליטית המונית לבין עקרון אי־האלימות. אף־על־פי כן לגבי המשתתפים, הקישור הזה לא היה מוחלט באופיו, ואין ספק כי רובם נטלו חלק דווקא משום שהטכניקה הזאת הציעה דרכי פעולה יעילות. כתוצאה מעבודתו של גנדי נהפכה הטכניקה לאקטיבית ודינמית יותר. יחד עם עמיתיו הפוליטיים ובני עמו ההודיים הוכיח גנדי, בשורה של מאבקים בדרום־אפריקה ובהודו, שמאבק לא־אליים יכול להביא לתוצאות פוליטיות בקנה מידה רחב.

גנדי השתמש בגישה הלא־אלימה שלו הן בטיפול בבעיות הפנימיות של הודו, והן במאבקו נגד הכיבוש הבריטי בארצו, והוא עודד אחרים ללכת בעקבותיו. אחד מן השימושים המקומיים הידועים בקאטְיָאָרָאָה שלו אירע בוֹיְקוֹם בדרום הודו ב־1924 ו־1925; הוא נוהל בידי כמה מתומכיו של גנדי כדי להשיג זכויות לאסורים במגע. במקרה הזה נעשה מאמץ משמעותי לשנות את תפישותיהם ואת עמדתם של ההינדים האורתודוקסים. קריאתו החוזרת ונשנית של גנדי בדבר הצורך לשכנע את היריב ולא לכפות עליו, מומשה במלואה במקרה הזה. שימת הדגש בשכנוע ולא בכפייה אינה אופיינית דווקא לפעולה לא־אלימה, ואף לא למאבקיו של גנדי. עם זאת, חשיבותו של המקרה הזה טמונה בניסיון לשכנע קבוצה יריבה למרות "המרחק החברתי" העצום בין הברהמאנים והאסורים במגע.

1. ויקום 1924–1925:¹⁸ בוֹיְקוֹם, טְרַבְנְקוֹר, אחת מן המדינות שנשלטה בידי מהרְגָה הודי ולא בידי הבריטים, נאסר על האסורים במגע, במשך מאות בשנים, השימוש בדרך מסוימת המובילה הישר לרובע מגוריהם, הואיל והיא עברה ליד מקדש ברהמאני אורתודוקסי. ב־1924, לאחר התייעצות עם גנדי, כמה הינדים מן המעמדות העליונים שחתרו לתיקון המצב, פתחו בפעולה יחד עם ידידים מבין האסורים במגע. כל הקבוצה הזאת צעדה לאורך הדרך האסורה ונעצרה לפני המקדש. הינדים אורתודוקסים תקפו אותם בעוצמה, חלק מן המפגינים נעצר, ונידון לריצוי עונשי מאסר כפועל לתקופה של עד שנה. מתנדבים מכל רחבי הודו החלו לזרום לאזור הזה, ובמקום מעצרים

נוספים, ממשלת המהרג'ה הורתה למשטרה למנוע את כניסת המפגינים לאותה דרך והציבה לרוחבה שרשרת. המפגינים נעמדו מולה ערוכים לתפילה והפצירו במשטרה שתאפשר להם לעבור. שתי הקבוצות ארגנו משמרות יומם ולילה. המפגינים התחייבו להימנע מאלימות וסירבו לעזוב את המקום, עד אשר הברהמאנים יכירו בזכותם של האסורים במגע להשתמש בדרך זו. החודשים שחלפו ראו עליות וירידות במספר המפגינים ובמצב רוחם. כאשר הגיעה עונת הגשמים והדרך הוצפה, הם נותרו בעמדותיהם, וקיצרו כל משמרת לשלוש שעות. המים הגיעו עד הכתפיים. המשטרה ששמרה על המחסום נאלצה להשתמש בסירות.

כאשר הממשלה הסירה לבסוף את המחסום, סירבו המפגינים לצעוד קדימה עד אשר ההינדים האורתודוקסים ישנו את דעתם. לאחר שישה עשר חודשים אמרו הברהמאנים "לא נוכל עוד לעמוד בפני התפילות שהופנו אלינו, אנו מוכנים לקבל את האסורים במגע". הפרשה עוררה הדים רבים בכל רחבי הודו, סייעה להסרתן של הגבלות דומות במקומות אחרים וחיזקה מאוד את התנועה לרפורמה במעמדות.

2. תיאוריית הכוח של גנדי: גנדי ידוע יותר במאבקיו נגד השלטון הבריטי. במאבקים אלה הוא התבסס על תפיסת כוח מסוימת ואף ביסס בפומבי את הגישה החדשה שלו לקונפליקט סאטיאגראהא על תיאוריית כוח בפוליטיקה. שימושו מתבסס על העיקרון הבלתי ניתן לערעור, ששלטון על אנשים אינו אפשרי אלא אם כן הם מסכימים לו במודע או שלא במודע.¹⁹ זהו העיקרון היסודי של האסטרטגיה המפוארת שלו.

על-פי תפיסתו של גנדי, אם קיומו של משטר בלתי דמוקרטי או בלתי צודק תלוי בשיתוף פעולה, קבלת מרות וציות מצד האוכלוסייה, הרי שהמפתח לשינויו או לחיסולו טמון באי-שיתוף פעולה, בהתקוממות ובסירוב מצד האוכלוסייה. אפשר ללכת בדרך הזאת מבלי להידרש לאלימות פיסית, ואף ללא עוינות כלפי חברי הקבוצה היריבה. בחוברת מוקדמת שנכתבה ב-1909, תחת הכותרת הינד סְוֹאֶרְאָג', או עצמאות הודית, ניסח גנדי את תיאוריית השליטה על כוח פוליטי במובאה שהופנתה אל השליטים הבריטיים:

בידיכם עוצמה צבאית אדירה. אין שווה לכם בכוחכם הימי. לו רצינו להילחם בכם על קרקע זו, לא היינו מצליחים. אך אם הויתורים דלעיל אינם מקובלים עליכם, אנו נחדל לשחק את תפקיד הנשלט. תוכלו, אם תרצו, לחתוך אותנו לגזרים. תוכלו לפוצץ אותנו בלוע תותח. אם תפעלו בניגוד לרצוננו, לא נסייע לכם; ואנו יודעים שללא סיוענו לא תוכלו להתקדם, ולו גם צעד אחד.²⁰

הצעת החלטה שנוסחה בידי גנדי קיבלה את אישורו של הוועד הפועל של הקונגרס הלאומי ההודי (המפלגה הלאומנית), והועברה באסיפות פומביות ביום העצמאות שהוכרו על-ידי הקונגרס ב-26 בינואר 1930. היא כללה את ההצהרה הבאה לגבי אי-שיתוף פעולה והפסקת קבלתה מרצון של מרות הראג' הבריטי:

אנו רואים זאת כפשע נגד האדם ונגד האלוהים להמשיך ולהישמע למשטר אשר המיט על ארצנו את ארבעת האסונות הללו. עם זאת אנו מכירים בכך, שהדרך היעילה ביותר להשיג את חירותנו אינה מתמצית באלימות. על כן נפעל, עד כמה שניתן, להפסקת כל קשר מרצון עם הממשלה הבריטית, ונתכוונ לקראת מרי אזרחי, ובכללו אי-תשלום מסים. אנו משוכנעים שאם אכן נפסיק כל עזרה מרצון ונחדל לשלם מסים ללא הפעלת אלימות, אפילו כנגד התגרות, מובטח לנו סופו של השלטון הבלתי-אנושי הזה.²¹

מאוחר יותר באותה שנה, על-פי בקשת הקונגרס הלאומי ההודי, פתח גנדי במסע של אי-שיתוף פעולה וסירוב למען השגת הסוואראג' – שלטון עצמי. המערכה התבססה על התיאוריה שנוסחה לעיל ואשר את טבעה המתסיס אישר גנדי בפומבי כבר עשר שנים קודם לכן.

...ההסתה נהפכה לאמונתו של הקונגרס. כל אדם המפסיק לשתף פעולה מתבקש להטיף לאי-נאמנות לממשלה שהוקמה על-פי החוק. אי-שיתוף הפעולה, למרות היותה תנועה דתית ובמפורש תנועה מוסרית, מכוונת להפלת הממשלה, ועל כן היא דבר הסתה, על-פי החוק, במונחי הדין הפלילי ההודי.²²

הפסקת הסיוע הזאת, אמר גנדי, עליה להתאים ל"יכולת לשמור על הסדר במבנה החברתי" ללא עזרת השליט.²³ לפיכך, שליטה על הכוח הפוליטי תושג "על-ידי אי-שיתוף פעולה עם המערכת, הפסקת כל עזרה מרצון, עד כמה שניתן, ודחיית טובות ההנאה, כביכול, של המערכת".²⁴ על הבסיס הזה הוא ניסח את הסאטיאגראהא.

אף כי גנדי ניסה לשכנע את הבריטים, לא היו לו אשליות שפיתרון קל, ללא מאבק והפעלת כוח הוא אכן אפשרי. זמן קצר לפני תחילת המערכה של 1930-1 הוא כתב למשנה למלך:

אין זה עניין של שכנוע באמצעות ויכוח. הדבר הפך מכבר לעניין של איזון הכוחות. שכנוע או לא שכנוע, בריטניה הגדולה תמשיך להגן על האינטרסים שלה ועל המסחר שלה בהודו בכל הכוח העומד לרשותה. לפיכך הודו חייבת לגייס די כוח, כדי להשתחרר מאותה לפיתת חנק.²⁵

בשום אופן לא היה זה בלתי־נמנע שהמאבק ההודי ישא אופי לא־אליים, וסימנים רבים מורים על כך שאלמלא האסטרטגיה האלטרנטיבית של גנדי, ידם של הטרוריסטים היתה גוברת. וזאת, למרות העובדה שההתנגדות הלא־אלימה מילאה תפקיד חשוב בניתוחם ובפעולותיהם של הלאומנים ההודים עוד לפני גנדי. קאנגאנת' ר. דינאקאר, שנטל חלק במאבק לעצמאות, וגם כתב ספרים אחדים על הסטיאגראהא של גנדי, כתב:

למעשה, אלמלא גנדי שהדריך והנהיג את הודו שניעורה והיתה בעלת מודעות כפי שהיתה, היא ודאי היתה מאמצת את שיטות ההתקוממות המזוינות הרגילות נגד מדכאיה הזרים... היה זה בלתי נמנע... הבחירה היתה חייבת להיעשות וברגע הפסיכולוגי המתאים הציג גנדי את הנשק הייחודי הזה של הסטיאגראהא.²⁶

גם לאחר שהקונגרס הלאומי ההודי כבר קיבל את תוכנית הפעולה של גנדי, וכבר החל במערכות המוניות של פעולה לא־אלימה, הטרוריסטים המשיכו בפעולתם ואף ניתנה תמיכה נרחבת במטיפים למהפכה אלימה, ובמיוחד בסופח צ'נדך בוז, אשר אף נבחר לנשיא הקונגרס ב־1939. ב־1928, גורו עדיין תמך במלחמת עצמאות אלימה. בניגוד לפרשנויות סנטימנטליות רבות של הודים ושל מערביים כאחד, זה היה ההקשר הפוליטי שבמסגרתו התקבלה האסטרטגיה של גנדי ושבמסגרתה הוא תכנן שורה של מאבקים לא־אלימים. אחד מאלה, המאבק לעצמאות ב־1930-1930 שהחל בצעדת המלח המפורסמת, נותר עדיין דוגמה קלאסית למאבק ארצי לא־אליים.

3. הודו - 1930-1930:²⁷ לקראת המערכה של 1930, גנדי ניסח הצעה ובה תביעות פוליטיות ותוכנית מוחשית להתקוממות לא־אלימה, לרבות מרי אזרחי. הבקשות שהוגשו למשנה המלך לא נשאו כל פרי.

גנדי התמקד תחילה בתקנת המלח (אשר כפתה מס כבד מאוד וגם מונופול ממשלתי). הוא יצא עם תלמידיו לצעדה בת עשרים ושישה ימים אל הים כדי לבצע פעולת מרי אזרחי על־ידי ייצור מלח. זה היה האות להתקוממות המונית לא־אלימה ברחבי הארץ כולה. עם התקדמות התנועה, נערכו אסיפות וצעדות

ענק, נישאו נאומים חוצבי־להבות, הוטל חרם כלכלי על כד מיובא, משמרות מחאה נערכו מול חנויות של משקאות חריפים ו"מערות" אופיום. התלמידים עזבו את בתי־הספר הממשלתיים, הדגל הלאומי הורם. חרם חברתי הוטל על פקידי ממשל, התקיימו שביתות קצרות (הַרְטָאל) והתפטרויות של פקידי ממשל ושל חברים באסיפה המחוקקת וועדותיה, משרדי ממשלה הוחרמו וכמוהם גם סוכנויות ביטוח זרות ושירותי הדואר והטלגרף. רבים סירבו לשלם מסים. אחדים ויתרו על תאריהם. נערכו פשיטות לא־אלימות לתפיסת מלח ממשלתי וכן הלאה.

הממשלה עצרה את גנדי עוד בתחילת המערכה. מאה־אלף הודים (מהם כשבע־עשרה אלף נשים) נכלאו או הוחזקו במחנות מעצר. היו מלקות, פציעות, צנזורה, יריות, הפקעות רכוש, הפחדות, קנסות, איסורים על קיום אסיפות וארגונים ואמצעי דיכוי אחרים. אחדים נורו למוות. במשך אותה שנה נפגע מאוד תפקודה הנורמלי של הממשלה. המתנגדים לממשלה התנסו בסבל רב. לבסוף הושג הסכם אשר תנאיו נקבעו במשא ומתן ישיר בין גנדי למושל. אף־על־פי שבהסכם נעשו ויתורים מסוימים לטובת הלאומנים, בתנאים עצמם ניכרה העדפת הממשלה על פני הלאומנים. בעיניו של גנדי, עם זאת, נראה חשוב יותר שהכוח שהחל מצטבר בידי היהודים, הצביע על כך שאי אפשר עוד למנוע את העצמאות לזמן רב; וכי בכך שהיתה חייבת להשתתף במשא ומתן ישיר עם המורדים הכירה למעשה הממשלה הבריטית בהודו כשוות מעמד. הדבר הזה הטריד את וינסטון צ'רצ'יל בה במידה שהוא רומם את רוחו של גנדי.

ג'והראלאל נהרו, שהפך לימים לראש הממשלה של הודו העצמאית, לא האמין אף פעם באתיקה של אי־אלימות או בפילוסופיה ובהסברים הדתיים של גנדי. עם זאת, בדומה לרבים אחרים בהודו, הוא תמך ב"אסטרטגיית העל" הלא־אלימה של גנדי כאמצעי לפינוי הבריטים מהודו, והוא אף בילה שנים בכלא במסגרת אותו מאבק. באוטוביוגרפיה שלו כתב נהרו:

קיבלנו את השיטה הזאת, והקונגרס אימץ אותה הואיל והאמנו באפקטיביות שלה. גנדי לא הציגה ברחבי הארץ רק כשיטה הנכונה בלבד, אלא גם כשיטה היעילה ביותר למטרותנו... למרות שמה השליילי היתה זאת שיטה דינמית, ההיפך הגמור של כניעה שפלת־רוח לרצון השליט. זה לא היה מפלטו של מוג הלב, אלא עמידתו הנחושה של איש אמיץ כנגד אי־הצדק שנגרם לו וכנגד הדיכוי הלאומי.²⁸

ה. מאבקים נגד הנאצים

ללא קשר למערכות הנמשכות של גנדי, התנהלו מאבקים לא־אלימים רבי חשיבות, בתנאים שונים לגמרי, באירופה הכבושה בידי הנאצים. המאבקים האלה התנהלו כמעט תמיד בהקשר של מלחמת־עולם ותמיד נגד אויב חסר מעצורים. לעיתים צורות ההתנגדות הלא־אלימות היו קשורות בקשר הדוק להתנגדות אלימה שהתנהלה במקביל. אך לפרקים התנהלו המאבקים הלא־אלימים באופן יותר עצמאי. תכופות היו היסודות הלא־אלימים במאבקים הללו בעלי חשיבות גדולה במיוחד, ולפעמים אלה אף האפילו על היסודות האלימים בתנועת המחתרת.

התנגדות לא־אלימה היתה קיימת במידה כזאת או אחרת בארצות שונות אך היא היתה חשובה במיוחד בהולנד²⁹, בנורבגיה³⁰, ובמידה אולי קטנה יותר, בדנמרק.³¹ נראה כי באף אחד מן המקרים הללו לא היה ידע רב, אם בכלל, בטכניקה הזאת, וברור מאליה שלא נערכו כל הכנות מראש או אימונים כלשהם. המאבק פרץ לרוב כמאמץ ספונטני ומאולתר "לעשות משהו" תחת תנאים קשים. המקרים החריגים היו שביתות אחדות בהולנד, שאת קיומן ביקשה הממשלה הגולה בלונדון כדי לסייע לנחיתת בנות הברית ביבשת אירופה.

1. נורבגיה 1942:32 ארגון מחתרת המורים הנורבגיים היה רק אחד ממערכות ההתנגדות הללו. בזמן הכיבוש הנאצי, פעל ה"נשיא־שר" הפשיסטי של נורבגיה, וידקון קויזלינג, להקמת מדינה קורפורטיבית בנוסח מוסוליני, והוא בחר במורים כקורפורציה (איגוד) הראשונה. לשם כך הוא הקים ארגון מורים חדש שהחברות בו היתה חובה ומינה כמנהיג את ראש ההירד, ה.ס.א. הנורבגי (פלוגות הסער). במקביל לכך הוקמה גם תנועת נוער פשיסטית שהחברות בה היתה גם היא חובה.

המחתרת קראה למורים להתנגד. בין שמונת־אלפים ועשרת־אלפים, מתוך שנים־עשר אלף המורים בנורבגיה, שלחו מכתבים לכנסיה של קויזלינג ולמשרד החינוך. כולם חתמו בשםם וציינו את כתובתם על־פי הנוסח שנקבע על־ידי המחתרת. כל מורה כתב שהוא (או היא) לא יוכל לסייע בקידום החינוך הפשיסטי של הילדים ואף לא לקבל על עצמו חברות בארגון המורים החדש. הממשלה איימה עליהם בפיטורין וסגרה את כל בתי־הספר למשך חודשיים. המורים קיימו שיעורים בבתים פרטיים. למרות הצנזורה פשטו החדשות על דבר ההתנגדות, ועשרות אלפי מכתבי מחאה של הורים זרמו אל משרדי הממשלה.

לאחר התעלמותם של המורים מן האיומים, נעצרו כאלף מורים זכרים ונשלחו למחנות ריכוז. בשעה שהמורים הובלו בקרונות משא לבהמות התאספו ילדים ושרו בתחנות הרכבת. במחנות השליט הגסטפו אווירת טרור שמטרתה היתה להביא לכניעה. המורים, שניזונו ממנות רעב, נאלצו לעבור סדרת "התעמלות עינויים" בשלג העמוק. מכיוון שרק מעטים בלבד נכנעו, ה"טיפול" נמשך.

בתי־הספר נפתחו מחדש, אך מורים, אלה שנותרו חופשיים, סיפרו לתלמידיהם על סירובם להיות חברים בארגון המורים החדש ודיברו על חובתם למצפונם. השמועות פשטו שאם המורים לא ייכנעו, ייהרג חלק מן המורים העצורים, או כולם. לאחר מאבק פנימי קשה החליטו כל המורים שלא נעצרו, כמעט ללא יוצא מן הכלל, לא לסגת.

המורים העצורים הועברו למחנה בקרבת קירקנס, בצפון הרחוק, ברכבות משא לבהמות ובאוניות קיטור עמוסות. אף כי כנסיית קויזלינג ומשרד החינוך הודיעו כי הכל הוסדר וכי פעילותו של הארגון החדש תיפסק, הוחזקו המורים בקירקנס בתנאים מחפירים וביצעו עבודות מסוכנות.

אלא שסבלם חיזק את המוראל בעורף והעמיד את משטרו של קויזלינג בפני בעיות קשות, כפי שהוא אכן הודה בהתפרצות זעם על מורים בבית־ספר בקרבת אוסלו: "אתם המורים הרסתם לי הכל". כיוון שהוא חשש מהחמרת התנכרותם של הנורבגים, ציווה לבסוף לשחרר את המורים. שמונה חודשים לאחר שנעצרו, חזרו אחרוני המורים הביתה וזכו לקבלת פנים של ניצחון. ארגון המורים החדש של קויזלינג לא הצליח אף פעם להכות שורשים ובתי־הספר לא שימשו אף פעם לתעמולה פשיסטית. לאחר שקויזלינג נתקל בקשיים נוספים בנסיונו להשליט מדינה קורפורטיבית, ציווה עליו היטלר לנטוש את התוכנית לחלוטין.

2. ברלין 1943: הדעה הרווחת היא, כי לאחר שהוחל "בפיתרון הסופי", מבצע חיסולם של יהודי אירופה, לא ננקטה כל פעולה לא־אלימה להצלת היהודים בגרמניה, וכי שום פעולה כזאת לא היתה יכולה לשאת פרי. כנגד דעה זו עומדת הפעולה הלא־אלימה של נשותיהם הלא־יהודיות של יהודים ברלינאים שנעצרו. ההתנגדות המוגבלת הזאת התנהלה בעיצומה של המלחמה, בבירת הרייך השלישי, לקראת סופו של המאמץ הבלתי אנושי לטיהור גרמניה מיהודים. כל התנאים הללו פעלו נגד כל אפשרות של הצלחת ההתנגדות. אך ההתקוממות, לא זו בלבד שהיא אכן התקיימה, אלא היא אף הוכתרה בהצלחה מלאה, אפילו ב־1943. התיאור הבא הוא תיאורו של הינץ אוילשטיין, אחד מן הגברים שנעצרו; אשתו היתה אחת מן הנשים שפעלו:

הגסטפו התכונן לפעולה בקנה מידה רחב, טורי משאיות השתרכו בשערי המפעלים ועמדו בפתחי בתים פרטיים. כל היום כולו, בליוויים של אנשי ס.ס. חמושים... עברו ברחובות העיר כלי רכב כבדים שתחת כיסוייהם נראו צלליות של אנושות דחוסה... ביום הזה נעצר כל יהודי שחי בגרמניה, והועבר למחנות המוניים. היתה זאת תחילת הסוף. אנשים השפילו עיניהם בשוויון נפש, או אולי מתוך תחושת זוועה ובושה נוראה. היום התנהל לו לאיטו, התנהלה מלחמה שבה היו חייבים לנצח, מחוז אחר מחוז נכבש, 'נעשתה היסטוריה'. היינו ביחסים אינטימיים מאוד עם מלכות אלף השנים. עינו של הציבור החמיצה את ההבהוב של הפנס הזעיר אשר היה יכול להצית את אש ההתנגדות הכללית לרודנות. ממוקדי הריכוז שאליהם הובלו יהודי ברלין, בררו הגסטפו את בעלי 'קרובי המשפחה ממוצא ארי' וריכוזו אותם בכלא נפרד, ברוזנשטרסה.

איש לא ידע מה יעלה בגורלם.

בשלב הזה החלה פעולתן של הנשים. עוד בשעות יום המחרת המוקדמות, הן גילו את מקום המעצר של בעליהן, ומתוך הסכמה כללית, כאילו נקראו לשם, הופיעו בהמוניהן לפני שערו של מרכז המעצר המאולתר. משטרת הביטחון ניסתה לפזר את המפגינות, כששת אלפים במספר, אך ללא הועיל. שוב ושוב הן התקהלו, התקדמו וקראו לבעליהן, אשר למרות ההוראות החמורות שניתנו להם, צבאו על החלונות ודרשו את שחרורם. במשך שעות אחדות הביאה שגרת העבודה להפסקת ההפגנה. אך אחרי-הצהרים התמלאה הכיכר שוב עד אפס מקום, וקריאותיהן התובעניות והמאשימות של הנשים גברו על רעש התנועה כאישור נלהב לאהבה שהתחשלה בתלאות החיים. מטה הגסטפו שכן בבורגשטרסה, לא הרחק מן הכיכר שבה התנהלה ההפגנה. צוררות אחדים של מכונת יריה, די היה בהם כדי לסלק את הנשים מן הכיכר. אך הס.ס. לא פתח באש, הפעם לא. המטה המבוהל מן האירוע חסר התקדים בהיסטוריה של הרייך השלישי, הסכים למשא ומתן. הם ניסו להרגיע את הרוחות, נתנו הבטחות ולבסוף שחררו את העצירים.³³

1. מרי אזרחי באמריקה הלטינית

אמריקה הלטינית ידועה באלימות הפוליטית שבה יותר מאשר בפעולה לא-אלימה. זוהי אולי גישה בלתי מאוזנת. באמריקה הלטינית פרץ כנראה מספר רב של שביתות כלליות והיו כמה מקרים של מרי אזרחי לא-אליים.

למשל בהבדל זמן של כמה שבועות בלבד הופלו במרכז אמריקה שני דיקטטורים, האחד באל-סלבדור והשני בגואטמלה, לאחר התנגדות אזרחית המונית. מקרים אלה חשובים במיוחד בשל המהירות שבה הצליחה הפעולה הלא-אלימה למוטט דיקטטורות צבאיות מבוססות היטב. נתמקד כאן במקרה של גואטמלה.

גואטמלה 1944.³⁴ הגנרל חורחה אוביקו שלט בגואטמלה מאז 1931 ובעזרת המשטרה החשאית. אוביקו זכה, בכמה שבועונים אמריקאים, לתואר "הדיקטטור של הכבישים ובתי-הספר". האנשים שסבלו מנחת הזרוע של המשטרה החשאית שלו ידעו טוב יותר. השבועון טיים קרא לו: המעריץ של טיהור הדמים של היטלר מ-1934. הוא ציטט את אוביקו: "אני כמו היטלר, קודם אני מוציא להורג, אחר-כך עורך משפט..."³⁵ כמשך מלחמת-העולם השנייה שהו חיילים אמריקאים רבים בגואטמלה, אשר הצטרפה לא מכבר לבנות הברית. אותם חיילים הפיצו את רעיונות הדמוקרטיה, אשר למענה, כך אמרו, יצאו למלחמה. הרעיונות האלה דיברו בעיקר אל לבם של הסטודנטים ואנשי מקצועות חופשיים בגואטמלה. שינויים אחרים תרמו אף הם לערעור מעמדו של אוביקו. תפישת מטעי קפה שהיו בבעלות גרמנית הרחיקה כמה מתומכיו. נושאים פנימיים עוררו תסיסה בקרב הפועלים ובקרב קהילות העסקים. מרטינו, הדיקטטור של אל-סלבדור הסמוכה, נפל שבועות אחדים קודם לכן לנוכח התנגדות לא-אלימה נרחבת. זו הוכיחה עצמה כדוגמא מסוכנת ומדבקת. בגואטמלה החלו בפעולה - תחילה במתינות.

בסוף חודש מאי 1944 דרשו 45 עורכי-דין שיועבר מתפקידו שופט אשר שפט את רוב המתנגדים הפוליטיים של המשטר שהובאו בפני בית דין אזרחי. אוביקו בקש האשמות ספציפיות נגד השופט. למרבה הפלא, הורשה עיתון אחד לפרסמן.

ביום שלפני מועד המצעד השנתי של המורים והתלמידים לכבודו של הדיקטטור, הגישו לאוביקו כמאתיים מורים, עצומה הדורשת העלאת שכר. אלה שניסחו את העצומה נעצרו והואשמו בקשירת קשר נגד מוסדות החינוך של הממשלה. המורים הגיבו בהחרמת המצעד. הם פוטרו.

ב-20 ליוני פורסם מנשר שהכריז על הקמת מפלגה סוציאלי-דמוקרטית וביקש מפלגות אופוזיציה, צדק חברתי, הפסקת הטרור, וסולידריות של חצי הכדור הדרומי. סטודנטים הגישו עצומה ובה תבעו אוטונומיה לאוניברסיטאות, העסקתם מחדש של שני מרצים מפוטרים ושחרורם ממעצר של שני סטודנטים למשפטים. הם איימו בשביתת סטודנטים מקיפה במידה שדרישותיהם לא ייענו תוך עשרים וארבע שעות.

אוביקו הכריז על מצב חירום. הוא קרא לאופוזיציה "נאצי-פאשיסטית". מנהיגי סטודנטים רבים בקשו מקלט בשגרירות המקסיקנית. עורכי־דין צעירים ואנשי המקצועות החופשיים סרבו להיכנע לאיומים ותמכו בסטודנטים. ב־23 ביוני פתחו המורים בבתי־הספר בשבתה. אוביקו אמר פעם, שאילו 300 תושבים מכובדים בגואטמלה היו דורשים ממנו להתפטר, הוא היה עושה כן. ב־24 ביוני הגישו שני אנשים את מזכר ה־311 למשרדו של אוביקו. 311 התושבים המכובדים שחתמו סיכנו בכך את חייהם. המסמך הבהיר את הסיבות לתסיסה, דרש ערובות חוקתיות יעילות, ואת ביטולו של החוק הצבאי. באותו יום, צעדו סטודנטים ליד שגרירות ארצות־הברית והדגישו את דבקתם באמצעים לא־אלימים. פקידי הממשל הופתעו מצורת ההפגנה הזאת. באסיפה שקטה שהתקיימה בערב, דרשו מאוביקו כי יתפטר. אולם מאוחר יותר, באותו הלילה, המשטרה היכתה ועצרה מאות אנשים שהשתתפו בטקס חברת־דתי שנערך בשכונה. אחדים תלו את האשם ב"עבריינים שיכורים, שקיבלו הנחיות מן המשטרה קודם לכן", אחרים הצביעו על התנגשויות בין אנשים אשר קראו סיסמאות נגד אוביקו לבין בריוני הדיקטטור.

למחרת זימן שר החוץ לארמון הלאומי את שני האנשים אשר הגישו את מזכר ה־311, קרבוֹנל וסֶרְנו. מפקדה לשעבר של המשטרה החשאית הצטרף לפגישה. בוזמנית התקיימה לפני הארמון הלאומי הפגנה. הממשלה ריכזה, כתגובה, יחידות צבא רבות, פרשים, טנקים, כלי רכב משוריינים, מכונות יריה, ויחידות משטרה חמושות ברובים ובפצצות גז מדמיע. קרבוֹנל וסרנו נתבקשו "להרגיע את האנשים". אף כי חל איסור מוחלט על קיום פגישות, הותר לשניים לפגוש ב"מנהיגים" אחרים של התנועה על מנת למצוא פיתרון למשבר.

באותו יום, אחרי־הצהריים, התאספו נשים לבושות בבגדי אבל, בכנסיית סן־פרנסיסקו שבמרכז גואטמלה סיטי, והתפללו להיפסקותה של האכזריות של ליל אמש. מאוחר יותר הן קיימו תהלוכת דומיה מרשימה. הפרשים תקפו, ופתחו באש לעבר ההמון. מספר לא ידוע של נשים נפצעו ואחת, מריה צ'ינסֶיייה רְסִינוֹס, מורה, נהרגה. היא היתה הקדוש הראשון. "...מסיכת החזות הנפוליאונית נתלשה, וחשפה את שלטונם הגס של אוביקו ומשטרו, שהתבסס על אכזריות בלתי־אנושית ועל טרור".³⁶ גואטמלה סיטי הגיבה בשיתוק דומם. האופוזיציה הפסיקה את שיחותיה עם הממשלה. הפועלים שבתו. בעלי עסקים סגרו את חנויותיהם ואת משרדיהם. היתה זאת השבתה כלכלית. הכל נסגר. הרחובות היו נטושים.

משנכשלו נסיונות הידברות נוספים, זימן הסגל הדיפלומטי פגישה באתו

יום אחרי-הצהריים, על-פי בקשתו של אוביקו, בין האופוזיציה לממשלה. הנציגים אמרו לאוביקו בפניו, כי במשך שלטונו "גואטמלה ידעה אך ורק דיכוי". אוביקו התעקש: "כל עוד אני נשיא, לא ארשה לעולם עיתונות חופשית, או חופש התארגנות, מכיוון שאנשי גואטמלה אינם בשלים לדמוקרטיה וזקוקים ליד קשה".³⁷ בפגישה זו דנו באפשרות שאוביקו יתפטר וכן בשאלת יורשו. על הנציגים הוטל לערוך סקר דעת קהל.

מאוחר יותר מסרה האופוזיציה לאוביקו במכתב על הרצון שהובע פה אחד, שיתפטר. ושוב הובעה התביעה לבטל את החוק הצבאי, לאפשר חופש העיתונות וההתארגנות, ולשים קץ להתקפות על אנשים. עצומות ואגרות מאישים חשובים זרמו בהמוניהן לארמון. גם הם דרשו מאוביקו להתפטר. שיתוקה הכללי של כל הפעילות הכלכלית בגואטמלה סיטי נמשך, וכוחו של השליט היה בשלבי התפוררות.

ב-1 ביולי פינה אוביקו את מקומו לטריומויראט של גנרלים. מיד בעקבות זאת הציף את גואטמלה גל של פעילות פוליטית בעוצמה חסרת תקדים. ארגוני עובדים וארגונים פוליטיים צמחו כפטריות, גולים שבו לארצם. גנרל פונסה, אחד מן השלושה, ניסה לתפוס את מקומו של אוביקו. באוקטובר היה עליו להתמודד עם שביתה כללית נוספת, ועם שביתת תלמידים, והוא הופל בהפיכה. זמנים קשים המתנינו בשער.

הניצחון על אוביקו לא נוצל כיאות, למען כינונה של דמוקרטיה. אך היה זה ניצחון, הן לאנשים והן לדרך המאבק שלהם. כותב מריו רוזנטאל:

חורחה אוביקו, שהיה פעלתני ואכזרי, היה יכול לדכא התקפה מזוינת... בידו היה לכפות את רצונו על כל קבוצת אזרחים או אנשי צבא ממורמרים ולהעמידם לקיר. אך הוא היה חסר-אונים נגד פעולות סירוב אזרחיות, והגיב עליהן באלימות. כך הוא נדחק בהדרגה למבוי סתום שאליו מגיעות כל הדיקטטורות. הרוג כל מי שאינו אתה או צא.³⁸

התנועה אשר הביאה לנפוליון של גואטמלה את ווטרלו היתה פעולה אזרחית שקטה, כפי שיאה. במשמעת, בשקט ובהשלמה שבה היא התנהלה, היא משמשת מופת להתנגדות פסיבית.³⁹

רוזנטאל שיבח גם את החוכמה שבה נערכה הפעולה, וגם את הסולידריות שגילו המעמדות החברתיים של גואטמלה וקבוצותיה האתניות והפוליטיות השונות.

ז. התקוממות נגד משטרים קומוניסטיים

גילויים של מאבק לא־אליים קיימים גם בארצות המשטר הקומוניסטי. אלא ששם הם לא הגיעו מעולם לכדי הצלחה מלאה, ולעיתים אף נחלו תבוסה מוחלטת. עם זאת, היו מקרים שפעולות ההתקוממות וההתנגדות האלה, שהיו ברובן ספונטניות, גרמו לזעזוע ביסודות השלטון. דוגמא ברורה לכך יכולה לשמש ההתקוממות הלא־אלימה במזרח־גרמניה, ביוני 1953.⁴⁰ במהפכה ההונגרית, 1956–7, היתה למגוון שיטות הפעולה הלא־אלימה שהופעלו – כגון שביתה כללית, הפגנות המונים והעברת הנאמנות מן הממשלה הישנה לניצני השלטון המקביל של מועצות הפועלים – השפעה גדולה מאוד. לאלה היה חלק מכריע בבניית עוצמתה הכוללת של ההתקוממות, וזאת תחת תנאים קשים במיוחד. השביתה בכודפשט הצליחה להחזיק מעמד זמן־מה לאחר שהרוסים חיסלו את ההתנגדות הצבאית. כיום נוטים לשכוח את החשיבות של שיטות המאבק הלא־אלימות במהפכה ההונגרית.⁴¹

וורקוטה 1953.⁴² ב־1953 ידעה גם ברית־המועצות גל שביתות משמעות במחנות העבודה, במיוחד בקרב האסירים הפוליטיים.⁴³ באחדות מהן הופעלה מידה רבה של אלימות ובכולן הופעל דיכוי, אף־על־פי שהדיכוי היה כנראה פחות חריף כאשר האסירים נקטו אמצעים לא־אלימים בעיקרם. החשובה בשביתות האלה היתה אולי השביתה בוורקוטה.

זמן רב שקלו מאתיים וחמישים אלף האסירים הפוליטיים במחנות כריית הפחם בוורקוטה, אם עליהם לשבות, במחאה על תנאי חייהם הירודים. והנה ב־1953, מיד לאחר מותו של סטאלין, הודיע המשרד לענייני פנים בוורקוטה, שאל להם לאסירים הפוליטיים לצפות לחנינה מכיוון ששיחרורם יסכן את בטחון המדינה. ההודעה הזאת זירזה את החלטתם לשבות.

רבים מבין המתלכטים הכריעו אז לטובת התנגדות לא־אלימה ובסוף מאי כבר הוקמו בכמה מחנות ועדי שביתה מחתרתיים. חבריהם השתייכו לשלוש קבוצות אסירים עיקריות: סטודנטים לניינסיטים, אנרכיסטים, והמונאשקי (קבוצה נוצרית פציפיסטית שקמה לאחר המלחמה ודמתה לקווייקרים הראשונים). אחרים לא ייצגו שום קבוצה.

נפילתו של בְּרִיק, ראש המשטרה החשאית, עוד בשלבי ההתארגנות, עודדה מתלכטים נוספים. במכרות הפחם שבהם הם עבדו הוקמו ועדי שביתה נוספים. הוסכם, שהשביתה תתבע לבטל את המחנות, ולשנות את מעמדם של האסירים למעמד של מתיישבים חופשיים החתומים על חוזה. ההנהגה המרכזית נעצרה והועברה למוסקווה עוד לפני שהשביתה החלה, וועד שביתה מרכזי חדש נבחר שוב מייד לאחר מכן.

ב־21 ביולי נשארו האסירים במגוריהם, וסירבו לעבוד. הם עמדו בתוקף על הגשת דרישותיהם לגנרל שפיקד על כל המחנות בוורקוטה. וכך אומנם עשו לאחר יומיים, שבהם הצטרפו לשביתה עוד שלושים אלף איש. לאחר שהתביעות הוצגו בפניו, נשא הגנרל נאום ארוך שכלל הבטחות מעורפלות לצד איומים מפורטים.

שבוע אחד חלף ללא כל פעולה החלטית. ממוסקוה לא הגיעו שום הוראות ברורות. השלטונות הודיעו שהם יספקו מזון עד אשר יאזל המלאי הקיים. כרוז שביתה שקרא להסתמכות עצמית למען השגת השחרור, והצביע על השביתה כעל אמצעי הפעולה היחיד, הופץ באלפי עותקים, וחיללים שגילו אהדה סיעו בהפצת הכרוזים ובשמירת הקשר בין המחנות. עשרים מכרות גדולים נסגרו. בשלב הזה הוחלפו יחידות הצבא הדוברות רוסית ביחידות מאזורי המזרח הרחוק של ברית-המועצות שאינן דוברות רוסית. בראשית אוגוסט, עם הגיע השביתה לשיאה, הגיע ממוסקוה התובע הכללי יחד עם כמה גנרלים והציע כמה ויתורים קלים: אישור כתיבת שני מכתבים הביתה כל חודש (במקום כל שנה), אישור למבקר אחד בכל שנה, הסרת מספרי הזיהוי מן הבגדים והסרת סורגי הברזל מן החלונות.

הנהגת השביתה דחתה את ההצעות האלה במכתב גלוי. התובע הופיע במחנות והבטיח אוכל טוב יותר, שכר גבוה יותר ומשמרות קצרות יותר. מעטים בלבד היססו. מנהיגי ועד השביתה זומנו לראיון עם מפקד המחנות – אך לא חזרו יותר. שובתים אחרים נורו למוות.

לאחר שהאסירים החזיקו מעמד במשך שלושה חודשים תמימים, הוכרעה השביתה לבסוף בגלל המחסור במזון ובחימום. עם זאת, הושגו בשביתה כמה שיפורים חומריים. דובר הוועד הבינלאומי לנהלים במחנות ריכוז הכריז, שהשביתה במחנה הזה ובמחנות אחרים היתה אחד הגורמים החשובים לשיפור שחל במצבם של האסירים הפוליטיים.

ת. מאבקים למען זכויות האזרח בארצות-הברית

באמצע שנות החמישים, התפתחה בקרב האפרו-אמריקאים ובקרב פעילים למען זכויות-האזרח בארצות-הברית תנועה חשובה, רחבת היקף ויעילה למדי של חסידי פעולה לא-אלימה. התנועה פעלה נגד אפליית האפרו-אמריקאים. הפעולה הלא-אלימה באה לידי ביטוי בצורות שונות: חרם על אוטובוסים, חרם כלכלי לסוגיו, הפגנות המונים, צעדות, שביתות שבת, שיריות חופש ועוד. התנועה הזאת החלה את פעולותיה בחרם על האוטובוסים כמונטגומרי, והחרם הזה לא איבד מחשיבותו למרות השינוי שחל בשיטות ההתנגדות בשנים האחרונות.

מונטגומרי, אלבאמה - 1955-1956.⁴⁴ ב־1 בדצמבר, 1955, נתבקשו ארבעה שחורים במונטגומרי לפנות את מושבם באוטובוס לכמה לבנים אשר זה עתה עלו, ולעמוד, כפי שהיה נהוג. שלושה ניאותו לעשות כן, אך הגברת פרקס, תופרת במקצועה, סירבה לקום ממקומה ועל כך אף נעצרה. ב־5 בדצמבר הוכרו חרם ליום אחד על האוטובוסים, כאות מחאה על מעצרה של הגברת פרקס. ההיענות לחרם היתה כמעט מלאה. הוחלט להמשיך בחרם עד אשר יבוצעו כמה שינויים מרחיקי לכת. לאסיפות הערב הפומביות שנערכו בכנסיות נהרו המוניים. התגובה, במספרים וברוח הכללית, היתה מעל ומעבר לכל המצופה.

השחורים הלכו ברגל, נסעו במוניות, ארגנו מכוניות פרטיות - אך נמנעו מנסיעה באוטובוסים. רוח חדשה של כבוד עצמי ושל גאווה נשבה בקרב קהילת השחורים. הלבנים גילו אצל השחורים תכונות שמעולם לא האמינו כי הן קיימות אצלם. המטרה נעשתה עד מהרה: שיפורו של מצב הקהילה כולה. האנשים נקראו להתאסף תחת דגל האהבה הנוצרית. הכומר הצעיר מרטין לותר קינג ושותפיו מצאו את עצמם לפתע בעמדת הנהגה והכרה בין־לאומיות. משא ומתן נכשל. נאסר על שימוש במוניות במחירים מוזלים ואורגן "צוות" של 300 מכוניות. הכסף החל לזרום ונוספו עוד כחמש־עשרה מכוניות מסחריות. כושים רבים העדיפו ללכת ברגל, כביטוי לנחישות דעתם. שמועות כוזבות לגבי מנהיגי התנועה החלו להתפשט, ועמן גם דיווחים כוזבים על קיומו של הסדר־כביכול. נהגים שחורים (לרבות דר. קינג) נעצרו על עבירות תנועה קלות, ולעיתים אף בדויוון. ההטרדות המשטריות נהפכו לדבר שבשגרה. יותר משלושים איומים הגיעו למנהיגי המאבק מדי יום ביומו. ביתו של קינג פוצץ, והשחורים היו קרובים להתפרצות אלימה. בית נוסף פוצץ. לאחר מכן נעצרו כמאה מנהיגים שחורים והואשמו בהפרת החוק־נגד־החרם.

האפרו־אמריקאים בדרום התנערו מפחד של שנים ארוכות. רבים פנו למשרדי השריף מתוך תקווה שיהיו בין ה"מבוקשים". משפטם של מנהיגים שנעצרו זכה לתשומת לב בינלאומית, ושימש במה לאזכור העוולות שנעשו לשחורים. היתה זו עדות להשתחררותם מפחדיהם. התנועה קיבלה משנה תנופה. ב־4 ביוני קבע בית־המשפט הפדרלי המחוזי, בתשובה לתביעה שהוגשה בשם השחורים, שחוקי האפליה באוטובוסים נוגדים את החוקה. אך העיר ערערה על פסק־הדין, וחרם האוטובוסים נמשך. אך עתה, מטרת החרם היתה להביא לביטולה המוחלט של האפליה באוטובוסים. פוליסות הביטוח על מכוניות מסחריות בוטלו, אך סוכנות בלונדון הוציאה פוליסות חדשות. פקידי העירייה הכריזו על צוות המכוניות כבלתי־חוקי. באותו יום, ה־13 בנובמבר,

הכריזו בית־המשפט העליון של ארצות־הברית כי חוקי האפלייה באוטובוסים נוגדים את החוקה.

באותו ערב נערכו ברזומנית שתי אסיפות מחאה שהדגישו את האהבה ואת הכבוד, ואת הסירוב לנסוע באוטובוסים עד אשר האפלייה תבוטל. באותו לילה עבר הקונקלוקס־קלאן באזור של השחורים, אך במקום למצוא בתים חשוכים ומסוגרים של שחורים מבוהלים, הם מצאו אורות דלוקים, דלתות פתוחות לרווחה ואנשים הצופים במצעדם. אחדים אף נופפו בידם. המראה הזה הביא את אנשי הקונקלוקס־קלאן במבוכה גדולה והם בחרו להיעלם. עם הטלת האיסור על צוות המכוניות ארגן כל אזור תוכנית נסיעות משותפת, ורבים אחרים הלכו רגלי. האוטובוסים נותרו ריקים. באסיפות ההמונים הוצגו תוכניות מפורטות לחידוש השימוש באוטובוסים על בסיס שוויוני ואינטגרטיבי. לאחר יותר משנה חייבת להיות התחשבות. היה זה ניצחון – לא ניצחון על האדם הלבן, אלא ניצחונם של הצדק ושל הדמוקרטיה. צו בית־המשפט העליון נגד האפלייה הגיע למונטגומרי ב־20 לדצמבר. ביום האינטגרציה הראשון לא אירעה כל תקרית משמעותית, אך מיד לאחר מכן החל גל טרור של לבנים קיצוניים. נורו יריות באוטובוסים, נערה אחת הוכתה, אישה שחורה הרה נורתה למוות. אנשי הקונקלוקס־קלאן שוב צעדו ושרפו צלבים, בתיהם של מנהיגים שחורים נוספים פוצצו וכן כמה כנסיות, אך הפחד נמוג מליבם של השחורים. גל הטרור הזה עורר דחיה בקרב לבנים רבים. העיתון המקומי, כמה כמרים לבנים ואיגוד בעלי העסקים גינו את הפיצוצים.

השחורים שמרו על משמעת של אי־אלימות. פצצות נוספות התפוצצו והלבנים שנעצרו נמצאו עד מהרה "זכאים", אך אף־על־פי כן פסק הטרור לפתע, ותהליך ביטולה של האפלייה התנהל מעתה על מִי־מנוחות: מצב, שלא היה אפשר להעלותו על הדעת רק שנה קודם לכן.

התפתחויות נוספות

קיימות דוגמאות נוספות של פעולה לא־אלימה ברחבי העולם. חלקן אירעו לפני הדוגמאות שהוזכרו כאן וחלקן אירעו אחריהן. עד שהספר הזה ייצא לאור בודאי יתרחשו מקרים חשובים נוספים. שביתות גדולות והפגנות לא־אלימות בספרד של פרנקו כמעט שלא הוזכרו כאן. נראה גם שמקרים רבים של פעולה לא־אלימה באמריקה הלטינית, באסיה ובאפריקה טרם נחקרו. בהתפתחותה של הפעולה הלא־אלימה – הלא־גנדית – תובלו לעתים

קרובות מאבקים מסויימים במידה כלשהי של אלימות. לעיתים התנהלה הפעולה בד בבד עם אלימות. לעיתים ארעה לפני, או אחרי האלימות או כמו בהונגריה, הן לפני האלימות והן לאחריה. בכל המקרים הללו, טמון סוד כוחה של אי-האלימות בסולידריות המונית עממית ובהתנגדות לא-אלימה. מכל מקום, מקורותיה של אי-האלימות שונים ממקרה למקרה. במקרים אחדים הכירו האנשים במגבלות המעשיות של האלימות – למשל, ב־1968 זכרו הצ'כים והסלובקים לרעה את השלב האלים של המהפכה ההונגרית של 1956, כדוגמא שאין לחזור עליה. לעיתים נרתעו אנשים מאכזריות והרג למען מטרות פוליטיות, משום שחוו אותם פעמים כה רבות – למשל, מזרח-גרמנים אחדים אשר ביוני 1953 צעקו "אנו רוצים מהפכה הגונה". לרוב, כנראה, האנשים מצאו בשיטותיה של הפעולה הלא-אלימה, דרך פעולה, דרך אשר הקנתה להם תחושת כוח ואולי אף הבטיחה סיכוי הצלחה סביר. נראה כי זה היה, לדוגמא, המקרה בנורבגיה ב־1942 ואל סלבדור וגואטמלה ב־1944.

הפעולה הלא-אלימה על גווינה השונים ממשיכה להתפתח ברחבי העולם. מקורותיה שונים ומגוונים. היא לובשת צורות רבות ומגיבה על מצבים ובעיות רבים. מאבקים נגד מלחמה, למען זכויות אזרח, למען מהפכה חברתית, למען השתתפות אנשים בקביעת עתידם, נגד דיקטטורות – אלה שצמחו מבית ואלה שנכפו מבחוץ, כל אלה מובילים כיום ליישום מתמשך של הפעולה הלא-אלימה. התנגדות מסוג כזה תשמש גם אנשים וקבוצות שהכוונת שינוי וקצבו אינם לרוחם. נוסף על כך, ככל שהכרת הטכניקה הזאת התפשט יותר כך יגברו המכשולים בדרכן של קבוצות המנסות לבטל את הממשל החוקתי בדרכי נועם או בדרכי כוח. הן עלולות להתקל בהתנגדות בעלת יעילות מפתיעה.

הנסיגות שנעשו תחת הנהגתו הפוליטית של גנדי, וכן מחשבתו ופעולותיו עדיין מעוררים, או משפיעים השפעה רבה על מאבקים לא-אלימים חדשים. אך גם במקרים כאלה חלים ביסודות "גנדיים" אלה תהליכי שינוי והתאמה להקשרים הפוליטיים והתרבותיים החדשים. לעיתים קרובות, כמו בתנועות ההתנגדות האנטי-נאציות ובצ'כוסלובקיה ב־1968, אין כל קשר ברור בינם לבין ניסיונותיו של גנדי. ככל שאותם מאבקים של סאטיאגראהא הופכים יותר נחלת ההיסטוריה כן קטנה השפעתן הישירה על המאבקים החדשים. עם זאת, תהיינה הנסיבות אשר תהיינה, במאה העשרים חלה התפשטות מרשימה בשימוש בדרך המאבק הלא-אלימים כתחליף לאלימות, במגוון הולך וגדל של סכסוכים פוליטיים. למותר לומר, כי חלו נסיגות אחדות בהתפתחות הזאת. לעיתים ניכרת מגמה ברורה של נטישת הפעולה הלא-אלימה לטובת האלימות. למשל, השימוש המוגבל והספורדי בפעולה לא-אלימה של הלא-לבנים בדרום-אפריקה⁴⁵ והאפרו-אמריקנים בארצות-הברית הובילה בשני המקרים

להטפה לאלימות. עם זאת, בפרספקטיבה היסטורית, במאה העשרים חלה פריצת דרך יחסית בהתפתחות הטכניקה הזאת. התהליך הזה מוסיף ומתפתח, אף אם באופן לא מאוזן. אחת העדויות לכך הנה ההתנגדות הלא-אלימה של הצ'כים והסלובקים בעקבות פלישתם של ברית-המועצות ובני בריתה ב־21 באוגוסט 1968, התנגדות אמיצה שנמשכה שבועות אחדים, אף כי לא תוכננה והוכנה מראש.

צ'כוסלובקיה – 1968⁴⁶

מנהיגי ברית-המועצות ציפו כי הפלישה המאסיבית של יותר מחצי מליון חיילי ברית-ורשה לצ'כוסלובקיה תגבר בנקל ובמהרה על הצבא הצ'כוסלובקי הקטן. כך תיוותר הארץ המובסת במצב של אנדרלמוסיה. כמו כן, חשוב, הפלישה תאפשר הפיכה להחלפת משטר הרפורמות של דובצ'ק במשטר שמרני ופרו-סובייטי יותר. עם תוכנית זו לנגד עיניו, חוטף הק.ג.ב. הסובייטי (משטרת המדינה) את המזכיר הראשון של המפלגה הקומוניסטית, אלכסנדר דובצ'ק, את ראש הממשלה, אוֹלְדְרִיךְ צ'רְנִיק, נשיא המועצה הלאומית יוזף סְמֵרְקוֹבְסקי, ויו"ר החזית הלאומית פְּרַנְטיֶסק קְרִיגֶל. הסובייטים הטילו מעצר-בית על נשיא הרפובליקה לודביק סְבוֹבֹדָה, אשר היה חייל מדינאי פופולרי הן בצ'כוסלובקיה והן בברית-המועצות. הם קיוו שיעניק מעטה של לגיטימיות למשטר השמרני החדש. היתה סכנה שלאחר שההפיכה הושלמה, המנהיגים שנחטפו יוצאו להורג, כפי שאירע בהונגריה ב־1956.

אך הארץ לא איבדה את המוראל כתוצאה מן התבוסה הצבאית, שכן הם נערכו עתה לסוג התנגדות חדש. החלפת המנהיגים החטופים בממשלת בובות, לא בוצעה אף היא בנקל. הפקידים הצ'כיים שלחו לכל הכוחות המזוינים פקודות חרום המורות להם להישאר בבסיסיהם. המנהיגים הסובייטים ציפו שבשלושה ימים הם ישלטו במצב העניינים ובמידה כזו, שתאפשר את החזרתם של הכוחות הפולשים. הציפיה הזאת לא התממשה וכתוצאה מכך התעוררו בעיות לוגיסטיות ובעיות מוראל בקרב היחידות הפולשות. הודות להתנגדות בכמה נקודות מפתח, נמנעה הקמתה של ממשלת משתפי-פעולה, במשך שמונה חודשים לפחות, עד אפריל 1969, כאשר הוקמה ממשלת הוסאך.

ההתנגדות החלה כבר בשעות הראשונות לפלישה. עובדי סוכנות הידיעות הממשלתית (צ.ט.ק.) סירבו למלא הוראות בדבר פרסום הודעה הקובעת, שהיו אלה כמה פקידי ממשל ומפלגה צ'כוסלובקים שביקשו את הפלישה. כמו כן, הנשיא סבוֹבֹדָה סירב באומץ לחתום על המסמך שהגישה לו הקבוצה השמרנית. לבסוף, באמצעות רשת רדיו מחתרתית הצליחו לזמן כמה גופים רשמיים, ואלה הביעו את התנגדותם לפלישה. הועידה ה־14 החריגה של

המפלגה, המועצה הלאומית ושרידי שרי הממשלה, כל אלה פרסמו הודעות דומות להודעת החירום של נשיאות המפלגה, בטרם הגיע הק.ג.ב. בהודעה נאמר, שהפלישה החלה ללא ידיעתם של מנהיגי המפלגה או הממשלה, ושלא היתה כל "בקשה". כמה מן הגופים בחרו מנהיגים זמניים אשר מלאו מספר תפקידי חרום. המועצה הלאומית דרשה בהודעתה את "שחרורם ממעצר של כל נציגינו החוקיים... על מנת שיוכלו למלא את תפקידיהם התחוקתיים, שהעם הריבוני של הארץ הזאת הפקיד בידיהם". כמו כן דרשו את "נסיגתם המיידית של צבאות חמש המדינות"⁴⁷ במשך השבוע הראשון יצרה רשת הרדיו המתחרת ועיצבה צורות התנגדות רבות: היא כינסה את הוועידה ה-14 החריגה של המפלגה, קראה לשביתות כלליות בנות שעה, ביקשה מעובדי הרכבות להאט את הובלת הציוד הרוסי וקראה שלא לשתף פעולה עם משטרת המדינה, הצ'ו.ס.ו.ר. אין כל עדות לשיתוף פעולה מצד המשטרה הציבורית שבמדים; ואכן, רבים מביניהם השתתפו באופן פעיל בהתנגדות הרדיו הסביר את חוסר הטעם שבמעשי אלימות ואת התכונה שבהתנגדות לא-אלימה. הוא הורה לסטודנטים ברחובות להתרחק ממצבים שעלולים להוביל להתלקחות, והזהיר נגד שמועות שווא. הרדיו שימש האמצעי העיקרי לעיצוב התנגדות בשלה מבחינה פוליטית, ויעילה. קולין צ'פמאן העיר ש"כל צורת התנגדות, גם אם לא היתה יעילה כשעצמה, חיזקה את צורות ההתנגדות האחרות"⁴⁸ באמצעות הרדיו נשמר קשר קבוע בין תחומי ההתנגדות השונים ובין חלקי הארץ השונים; מאחר שחלק מסוכנויות הממשלה יצאו מכלל פעולה בעקבות תפישת משרדיהן בידי הכיבוש הרוסי, נטל על עצמו גם כמה תפקידי חרום (כמו השגת כוח אדם להובלת ייבולים של תפוחי אדמה וכישותיות) וסיפק מידע חיוני: החל בהרגעת האמהות בדבר בריאות ילדיהן שבמחנות הקיץ וכלה בדיווח חדשות מעטות על המשא ומתן שהתנהל במוסקבה.

לאחר ניצחון מוחלט במישור הצבאי, נצבו עתה הרוסים בפני מאבק פוליטי חריף. לנוכח ההתנגדות האזרחית המאוחדת, היעדר ממשלת משתפי פעולה, ודמורליזציה גוברת בקרב יחידות הצבא, הסכימו המנהיגים הסובייטים ביום ו', ה-23, שהנשיא סבוכודה יטוס למוסקבה למשא ומתן. סבוכודה סירב לשבת לשולחן הדיונים עד אשר יצטרפו דובצ'ק, צ'רניק וסמירקובסקי. בתוך ארבעה ימים הושגה פשרה. הפשרה הושגה הותירה, אומנם, את רוב המנהיגים בעמדותיהם הישנות, אך קראה למפלגה לבצע באופן מלא יותר את "תפקידיה המוביל". יחידות הצבא הרוסיות נשארו במדינה – ויתור הרהי-אסון שבא אולי בעקבות היעדר הבטחון בכוחה של התנגדות שלא הוכנה מראש. הפשרה כללה גם ויתור על כמה רפורמות ועל מנהיגים מסויימים שפעלו למען.

במשך אותו שבוע ראשון, נלחם העם כולו באלף דרכים באומץ ובתבונה למען חירותו. הפשרה כונתה הפרוטוקול של מוסקבה, ועוררה רגשות מעורבים בלב האנשים. פרשנים מחוץ ראו בה הישג בלתי מבוטל לאומה ולמנהיגיה, שהרי לארץ תחת כיבוש לא אמור להיות כוח מיקוח. אך מרביתם של הצ'כים והסלובקים ראו בה כישלון, ובמשך שבוע תמים סירבו לקבלה. המנהיגים הטילו כנראה ספק ביכולת האוכלוסיה להתמיד בהתנגדות ממושמת לנוכח דיכוי קשה.

למרות היעדר התכנון המוקדם או ההכשרה להתנגדות האזרחית, הצליח משטרו של דובצ'ק להשאר על כנו עד אפריל 1969, שמונה חודשים מעבר למה שניתן היה להשיג באמצעות התנגדות צבאית. לאחר מכן השיגו הרוסים מטרות חשובות לרבות כינונה של ממשלה שמרנית. עם זאת, דרושים מחקר ועיון מעמיקים בשיטות, בכעיות, בהצלחות ובכשלונות של פרשה חשובה זו.

חיפוש אחר תובנה

הסקירה הקצרה הזאת של התפתחותה ההיסטורית של הפעולה הלא-אלימה מעבירה רק מעט מאוד מן ההיקף ומן המשמעות של השימוש בטכניקה הזאת בעבר. עם זאת, אפילו כאן, ובמקרים השונים שיוצגו בהמשכו של הספר יש כדי להעמיד בסימן שאלה ואף להפריך כמה מן הדעות המוטעות הנפוצות, לגבי סוג הפעולה הזוה. השימוש בפעולה הלא-אלימה היה נרחב ומקיף, למרות היעדר תשומת הלב להתפתחות של הטכניקה עצמה. השימוש היה בחלקו ספונטני, בחלקו אינטואיטיבי, ובחלקו מתוכנן – באופן מעורפל, על-פי מקרה ידוע מסוים. לרוב נערכה הפעולה בתנאים קשים מאוד, ולמרות מחסור במשתתפים בעלי ניסיון או אף מנהיגים בעלי ניסיון. בתנאים כאלה, אין פלא שלעיתים נחלה שיטת הפעולה הלא-אלימה תבוסות או נצחונות חלקיים בלבד, או שלפעמים התלקחה אלימות אשר האיצה את התבוסה, כפי שעוד נראה בהמשך. למרות נקודות התורפה האלה, מפתיע שהיקף השימוש בטכניקה הזאת, מידת הצלחתה והסדר שבו התנהלו המאבקים, היו נרחבים כפי שהיו.

קיימת מגמה ללמוד יותר על טיבה של טכניקת הפעולה הלא-אלימה ולחקור את הכח הטמון בה. ישנם אנשים השואלים כיצד ניתן לשכלל את הפעולה הלא-אלימה, ולהפעילה כתחליף לאלימות בטיפול בכעיות מורכבות וסבוכות. מאמצים אינטלקטואליים מסוג כזה מהווים מרכיב משמעותי חדש בהיסטוריה של הטכניקה הזאת. עלינו לחכות ולראות אילו תוצאות יניבו לגבי עתידה של הפעולה הלא-אלימה.

פרק ד'

נשק לא־אלים

כות, מאבק והגנה

הפעולה הלא־אלימה מתנהלת בדרכים מיוחדות במינן, ויש להבינן כדי להבין את הטכניקה עצמה, להעריכה וליישמה ביעילות המירבית. דרכים אלה שונות מאוד מההנחות הפופולריות על סכסוכים ומאבקים – ובמיוחד מן ההנחה, שאפשר לפעול נגד אלימות באמצעות אלימות בלבד. הפעולה הלא־אלימה מיועדת להתמודד עם יריבים אשר מסוגלים ורוצים להשתמש בסנקציות אלימות.² בטכניקה הזאת אין כל הנחה מוקדמת בדבר נכונות היריב, כאשר הוא ניצב בפני פעולה לא־אלימה, לוותר לפתע על השימוש באלימות, או אפילו להגבילה.

עם זאת, הפעלת אמצעים לא־אלימים נגד דיכוי אלים, יוצרת מצב עימות מיוחד ובלתי מאוזן, שבו שתי הקבוצות מפעילות טכניקות מאבק או "מערכות נשק" מנוגדות. כדי להבטיח סיכויי הצלחה מירביים, על פעילי הפעולה הלא־אלימה לדבוק בטכניקה שבה בחרו. יישום מקיף, נחוש ומיומן של טכניקה זו, יציב בפני היריב בעיות מיוחדות במינן, שיהיו בבחינת הפרעה או מכשול לשימוש היעיל של כוחותיו־הוא. הפעילים יוכלו אז לפעול נגד היריב בפעולה כגון ג'יר־גיטסו, שתערער את שיווי משקלו הפוליטי, שתגרום לדיכוי שלו לחזור ולפגוע בעמדתו הוא, ותחליש את כוחו. נוסף על כך, בהישארם לא־אלימים לכל אורך המאבק, ישפרו הפעילים את מצב כוחם־שלהם בדרכים שונות.

התנגדות לדיכוי

אין להביע כל פליאה או רפיון ידיים למראה דיכוי. לעיתים תכופות אין הדיכוי אלא תוצאה של הכרת היריב באיום הטמון בפעולה הלא־אלימה כלפי

מדיניותו ומשטריו. על הפעילים להיות מוכנים להסתכן בעונש כחלק ממחירו של הניצחון, וחומרת הדיכוי וסיכוייו שונים ממקרה למקרה. אך הסיכון הזה אינו ייחודי לפעולה הלא־אלימה בלבד. קיימים סיכונים גם כאשר שני הצדדים מפעילים אלימות – חלקם דומים וחלקם שונים מן הסיכונים שנוטלים על עצמם פעילי הפעולה הלא־אלימה. הבדל אחד הנו, שבפעולה אלימה האדם מסתכן בנסיונו לפצוע או להרוג את יריבו, בשעה שבפעולה הלא־אלימה אין זה כך. ישנם אנשים המבינים מכך בטעות כי הפעולה הלא־אלימה הנה חסרת ישע – ולא כן הוא. ההבדל ביחס ליריב אינו צריך לעורר תחושות של חולשה או תסכול. על הפעילים להבין, ששמירה על משמעת של אי־אלימות מגבירה את הסיכוי להשיג שליטה ביריב ולצמצם את האלימות המופעלת נגד הקבוצה הלא־אלימה, ולזכות בניצחון. התהליך הזה, הג'י'ג'יטסו הפוליטי, מתואר פרק ה'.

פעילי הפעולה הלא־אלימה, מסרבים ביודעין לקרוא תיגר על היריב באותה רמה כשלו. אלימות נגד אלימות גורמת להסלמה. קבוצת הפעולה הלא־אלימה, לא זו בלבד שהיא איננה חייבת להשתמש באלימות, אלא אסור לה לפעול כך, פן תחזק את יריבה ותחליש את עצמה. הקבוצה חייבת להישאר נאמנה ל"מערכת כלי נשקה" הלא־אלימים, הואיל ופעולה לא־אלימה מיעדת להפנות את האלימות ואת דרכי הדיכוי של היריב נגד עצמו ועמדת הכוח שלו, ובכך להחליש אותה, ובה בשעה גם לחזק את כוחה של הקבוצה הלא־אלימה. דיכוי של קבוצה לא־אלימה אשר למרות הדיכוי מתמידה במאבקה ושומרת על משמעת לא־אלימה, עלול לגרום לדברים הבאים: ככל שגוברת האכזריות המופעלת נגד אוכלוסיה לא־אלימה, כך הופך משטרן של היריב שנוא יותר, וגדלה התמיכה בקבוצה הלא־אלימה. ניכורה של כלל האוכלוסיה מן היריב עשוי לגדול וכמו כן גדל הסיכוי שרבים יצטרפו לתנועת ההתנגדות. אנשים שאין להם נגיעה בסכסוך המסוים הזה, עשויים לגלות תמיכה הולכת וגוברת בקורבנות הדיכוי. אף כי מידת ההשפעה שיש לדעת הקהל הלאומית והבינ־לאומית נתונה לתמורות, היא עשויה לפרקים להפעיל לחצים פוליטיים וכלכליים משמעותיים. אף אזרחי היריב, סוכניו וחייליו, שייחרדו ממעשי האכזריות נגד הלא־אלימים, עשויים להתחיל להטיל ספק בצדקת המדיניות. המועקה הראשונית שלהם עשויה להתפתח להתנגדות פנימית ולעיתים אף לפעולות כגון שביתות והתמרדויות. וכך, אם הדיכוי מביא לעליה במספר הפעילים הלא־אלימים ולהרחבת היקף ההתנגדות, ואם הוא מביא לידי התנגדות פנימית מספקת בקרב תומכיו של היריב, כדי שתפחית מכושרם להתמודד עם תנועת ההתנגדות, כי אז פעל הדיכוי נגד היריב עצמו. זהו הג'י'ג'יטסו הפוליטי בפעולה.

קשיי היריב בהתמודדותו עם פעולה לא־אלימה אינם תלויים בגורם ההפתעה לנוכח אי־האלימות, או באי־הכרת הטכניקה. ידיעתו של היריב את דרכי פעולתו של המאבק לא־אלימים, למשל, אין בה כשלעצמה אמצעי להבסת הפעילים. כמו בסכסוכים צבאיים, שני הצדדים כאחד עשויים לנצל את הכרת טכניקת המאבק של היריב למטרותיהם־הם. ידע נרחב יותר עשוי להפוך את היריב מתוחכם יותר, ואולי אכזרי פחות. אך הקבוצה הלא־אלימה יכולה גם היא לשפר ולייעל את דרכי מאבקה.

מערכת נשק לא־אלימה

יכולתם של הפעילים הלא־אלימים לבלום את יריבם למרות הדיכוי, תלויה ביכולתם להתמיד במאבקם באמצעות "מערכת הנשק" שלהם. ה"נשק" הזה, או שיטות ההתנגדות המיוחדות מסוגלים לשנות את היחסים החברתיים, הכלכליים או הפוליטיים הרצויים, בין אם השינויים במאזן הכוחות נגרמים על־ידי ג'ורג'יטסו פוליטי ובין אם לאו. קיים שפע של שיטות כאלה, שיחידו יוצרות את טכניקת הפעולה הלא־אלימה. פרק זה יתמקד במיון שיטות אלה. מיון כזה הנו שימושי מכמה טעמים. ראשית, הוא יסייע בידינו להיטיב להבין את טבעה של הטכניקה הלא־אלימה. מיון מסוג זה יחשוף בבהירות את ההבחנות החשובות ואת הסוגים השונים הקיימים במסגרתה. שיטות אחדות הן בבסיסן פעולות סמליות, אחדות כרוכות בהסרת סוגי שיתוף פעולה מסויימים, ואחרות, ככלל, דוגלות בהתערבות ישירה בסכסוך. המיון אף מגלה את מספרן הרב של השיטות ואת רבגוניותן.² הרשימה המוצגת כאן בודאי אינה ממצה, אך היא תוכל לסייע בידי הפעילים בבחירת השיטות המתאימות ביותר למצב נתון. רשימה זו תוכל אף לתת לקבוצות המתמודדות עם התנגדות לא־אלימה תמונה של השיטות שתופעלנה נגדן, ובכך אולי יצטמצמו המתיחות והאכזריות. יתר על כן, הרשימה תספק לחוקרים כלים לניתוח ולהשוואה, ולאנשים שיעריכו את הכוח הפוליטי הטמון בטכניקה זו – תמונה כוללת של מצבור שיטות המאבק שלה.

הסיווג הרחב של שיטות פעולה מסוימות בתחומים הכוללים של: מחאה ושכנוע, אי־שיתוף פעולה והתערבות אינו נוקשה מדי. כמו כן, אין לראות ברשימת השיטות הספציפיות דבר שלם וגמור לנצח. אין ספק כי שיטות אחדות נשכחו לחלוטין וכי לאותן שיטות שנכללו ברשימה קיימות גירסאות שונות שלא נכללו בה. ואולי החשוב מכל, צורות חדשות של פעולה לא־אלימה עשויות להתפתח במתוכנן או מתוך אלתור במהלך המאבק.

סוגי השיטות שתופעלנה במקרה מסוים, או מספרן, תלויים בגורמים כמו: (1) תרבותם ומסורותיהם של האנשים המעורבים. (2) היקפם ועומקם של הידע והניסיון של כלל האוכלוסיה, של הנוטלים חלק במאבק ושל מנהיגיהם, כאשר לשיטותיה של הפעולה הלא־אלימה. (3) המצב החברתי והפוליטי הכללי. (4) מידת הדיכוי שהאוכלוסיה, הפעילים והמנהיגים מוכנים לשאת. (5) טיבען של מטרות היריב. (6) המקורות העומדים לרשותו של היריב לרבות המערכת המנהלית, סוכני הדיכוי וכיוצא באלה. (7) מידת האכזריות שבה מוכן היריב להשתמש. (8) מידת תלותו של היריב בחברי האופוזיציה הלא־אלימה. (9) מספר הפעילים המשתתפים והיקף התמיכה מצד האוכלוסיה. (10) איכות הפעילים ומנהיגיהם. (11) טיבו של אי־הצדק. (12) הנתונים הפיסיים של המצב המסוים שבו מתוכננת הפעולה.

הבה ונפנה עתה לבדיקת התחום הראשון: מחאה לא־אלימה ושכנוע.

מחאה לא־אלימה ושכנוע

מחאה לא־אלימה ושכנוע היא קבוצה גדולה של פעולות סמליות, של התנגדות בדרכי שלום או של נסיונות שכנוע, העוברים את גבול ההתבטאות המילולית אך אינם מגיעים לכלל אי־שיתוף פעולה או התערבות לא־אלימה. בין השיטות האלה נמנים מצעדים, משמרות ליליות, משמרות מחאה, כרוזות, מושבי־לימוד, אסיפות אבל ומחאה.

השימוש בשיטות האלה יכול לבטא את התנגדותם של הפעילים לדבר כלשהו. משמרות מחאה, למשל, יכולות לבטא התנגדות לחוק המגביל הפצת מידע על הגבלת הילודה. השיטות בתחום הזה תשמשנה גם לפעולה למען משהו. למשל, שתדלנות קבוצתית למען סיוע־חוץ או למען חוק להגבלת זיהום האויר. מחאה לא־אלימה ושכנוע יוכלו לבטא תחושות אישיות עמוקות וגינוי מוסרי לגבי נושא פוליטי או חברתי כלשהו. למשל, שביתת רעב כיום הירושימה תבטא חרטה על הפצצת העיר היפנית בפצצות אטום אמריקאיות. אותו "משהו" המעסיק את הפעילים יכול להיות מעשה מסוים, חוק, מדיניות, מצב כללי ושיטה או משטר שלמים.

מטרת הפעולה עשויה להיות שכנועו הישיר של היריב. לשם כך היא תפעל להגברת תשומת הלב ופרסומו של הנושא בתקווה לזכות בתמיכה שעשויה לשכנע את היריב. לעומת זאת, ההשפעה על היריב יכולה לבוא בעקבות אזהרה לגבי עומק הרגשות לגבי עניין כלשהו, שיוביל לפעולה חמורה יותר, אם לא יחול כל שינוי. ייתכן שהמעשה יכוון בעיקר ליצירת קשר עם הציבור כדי לעורר תשומת לב ותמיכה בשינוי הרצוי. ייתכן שהמעשה יתכוון בעיקר להשפיע על הקבוצה הסובלת – האנשים שמושפעים ישירות ממהלך העניינים

– לשכנעם לצאת לפעולה עצמאית, כמו השתתפות בשביתה או חרם כלכלי. שיטת מחאה לא־אלימה כגון עלייה לרגל קשורה לפעילות מסוג אחר, כמו איסוף תרומות למען קורבנות רעב. שיטות מתונות יותר מן הסוג הזה מטרטן לשכנע כדי להשפיע על גורם אחר לבצע פעולה חריפה יותר: למשל, חלוקת כרוזים ל"גיוס" אנשים לחרם כלכלי. יצירת אחוה בהקשר של התנגדות מיועדת להשיא למרידה מאוחר יותר – בקרב חיילי הכיבוש, למשל.

לסיכום, בהקשר של סוג השיטות הזה, יושם הדגש בתמיכה או בהתנגדות לדבר מסוים. אופיין של התלונות עשוי להיות מגוון: הקבוצה שאליה בעיקר מכוונת הפעולה, עשויה להשתנות גם היא. סוגי ההשפעה ישתנו ממקרה אחד למשנהו. התוצאה המיועדת עשויה להיות רחבת היקף. הפעולה תהיה עצמאית או קשורה בקשר הדוק לשיטת (או שיטות) פעולה לא־אלימה אחרת. השיטות הללו כרוכות במשהו שמעבר לציטויה המילולי של דעה, אם בשל טבעה הקבוצתי של הפעולה או בשל צורתה; או, במקרים ספורים, בשל התנאים המעניקים לפעולה אינדיבידואלית משמעות קבוצתית. אך שיטות המחאה הלא־אלימה והשכנוע נותרות לרוב (אלא אם כן צורפו לשיטות אחרות) בגדר התבטאויות בפעולה או בנקודת השקפה מסוימות. יש להבחין בין אלה לבין לחצים חברתיים, כלכליים ופוליטיים, שאותם מפעילים בסיוע שיטות של אי־שיתוף פעולה או התערבות לא־אלימה. קיימים תנאים פוליטיים מסוימים, שבהם חלק מצורות המחאה הלא־אלימה לא יהיו חוקיות, למשל צעדות. בתנאים כאלה תביא הפעלתן לידי מיזוגה של השיטה הזאת עם סירוב אזרחי ואולי אף צורות נוספות של אי־שיתוף פעולה פוליטי.

דרגת השפעתן של שיטות המחאה הלא־אלימה מגוונת ביותר. ייתכן שבמקום שבו השיטה הזאת מקובלת, תהיה השפעתה פחותה מאשר במקום אחר, שבו היא נדירה או כלל אינה מוכרת. התנאים הפוליטיים הנתונים עשויים אף הם להשפיע. תחת דיקטטורה קשה יותר ומסוכן יותר לבצע מעשי מחאה לא־אלימה, ועל כן הם נדירים יותר. מכאן, אם הם כן יבוצעו, הפעולה תהיה דרמטית יותר, ותזכה לעניין רב יותר מאשר במקום שבו היא שגורה יותר ואינה צפויה לעונש. הפגנות מחאה יכולות להקדים או להתלוות לפעולות של אי־שיתוף פעולה או התערבות לא־אלימה. מהן, אם כן, השיטות הספציפיות שאפשר לסווגן בקטגוריה של מחאה לא־אלימה ושכנוע? כללנו כאן חמישים וארבע שיטות. הן מקובצות בעשר מחלקות משנה.

הצהרות רשמיות

1. נאומים ציבוריים: נאומים ספונטניים או מוכנים, שיחות, פניות רשמיות, דרשות גלויות להבעת מחאה.

2. מכתבי התנגדות או תמיכה: מכתבים פרטיים והופכים נחלת הציבור, מכתבים משוכפלים, "מכתבים גלויים" החתומים בידי יחידים או קבוצות, וממוענים לאדם פרטי או למוסד, ומבטאים עמדה פוליטית או הצהרת כוונות. אלה נהפכים מהתכתבות פרטית לכלל מחאה ציבורית בשל מעמדם ומספרם של הכותבים או החותמים, או בשל הקשרם הפוליטי.
3. הצהרות של ארגונים ומוסדות: הצהרות רשמיות המביעות התנגדות או תמיכה במדיניות, בפעולות או במשטרים, בשם ארגונים ומוסדות בחברה, כמו איגודים מקצועיים, אגודות מקצועיות, מפלגות פוליטיות או קבוצות דתיות (לדוגמא מכתבי כמרים).
4. עצומות ציבוריות חתומות: הצהרה כתובה המיועדת לקהל הרחב או גם ליריב, ושחתומים עליה אישים שחתמו בשם ארגונים מסוימים, או כפרטים המתייחסים על עיסוקים, מקצועות או אזורי מגורים נבחרים, או כל קריטריון אחר.
5. הצהרות אישום או כוונות: הודעות שמנוסחות כתלונה או כהודעה על כוונה לפעול לשינוי מצב מסוים – או שניהם גם יחד – הזוכה לתגובה כזאת מן הציבור או מן היריב, שהיא עצמה נהפכת לגורם שמשפיע על נאמנות ועל התנהגותם של האנשים.
6. עצומות קבוצתיות או המוניות: בקשה או הפצרה כתובה, למען תיקון עוול ספציפי, החתומה בידי מספר אנשים רב או מספר קטן יותר של נציגים הפועלים בשם ארגונים, מוסדות, או ציבור בוחרים.

קשר עם קהל רחב יותר

7. סימאואת, קריקטורות וסמלים: הצגת השקפות ועמדות בכתיבה, ציור, שרטוט, הדפסה, פנטומימה, תנועה או אמירה חוזרת ונשנית.
8. דגלים, כרזות והצהרות: הצגת עמדות או מטרות כתובות, מצוירות או מודפסות, לציבור רחב יותר או לחברי הקבוצה היריבה.
9. כרוזים, דפדפות וספרים: הדפסתם והפצתם של כרוזים, דפדפות או ספרים בתנאי דיכוי ומאבק פוליטיים, במטרה לבטא עמדות לגבי מדיניות שנויה במחלוקת או נגד המשטר בכללותו.
10. עיתונים וכתבי-עת: כתיבת חוקיים ובלתי חוקיים לשם קידום העמדות והמטרות של אותן קבוצות שהוציאו אותם לאור, או מאמרים ומודעות סדורים כדי להציג עמדות לגיוס תמיכה ולבטא התנגדות.
11. תקליטים, רדיו וטלוויזיה: שימוש מיוחד באמצעי התקשורת האלה להפצת דעות, לדיון בבעיות, להצגת עמדות, להעברת הודעות ההתנגדות וכיוצא באלה, באמצעות מוסיקה, נאומים, הצהרות ועוד אמצעים אחרים.

12. כתובות עשן בשמים וכתובות על הארץ: מילים או סמלים הנראים ממרחק גדול, "כתיבתם" בשמים כאמצעות מטוס או על הארץ בחרישת האדמה, שתילת גידולים לעצים בצבעים מנוגדים, או סידור סלעים ושיחים ועוד, בצורת מילים או סמלים, בעיקר על גבעות או הרים.

ייצוגים קבוצתיים

13. משלחת ייצוגית: מחאה נגד מדיניות קיימת, או תמיכה במדיניות חדשה, על-ידי קבוצת פרטים או נציגי קבוצות רשמיות שנפגשים עם פקיד או איש הצוות האחראי לבעיה או היכול לפעול למען שינוי.
14. פרס מדומה: פרס רשמי וסאטירי (כמו "מזהם האויר של השנה") שמוגש ליריבים כדי לפרסם בחוצות את התלונה או לבקש מן הנמען את תיקונה.
15. שתדלנות קבוצתית: ביקור הנציג בבית המחוקקים על מנת לדחוק בו שייתמוך או יתנגד לחוק מסוים, אך במספר אנשים כה גדול, עד כי הביקור נהפך להפגנה.
16. משמרות מחאה: עמידה, ישיבה או צעידה הלך ושוב, במקום שקשור לבעיה הנידונה. המטרה – לבטא מחאה או לשכנע אחרים לבצע, או לא לבצע, פעולה מסוימת (כמו בענייני עבודה או צריכת מוצר מסוים).
17. בחירות מדומות: בחירות שלא על-פי החוק, או הצבעה עממית ישירה (בקלפיות מיוחדים) בנושא שעומד על סדר היום, מאורגנות כאמצעי מחאה, בעיקר כאשר הגישה למערכה, בחירת של ממש מוגבלת או כלל אינה קיימת.

פעולות ציבוריות סימליות

18. הנפת דגלים וצבעים סמליים: הצגת דגלים או צבעים של קבוצה לאומית, דתית, חברתית, או פוליטית, או דגלים וצבעים בעלי משמעות סמלית אחרת (אָבֵל, לדוגמא) כדי לבטא מחאה או להביע נאמנות.
19. ענידת סמלים: שינוי מכוון כלשהו בצורה החיצונית כדי לבטא התנגדות או מחאה, כמו ענידת פריט לבוש, צבע כלשהו, כפתור, פרח וכדומה.
20. תפילה ועבודת קודש: תפילה ועבודת קודש המנוהלות באופן כזה, שהמשתתפים בהן מבטאים במעשה הדתי גינוי מוסרי ואפילו מחאה פוליטית.
21. מסירת אובייקטים סמליים: מסירת דבר מה סמלי לפקיד או למשרד המתאים, אובייקט שמסמל תלונה מסוימת או את מטרתם של המוחים.
22. התערטלות מחאתית: הסרת בגדים בציבור כאמצעי לביטוי לאי-הסכמה דתית, או מחאה פוליטית.

23. הריסת הרכוש העצמי: הפגנת חריפותן של תחושות ההתנגדות באמצעות הריסה מרצון של הרכוש העצמי, לאחר הרחקת כל האנשים כדי למנוע פגיעה פיסית במישהו.
24. אורות סמליים: נשיאת לפידים, פנסים או נרות בצעדות מחאה או בפעולות מחאה אחרות.
25. הצגת דיוקנאות: הצגתן בציבור של תמונות של גיבורי התנגדות, או אנשים אחרים, המסמלים את מטרות התנועה, במטרה לבטא נאמנויות פוליטיות.
26. צבע כמחאה: השימוש בצבע בדרכים מוגבלות כדי לא לגרום נזק קבוע לאובייקט, על מנת להעביר סמלית עמדה כלשהי.
27. החלפת שלטים ושמות: הצבת שלטים או החלפת שמות של רחובות בעלי משמעות סמלית. למשל, החלפת שם של רחוב לשמו של גיבור התנגדות בזמן כיבוש צבאי.
28. צליל סמלי: השמעת צלילים דיבוריים או מכניים כדי להעביר רעיונות במצב של סכסוך, כמו פעמונים, קולות של חיות, שריקות או אזעקות.
29. תביעה סמלית: ניסיון ציורי לתבוע אדמה או בניינים הנתונים לשימוש או בעלות מעוררי התנגדות, באמצעות פעולה המציעה שמוש תחליפי לרכוש ושעשויה לזכות בהסכמה רחבה.
30. תנועות מזנונות: השימוש בתנועות גוף כדי להעביר דעה מעליבה או עלבון מכוון במצבים של סכסוך חברתי, פוליטי או בינלאומי.

הפעלת לחצים על פרטים

31. "הטרדת" פקידים בכירים: הליכתם של פעילים לא־אלימים בעקבות פקידים בכל אשר יפנו במטרה להזכירם את חוסר ה"מוסריות" שבהתנהגותם (כמו דיכוי תנועת התנגדות לא־אלימה) ואת נחישותה ואת חוסר הפחד של האוכלוסיה.
32. העלבת פקידים בכירים: לגלוג על פקידים והעלבתם במקום מסוים, או בתוך כדי מעקב אחריהם במשך תקופה מסוימת.
33. גילויי אהווה: התנהגות אישית וידידותית של פעילי המאבק הלא־אלימים כלפי חיילים, משטרות וכיוצא באלה של היריב, לצד חשיפתם להשפעה נמרצת ולתעמולה ישירה או עקיפה.
34. שביתות שבת: פעולה שבה נשארים במקום מסוים למשך תקופה ארוכה, כדי לבטא עמדה מסוימת ולהעלות בקשה המופנית לציבור הרחב.

דרמה ומוסיקה

35. מערכונים הומוריסטים ומעשי קונדס: סאטירה פוליטית המוצגת בפני הציבור בצורת מעשה קונדס הומוריסטי, מערכון או מחזה, והופכת לאקט של מחאה פוליטית ציבורית.
36. ביצוע מחזות ויצירות מוסיקליות: ביצועם של מחזות מסוימים או של יצירות מוסיקליות כמו אופרות וקונצרטים, בתנאים פוליטיים מסוימים, שבהם יש בכך אקט של מחאה.
37. שירה בציבור: שירה בתנאים ההופכים את הפעולה הזאת לפעולת מחאה: למשל, שירה בשעת נאום בלתי רצוי, שירים המבטאים התנגדות לאומית, פוליטית או דתית, שירים סאטיריים ושירי מחאה, תוכניות שמתחרות בתוכניות מוחרמות, ושירה במהלך פעולת מחאה או התנגדות.

תהלוכות

38. צעדה: קבוצת אנשים הצועדת כמחאה, באופן מאורגן ולמקום שנראה בעל משמעות לנושא הנדון.
39. תהלוכה: קבוצת אנשים הצועדים באופן מאורגן כדי לעורר תשומת לב לבעייתם או לעמדתם, אם כי, שלא כמו בצעדה, נקודת הסיום אינה בעלת משמעות מבחינת התהלוכה עצמה.
40. תהלוכה דתית: צעדה או תהלוכה בעלות מאפיינים דתיים. אפשר שישאו בה תמונות או סמלים דתיים, ישירו שירים דתיים, וישתתפו בה אנשי דת.
41. עליה לרגל: צעידה של אדם אחד או יותר, שנמשכת ימים ספורים או חודשים רבים (1) לשם מסירת הודעה מסוימת לאנשים. (2) לשם הבעת חרטה על מעשה או מדיניות של עם או ממשלה. (3) כאמצעי לביטוי המסירות למטרה (כמו למשל שינוי חברתי).
42. מפגן מכוניות: הסעת כלי רכב, לרוב עם פלקטים וסיסמאות, זה אחר זה במהירות נמוכה מאוד, כדי להציג את עמדתם.

כיבוד המתים

43. אבל פוליטי: שימוש בסמלים המקובלים כסמלי אבל במטרה לבטא התנגדות וצער פוליטיים, על אירועים או מדיניות, לעיתים בהקשר למוות אמיתי ולעיתים לא.

44. הלווייה מדומה: "הלווייה" מבויימת של עיקרון כלשהו – כמו "צדק" או "חירות" – שבהפרתו מאשימים המפגינים את היריב.
45. הלווייה הפגנתית: טקס קבורה, ולעיתים יותר תכופות – תהלוכת קבורה, לאנשים שנהרגו בידי היריב הפוליטי, אשר מנוהל בצורה כזאת שתביע מחאה או גינוי של פעולות היריב, מדיניותו, או שיטתו.
46. חלוקת כבוד במקומות קבורה: עליה של קבוצת אנשים גדולה, או שורה של פרטים וקבוצות קטנות, לקברו של אדם, כדי לבטא מחאה פוליטית וגינוי מוסרי, כאשר המת נקשר למאבק הנוכחי או נהרג בידי היריב.

אסיפות פומביות

47. אסיפות מחאה או תמיכה: התקהלות ציבורית של קבוצת אנשים לשם הבעת התנגדות או תמיכה במדיניות או בפעולות של ממשלה או של דמות ציבורית.
48. כנס מחאה: התקהלות של אנשים – מגוונת בגודלה ובטבעה, לשם הבעת התנגדות או תמיכה במדיניות, פעולה, מטרה או ארגון מסוימים.
49. כנס מחאה מסווה: התקהלות מחאה הנערכת בתואנה (ולעיתים אף ללא כל מסווה) שההתקהלות נערכה למען מטרה אחרת, חוקית ומאושרת.
50. כנס עיון: כנס ציבורי על נושא המעורר עניין, שבו מוצגות נקודות מבט שונות בקרב הדוברים ובקהל עצמו.

נסיגה ויתור

51. יציאה הפגנתית: מתן ביטוי לאי־הסכמה פוליטית של קבוצת אנשים, משלחת או אפילו אדם בודד על־ידי יציאה הפגנתית מכנס, מכינוס או מאסיפה בעודם בעיצומם.
52. דומיה: שתיקה קבוצתית כביטוי של גינוי מוסרי.
53. ויתור על אותות כבוד: ויתור על אותות כבוד או סירוב לקבל אותות חדשים מן הממשלה או ממוסד אחר שלהם מתנגדים.
54. הפניית גב: אי־הסכמה אילמת, המודגשת בהפניית הגב (בעמידה או בישיבה) לאדם או לקבוצה שלהם מתנגדים.

אי־שיתוף פעולה

השיטות האחרונות הראו מהי הסרה סמלית של שיתוף הפעולה עם היריב. אולם בדרך־כלל רובן של שיטות הפעולה הלא־אלימה נוקטות דרכי פעולה ממשיות יותר, שבהן אנשים מסרבים לקיים שיתוף פעולה חדש עם היריב או חדלים מסוג שיתוף הפעולה שאותו סיפקו קודם לכן. הבה ונפנה עתה לדרכי הפעולה מן הסוג הזה.

אי־שיתוף פעולה חברתי

ברובן הגדול, שיטות הפעולה הלא־אלימה כרוכות באי־שיתוף פעולה עם היריב. במילים אחרות, הפעילים מפסיקים במתכוון את שיתוף הפעולה שנהגו לקיים עם אדם, מוסד או משטר שנגדם הם נאבקים. אנשים יכולים, למשל, להתעלם לחלוטין מחברי הקבוצה היריבה, להביט דרכם כאילו לא היו קיימים. הם יכולים לסרב לרכוש מוצרים מסוימים, לא לציית לחוקים שנראים בעיניהם בלתי מוסריים, להתיישב באמצע הרחוב או לסרב לשלם מיסים. הפעילים מנהלים מאבק באמצעות צמצום או הפסקה מוחלטת של שיתוף הפעולה המקובל, או באמצעות מניעת צורות סיוע חדשות. כך נגרמת האטה או עצירה במהלך החיים התקין. במילים אחרות, אי־שיתוף פעולה כרוך בקטיעה מכוונת או בהפסקת מערכות יחסים קיימות – חברתיות, כלכליות או פוליטיות. הפעולה עשויה להיות ספונטנית או מתוכננת מראש. היא יכולה להיות חוקית או בלתי־חוקית.

דרכי אי־שיתוף הפעולה נחלקות כאן לשלוש קבוצות עיקריות: (1) דרכי אי־שיתוף פעולה חברתי (לרבות חרם חברתי על כל סוגיו). (2) דרכי אי־שיתוף פעולה כלכלי (לרבות חרם כלכלי ושביתות). (3) דרכי אי־שיתוף פעולה פוליטי (שאפשר גם לקרוא להן שיטות החרם הפוליטי). הקבוצה הראשונה כרוכה בסירוב להמשיך ביחסים חברתיים רגילים, כלליים או פרטיים, עם אנשים או עם קבוצה שנחשבים למקור של עוול או אי־צדק. בנוסף על דרכי אי־שיתוף הפעולה החברתי המצויינות כאן, סביר להניח כי תימצאנה דרכי פעולה חדשות, פרי מחשבה, מחקר, והמצאה. חמש־עשרה השיטות הכלולות בקבוצה זו, הקטנה ביותר, מסווגות לשלוש תת־קבוצות.

נידוי של אישים

55. חרם חברתי: סירוב להמשיך בפעילות חברתית רגילה עם אנשים שאין מסכימים עימם או שמתנגדים להם, באמצעות הפסקת כל קשר עימם, לרבות קשר מילולי.
56. חרם חברתי סלקטיבי: סוג של חרם חברתי המוגבל לסוג מיוחד אחד או יותר של מערכת יחסים.
57. ליוזטרציה: סירוב לקיום יחסי מין עם בן הזוג כדי לאלצו לעשות דבר-מה או לחדול מכך.
58. נידוי: הרחקת יחיד או קבוצה מחברות, מזכויות ומהשתתפות בקבוצה דתית בעקבות החלטת ההנהגה.
59. איסור: איסורם של פקידי הכנסיה על קיום טקסים דתיים, סקרמנטים ופולחנים לאוכלוסיה של אזור מסוים לפרק זמן מסוים, כאמצעי ענישה.

אי-שיתוף פעולה באירועים חברתיים, במנהגים ובמוסדות

60. הפסקת פעילות חברתית וספורטיבית: ביטול אירועים חברתיים ותחרויות ספורט.
61. חרם על אירועים חברתיים: סירוב קבוצתי להשתתף באירועים חברתיים מסוימים כגון קבלות פנים, נשפים, מסיבות או קונצרטים.
62. שביתת תלמידים: סירוב התלמידים להשתתף בשיעוריהם, כאמצעי מחאה או התנגדות.
63. אי-ציות חברתי: הפרת מנהגים חברתיים ואי-ציות לחוקים, לתקנות או למנהגים של מוסד חברתי לא-ממשלתי, כמו גוף דתי, מועדון או ארגון כלכלי.
64. פרישה ממוסדות חברתיים: הפסקת חברות במוסד חברתי או הפסקת פעילות מבלי לוותר על מעמד החבר, כמחאה על מדיניות מסוימת של המוסד.

פרישה מן המערכת החברתית

65. הסתגרות בבית: פעולה מכוונת של האוכלוסיה כולה – הסתגרות בבתים כאות מחאה פוליטי – אם אחרי שעות העבודה ואם בזמן שביתה של יום, יומיים או יותר.
66. אי-שיתוף פעולה אישי מוחלט: סירובו של אסיר לעשות, לאות מחאה, דבר מלבד לנשום.

67. "בריחת" עובדים: הפסקת עבודה לצד נטישת הבתים ונסיעה למקום אחר ללא הצבה מוקדמת של תנאים או דרישות לשיבה.

68. מקלט: פרישה של אדם יחיד או של קבוצת אנשים בעלי חשיבות ליריב, למקום מקלט שבו אי אפשר לפגוע בהם ללא פגיעה באיסורים דתיים, מוסריים, חברתיים או חוקיים.

69. היעלמות קבוצתית: ניתוק כל קשר חברתי עם היריב מצד אוכלוסיה של אזור קטן, כמו כפר, הנוטשת את בתיה ואת האזור ו"נעלמת".

70. הגירת מהאה ("היג'ראת"): ביטוי קיצוני של התנגדות, באמצעות הגירה מכוונת מתוך תחום השיפוט של המדינה שנראית בעיני המתנגדים אחראית לאי־צדק או לדיכוי.

דרכי אי־שיתוף הפעולה המקובלות יותר בחברות מודרניות אינן חברתיות כי אם כלכליות, ולעיתים פוליטיות, ולשני הסוגים העיקריים של אי־שיתוף פעולה כלכלי נפנה עתה. דרכי אי־שיתוף הפעולה הכלכלי רבות מדרכי אי־שיתוף הפעולה החברתי. אי־שיתוף פעולה כלכלי מורכב מהפסקה או סירוב להמשיך ביחסים כלכליים מסוימים. תת־הקבוצה הראשונה במסגרת הקבוצה הרחבה הזאת היא קבוצת החרם הכלכלי לסוגיו, כלומר, סירוב להמשיך ביחסים כלכליים כגון מכירה, קניה, מתן שירותים וטיפול במוצרים. תת־הקבוצה השנייה כוללת סוגי שביתה שונים, כמו הגבלת העבודה או הפסקתה. כאן נתמקד בחרם הכלכלי ובפרק הבא נעסוק בשביתות.

אי־שיתוף פעולה כלכלי: (1) חרם כלכלי

חרם כלכלי עשוי להיות ספונטני או לבוא בעקבות יוזמה מכוונת של קבוצה מסוימת. בשני המקרים כרוך הדבר במאמץ מאורגן להפסיק, ולגרום לאחרים להפסיק את שיתוף הפעולה הכלכלי, באופנים שיגבילו את שוק הקניה והמכירה של יחיד או של קבוצה. אף כי המונח "boycott" ("חרם") לא היה קיים עד 1880 (הוא נולד משמו של קפטיין 'בויקוט', אשר נגדו מחו נמרצות האיכרים ממחוז מאיו שבאירלנד), אפשר למצוא גילויים של שיטת אי־שיתוף פעולה זו עוד הרבה קודם לכן. השימוש בחרם התפשט על פני כל המישורים – המקומי, האזורי הלאומי והבין־לאומי, הן על־ידי בעלי המחלוקות עצמם והן על־ידי צד שלישי אוהד. המניעים והמטרות נעו בין התחום הכלכלי והפוליטי לתחום החברתי והתרבותי.

על־פירוב, החרם הכלכלי שימש במאבקי עובדים ובתנועות שחרור לאומיות. עם זאת, ידוע על שימוש בכלי הזה גם במצבים אחרים. החרם

הכלכלי כמכשיר בסכסוכים תעשייתיים מקורו בתנועת האיגודים המקצועיים
האמריקאית ב־1880.

הוא הופיע כמעט ללא אזהרה מוקדמת... והפך למשך עשר או
חמש־עשרה השנים שאחרי־כן לנשקו היעיל ביותר של המאבק
המקצועי. לא היה דבר כה חזק, או אדם כה נשגב שיוכלו להתחמק
מכוחו של נשק זה.³

חרם כלכלי למטרות שחרור לאומי ממצמות זרות הופעל לעיתים קרובות
בסין. המקרים הללו הושפעו מניסיון קודם של אי־שיתוף פעולה כלכלי
שהתפתח בסין, כך טוען הד"ר פיירבנקס. הוא כותב ש"בסין נעשה בעבר
שימוש נרחב בחרם כאמצעי של התנגדות פאסיבית, או כפייה לא־אלימה.
באמצעותו יכלו קבוצות מאורגנות, כמו איגודי סוחרים, להשפיע על מנגנון
הפקידות. במאה העשרים החלו להשתמש בו כביטוי לשנאת־זרים".
כדוגמאות הוא מזכיר את החרם על המוצרים האמריקאים שהחל ביוזמת
גילדות הסוחרים של קנטון ב־1905, במחאה על גירוש הסינים
מארצות־הברית, את הטלות החרם על הסחורות היפניות ב־1908 וב־1915,
במחאה על מדיניותה של יפן, וכן החרם והשביתה הממושכים כנגד הבריטים,
שהחלו ב־1925 בהונג־קונג.⁴

אפשרות אחת של עמידה על טיבו של החרם הכלכלי היא חלוקתו לחרם
ראשוני ולחרם משני. החרם הראשוני הוא הקפאה ישירה של מערכת היחסים
עם היריב או סירוב לקנות את מוצריו ושירותיו, לעשות בהם שימוש או
לתחוק אותם. (לעיתים מלווה הדבר בנסיונות לשכנע גם אחרים לעשות כן).
החרם המשני מופעל נגד צד שלישי, בניסיון לאלצו להצטרף לחרם הראשוני
נגד היריב. הוא מתרחש "כאשר אלה שאינם תומכים בתנועה מוחרמים
הם־עצמם".⁵ ליאו וולמן מגדיר חרם משני כ"פעולה המסירה מאדם חסות על
מנת לאלצו בתורו להסיר את חסותו מאותו יחיד או מפעל שנגדו נאבק
האיגוד".⁶

מכיוון שהמונח "חרם כלכלי" כולל מגוון רחב של פעולות ספציפיות, רצוי
לחלקו לסיווגים משניים: ואת זאת אפשר לעשות בדרך היעילה ביותר על־פי
אופיה של הקבוצה האחראית לניהול החרם, לפחות בתחילתו. סיווג זה אין
לראותו כמוחלט. לעיתים סוג אחד מתמזג באחר, ולעיתים אפשר לחבר שיטות
אחדות, או פעולה של קבוצות אחדות. אפשר אף לצרף לשיטת החרם הכלכלי
מגוון רחב מאוד של שיטות אחרות של פעולה לא־אלימה.

פעולה של צרכנים

71. חרם צרכנים: סירוב קבוצתי של מספר צרכנים משמעותי לרכוש מוצרים או שירותים מסוימים.
72. אי־צריכה של מוצרים מוחרמים: סירוב להשתמש במוצרים מוחרמים שכבר נמצאים ברשות מטיל החרם.
73. מדיניות צנע: ויתור מרצון על מותרות כחלק מן המאבק הלא־אלימים.
74. אי־תשלום דמי שימוש: סירוב אישי או קבוצתי לשלם דמי שימוש על רכוש חכור כדי למחות או להתנגד לעוול שעשה בעל הבית.
75. סירוב לשכור: סירובו של הדייר הפוטנציאלי לשכור דירה או אדמה וכיוצא באלה, כחלק מפעולה קבוצתית של אי־שיתוף פעולה.
76. חרם צרכנים לאומי: סירוב מצד חלק גדול של תושבי ארץ כלשהי לרכוש מוצרים או שירותים מסוימים, או את כל המוצרים והשירותים, המיובאים מארץ זרה, שעימה הם מצויים בסכסוך, או סירוב לרכוש כל סחורה המגיעה מבחוץ.
77. חרם צרכנים בין־לאומי: חרם צרכנים הפועל בכמה ארצות נגד מוצרים של ארץ מסוימת בעקבות קובלנה שמופנית כנגדה.

פעולה של עובדים ויצרנים

78. חרם של עובדים: סירובם של העובדים להשתמש באספקה או במכשירים שיוצרו בתנאים שאינם לרוחם, בעיקר תנאים הנחשבים מסוכנים להתארגנות העובדים.
79. חרם יצרנים: סירובם של יצרנים למכור (או לספק) מוצרים. נקרא גם "שביתת מכירה".

פעולה של מתווכים

80. חרם של ספקים ונותני שירותים: סירובם של עובדים או "מתווכים" (סוחרים, סייטונאים, מפיצים, מבצעי תיקונים) לטפל במוצרים או לספקם.

פעולה של בעלי־בית והנהלות

81. חרם סוחרים: סירובם של סוחרים קמעונאים הפועלים כיחידים או כקבוצה לקנות ולמכור מוצרים מסוימים.

82. סירוב להשכיר או למכור רכוש: סירובם של בעלי רכוש דלא-ניידי להשכירו או למכרו לחברי קבוצות מסוימות.
83. השבתת מפעל: פעולה מצד המעסיק הסוגר זמנית את המפעל בניסיון לאלץ את העובדים לקבל את מדיניותו.
84. מניעת סיוע תעשייתי: התנגדות כלכלית או פוליטית הבאה לידי ביטוי בסירובם של בעלי-בתים, מנהלים או טכנאים לספק ליריב סיוע כלכלי או טכני, או ייעוץ.
85. שביחת מסחר כללית: סגירה בוזמנית של כל החנויות ובתי-העסק בעיר, באזור או בארץ כולה, בהשתתפותם של כל הסוחרים.

פעולה של בעלי מקורות כספיים

86. משיכת פקדונות בנקים: משיכת כסף המופקד בבנקים פרטיים או ממשלתיים, או בתוכניות חיסכון ממשלתיות, כדי להביע מחאה סמלית או להוסיף ולחבל בממשלה חלשה.
87. סירוב לשלם מסים, עמלות, אגרות: סירוב מכוון של יחידים, קבוצות או ממשלות לשלם עמלות, מסים, אגרות, מענקים וכדומה, לארגונים פרטיים, למוסדות ציבוריים, לממשלה או לגוף בין-לאומי.
88. סירוב לפרוע חובות או לשלם ריבית: אי-פרעון חובות מכוון או לעיתים רחוקות אי-תשלום הריבית.
89. מניעת אשראי ומענקים: סגירה מכוונת של מקורות כספו של היריב, כגון משכורות, מלוות, השקעות והקצבות.
90. סירוב לממש את הכנסות הממשלה: סירוב לספק מרצון הכנסה לממשלה, לרבות מסים, תשלומי אגרות ודמי שכירות. כמו-כן, סירוב לרכוש מוצרים שהוטל עליהם מס, להשתתף בתוכניות חיסכון ממשלתיות, לרכוש את אגרות החוב הממשלתיות או את שטרי המלווה שלה.
91. דחיית כסף ממשלתי: סירוב, כאות מחאה פוליטי, לקבל שטרות כסף שהממשלה הדפיסה או מטבעות שהיא הנפיקה - סירוב מוחלט, או כמעט מוחלט, למעט עסקאות זוטרות.

פעולה של ממשלות

92. אמברגו פנימי: חרם כלכלי שהממשלה יזמה ואכפה, והוא מופעל בתוך ארצה בלבד.
93. רשימות שחורות: איסור מצד הממשלה, בשעת מלחמה או אמברגו,

לסחור עם מפעלים או עם יחידים, כדי למנוע העברת מוצרים עקיפה לארץ האויב.

94. חרם על מכירות בין־לאומיות: סירוב, על־פי החלטת הממשלה, על מכירת מוצרים מסוימים לארץ אחת או לכמה ארצות.

95. חרם על קונים בין־לאומיים: איסור ממשלתי על רכישה פרטית או ציבורית או על יבוא מוצרים מארץ מסוימת.

96. חרם על מסחר בין־לאומי: שילוב של שתי השיטות הקודמות. מספר רב של דרכי אי־שיתוף פעולה כלכלי כרוכות בהפסקת העבודה, ועל כן אנו עוברים עתה לשיטות השביתה השונות.

אי־שיתוף פעולה כלכלי: (2) השביתה

תת הקבוצה הכללית השניה היא השביתה. השביתה כרוכה בסירוב להמשיך בשיתוף פעולה כלכלי באמצעות העבודה. זוהי הפסקת עבודה זמנית, קבוצתית ומכוונת, המיועדת להפעיל לחץ על אחרים במסגרת אותה יחידה כלכלית, פוליטית ולפעמים חברתית ותרבותית. כלומר, אף כי הנושאים הם בדרך־כלל כלכליים, אין הדבר הכרחי, אפילו כאשר האמצעים הם כלכליים. מטרת השביתה היא להביא לשינוי במערכת היחסים שבין הקבוצות היריבות. על־פירוב כרוך הדבר בהיענות לתביעות מסוימות המועלות על־ידי השובתים כתנאי מוקדם לחידוש העבודה. אופיה הקולקטיבי של השביתה הוא זה אשר מקנה לסוג אי־שיתוף הפעולה הזה את ייחודו ואת כוחו. לרוב מייחסים שביתות לארגונים תעשייתיים מודרניים, אולם הן פורצות גם בסכסוכים חקלאיים ובמסגרת מוסדות אחרים. השביתה אפשרית בכל מקום שבו עובדים אנשים עבור זולתם.

השביתות הן כמעט תמיד מוגדרות, במובן זה שהן בעד או נגד דבר מסוים בעל חשיבות לשובתים. להלכה תוכל כל קבוצת עובדים לעשות יד אחת ולשבות, אך למעשה מספרם של השובתים חייב להיות גדול דיו, כדי שיגרום להפרעה רצינית כלכלית לכל הפחות. בדומה לשיטות בעלות עוצמה אחרות של הפעולה הלא־אלימה, ובדומה לאלימות, לעיתים מספיק איום של שביתה רצינית על מנת להשיג ויתורים מן הקבוצה היריבה. שביתות יכולות להיות ספונטניות או מתוכננות, "רשמיות" (מאושרות על־ידי האיגודים) או "פראיות" (לא מאושרות על־ידי האיגודים).

מגוון המניעים לשביתות הוא רחב ביותר. מניעים כלכליים, לרבות שכר, תנאי עבודה, הכרה באיגוד מקצועי ושעות עבודה הם המניעים העיקריים.

אפשר להפנות גם סוגי שביתה כאלה נגד הרשות הממשלתית, אם כי לרוב המטרה היא המעסיק. המטרות הפוליטיות והחברתיות עשויות להתלוות אל המטרות הכלכליות, או להישאר עצמאיות.

לשיטות שביתה אחדות עשויים להיות מאפיינים של שיטות מקבוצה אחרת, אלא שהן תיבדלנה מבחינה אחת לפחות מקווי האפיון הכלליים של אותה שביתה. השביתה היא לרוב הפסקת עבודה זמנית, אך בשיטות מסוימות, הפסקת העבודה היא קבועה או אמורה להיות קבועה. שיטות אחדות הנן שילוב של חרם כלכלי ושל שביתה. שיטות אחרות פועלות באמצעות הפסקת העבודה, אך באופן סמלי בלבד. שלוש מבין תתי-קבוצות שתופענה בהמשך (שביתות סמליות, שביתות מוגבלות ושילוב שביתה עם חרם כלכלי) כוללות שיטות גבוליות. לרוב אלה שיטות חדשניות יותר ובעלות מעוף רב יותר. שיטות השביתה מחולקות לשבע תתי-קבוצות.

שביתות סמליות

97. שביתת מחאה: הפסקת עבודה לזמן קצר וקבוע מראש (דקה, יום, או אף שבוע) הבאה לבטא את עמדת העובדים לגבי נושא מסוים מבלי להציג תביעות. היא נקראת גם "שביתה הפגנתית".

98. שביתת בוק: שביתת מחאה קצרה וספונטנית המיועדת "לשחרר לחץ" או למחות על נושא משני באופן יחסי. באנגליה היא נקראת גם "שביתת ברק".

שביתות חקלאיות

99. שביתות איכרים: סירוב קבוצתי של איכרים להמשיך ולעבד את אדמותיהם של בעלי האדמות.

100. שביתות פועלי חוות: שביתת פועלי חווה שכירים.

שביתות של קבוצות מיוחדות

101. סירוב לעבודת כפייה: אי-שיתוף פעולה גלוי של קבוצת אוכלוסיה הנדרשת, על-פי צו גיוס, לספק עבודה פיסית כלשהי למען אחרים או למען הממשלה.

102. שביתת אסירים: סירובם של האסירים לבצע עבודה שפקידי הכלא דורשים מהם לבצעה.

103. שביתת בעלי מלאכה: שביתתם של עובדים בעלי מקצוע מסוים, בניגוד לתעשייה כולה.
104. שביתה מקצועית: שביתה של שכירים במקצוע מסוים הדורש לימוד או מיומנות, לרבות שביתת בעלי המקצועות החופשיים.

שביתות תעשיות רגילות

105. שביתת מפעל: שביתה של כל העובדים במפעל אחד או בכמה מפעלים המנוהלים כולם על-ידי הנהלה אחת, בלא להתחשב במקצועם של העובדים או במקום עבודתם.
106. שביתת ענף תעשייה: הפסקת עבודה בכל המפעלים של ענף תעשייתי אחד (כמו כרייה, תקשורת, דפוס, פלדה וכיוצא באלה) באזור מסוים.
107. שביתת הזדהות: שביתה של קבוצת עובדים אחת כתמיכה בדרישותיה של קבוצת עובדים אחרת.

שביתות מוגבלות

108. שביתה מקוטעת: הפסקת עבודה חלקית של פועלים המעורבים בסכסוך, או של עובדים בודדים במפעל יחיד או בכמה מפעלים בודדים, אשר מתרחבת בהדרגה וכוללת את כוח העבודה כולו.
109. שביתת "פגוש": פעולה של איגוד מקצועי רב-מפעלי אשר משבית כל מפעל לחוד כדי להשיג שורה של הסדרים ספציפיים, באמצעות ריכוז כוחו של האיגוד בכל מפעל מושבת, וחשיפתו לתחרות עם מתחריו באותו ענף-תעשייה.
110. שביתת האטה: העובדים מאיטים במזיד את קצב עבודתם על מנת לגרום לצמצום משמעותי בייצור.
111. עבודה לפי הספר: מילוי נוקדני ופרטני של כל ההוראות, החוקים והתקנות של המעסיק, האיגוד והחווה כדי לעכב את הייצור ולצמצם את רווחי המעסיק.
112. חופשת מחלה: הפועלים נעדרים מעבודתם ומדווחים על מחלה (אף שאינם חולים) כלחץ כלכלי על המעסיק.
113. שביתה כאמצעות התפטרות: הגשת התפטרות אישית מצד חלק גדול של העובדים המעורבים בסכסוך.
114. שביתה חלקית: סירובם של העובדים לבצע עבודה שולית כלשהי

(במשך שעות העבודה ולאחריהן), או לעבוד בימים מסוימים, אף שהם ממשיכים לבצע את מרבית משימותיהם הרגילות.
115. שביתה סלקטיבית: העובדים מסרבים לבצע סוגי עבודה מסוימים בלבד, לרוב מסיבות פוליטיות.

שביתה רב־ענפית

116. שביתה רחבת היקף: שביתה רחבת היקף – אך עדיין לא בגדר שביתה כללית – של עובדים בענפי התעשייה העיקריים של ארץ או אזור מסוימים, המביעים מחאה כללית.
117. שביתה כללית: הפסקת עבודה כללית של רוב העובדים בתעשיות החשובות של אזור או ארץ מסוימים. השביתה מיועדת להביא לשיתוק מוחלט של החיים הכלכליים באותו אזור.

שילוב של שביתות וסגירה כללית

118. "הרטאל": עיכוב מרצון של החיים הכלכליים באזור מסוים, לרוב בעיר, לפרק זמן מסוים, לשם הבעת מחאה חריפה. הופעלה בהודו.
119. שיתוק כלכלי: הפסקת הפעולות הכלכליות על־ידי פועלים, הנהלות או בעלי חנויות בעיר, באזור או בארץ מסוימים, במידה כזו שגורמת לשיתוק כלכלי מוחלט.
במקרים מסוימים נעשה שימוש בשביתות למטרות פוליטיות. במקרים אחרים (כמו שביתה של עובדי מדינה) הביאו האירועים עצמם לידי עירוב יסודות של אי־שיתוף פעולה פוליטי. כאשר שיטות שביתה מסוימות אינן חוקיות או שהן ממשיות למרות גזרות ממשלתיות (כמו במקרה של שיתוק כלכלי המיועד להפיל את הממשלה) ישנו גם כן שילוב של אי־שיתוף פעולה פוליטי וכלכלי. נפנה עתה לשיטות של אי־שיתוף פעולה פוליטי.

אי־שיתוף פעולה פוליטי

אי־שיתוף פעולה פוליטי הוא הקבוצה השלישית של שיטות אי־שיתוף הפעולה. שיטות אלה כרוכות בסירוב להמשיך בצורות המקובלות של השתתפות פוליטית בתנאים הקיימים. לפעמים הן נקראות חרם פוליטי. השיטות בקבוצה זו ניתנות להפעלה על־ידי יחידים או קבוצות; אך לרוב,

אִישִׁיתוֹף פְּעוּלָה פּוֹלִיטִי דוֹרֵשׁ מִסְפָּר אֲנָשִׁים רַב, אֲשֶׁר מִשְׁהִים זְמַנִּית, בְּאֹפֶן מְלוּכָד וּמְאֹרְגָן אֶת הַצִּיּוֹת הַפּוֹלִיטִי, שִׁיתוֹף הַפְּעוּלָה וְהַהֲתַנְהַגוֹת הַמְּקוֹבְלִים. פְּעוּלָה כְּזֹאת יִכּוּלָה לְבֹא בִּיּוֹזְמַת אִישִׁי מִמְשַׁל אֹד בִּיּוֹזְמַת הַמְּמִשְׁלָה עֲצָמָה. הַמְּטָרָה עֲשׂוּיָה לְהִיּוֹת מִחָאָה פְּשׁוּטָה, אֹד הַתְּנַתְּקוֹת מְדַבֵּר הַמְּעוֹרָר הַתְּנַגְדוֹת מוֹסְרִית אֹד פּוֹלִיטִית, מְבַלֵּי לְהַתְּחַשֵּׁב בְּתוֹצְאוֹת. אֶךְ לְעִיתִים קְרוּבוֹת יוֹתֵר, אִישִׁיתוֹף הַפְּעוּלָה מִיּוֹעֵד לְהַפְּעֵלָת לַחֵץ עַל מְמִשְׁלָה, עַל קְבוּצָה שְׂמַנְסָה לְתַפּוּס אֶת הַשְּׁלִטוֹן, אֹד עַל מְמִשְׁלָה אַחֲרָת. מְטָרָת אִישִׁיתוֹף הַפְּעוּלָה עֲשׂוּיָה לְהִיּוֹת גַּם הַשְּׂגָת יַעַד פּוֹלִיטִי מוֹגְבֵּל, אֹד שִׁנּוּי כְּלָלִי בְּמַדִּינִיּוֹת הַמְּמִשְׁלָה. יִיתְּכֵן שֶׁהַמְּטָרָה תִּהְיֶה לְהַבִּיא לְשִׁנּוּי בְּאֹפִיָּה אֹד בְּהַרְכָּבָה שֶׁל הַמְּמִשְׁלָה אֹד אֲפִילוֹ לְהַבִּיא לְהַפְּלָתָה. כְּשִׁשִּׁיטָה זֹו מוֹפְעֵלָת נֶגֶד קְבוּצוֹת הַתּוֹפְשׁוֹת אֶת הַשְּׁלִטוֹן שְׁלֹא כַּדִּין, מְטָרָתָה תִּהְיֶה לְהַגֵּן עַל הַמְּמִשְׁלָה הַלְּגִיטִימִית וְלְהַחְזִירָה.

מִשְׁקֶלֶן הַפּוֹלִיטִי שֶׁל שִׁיטוֹת אֱלֹה תְלוּי בְּמִידַת הַהֲשַׁתְּפוֹת וּבְמִידַת הַצּוֹרֵךְ בְּשִׁיתוֹף פְּעוּלָה לְהַפְּעֵלָת הַמְּעַרְכַּת הַפּוֹלִיטִית. בְּמֵאֲבָקִים עֲצָמָם, מְשׁוֹלְבַת הַקְּבוּצָה הַזֹּאת לְעִיתִים קְרוּבוֹת עִם צוֹרוֹת אַחֲרוֹת שֶׁל פְּעוּלָה לֹא־אֱלִימָה. לֹא־שִׁיתוֹף פְּעוּלָה פּוֹלִיטִי יֵשׁ אֵין סְפוּר בִּיטוּיִים וּגִילוּיִים, בְּהַתְּאָם לְמַצֵּב הַנִּתּוֹן. בְּאֹפֶן בְּסִיסִי נּוֹבְעִים כּוֹלֵם מִן הַרְצוֹן שְׁלֹא לְסִייעַ בִּידֵי הִירִיב, בְּאֲמַצְעוֹת הַתְּנַהְגוּיּוֹת פּוֹלִיטִיּוֹת מְסוּיְמוֹת. שְׁלוּשִׁים וְשְׂמוֹנָה הַשִּׁיטוֹת שְׁצוּיִינוּ כֹּאֵן נַחֲלָקוֹת לְשֵׁשׁ תְּתִי־קְבוּצוֹת. יִיתְּכֵן שִׁשִּׁיטוֹת רַבּוֹת לֹא נִכְלָלוּ: עַל הַשִּׁיטוֹת שְׁלֹא צוּיִינוּ בְּפֶרֶק זֶה, לְמִשְׁל, נִמְנוֹת הַשִּׁיטוֹת הַעוֹסְקוֹת בְּתַחֲוֹם אַחַד מוֹגְבֵּל – תְּגוּבָה לְמַעְצָרִים, קְנִסוֹת, צוּיִים וְכִיּוּצָא בְּאַלֶּה. כֶּךְ לְדוּגְמָא, לֹא הוּזְכַר הַסִּירוּב לְחַתוּם עַל עֲרָבוֹת מְשַׁפְּטִית, הַסִּירוּב לְשֵׁלֵם בְּטַחֲוֹנוֹת, הַפְּסַקַת פְּרַסוּמוֹ שֶׁל עֵיתוֹן הַנִּתּוֹן לְהַגְבִּלוֹת, סִירוּב לְבַקֵּשׁ חֲנִינָה, הַתְּעַלְמוֹת מְהוֹרָאוֹת מְגַבִּילוֹת וּמְאִיסוּרִים, סִירוּב לְקִנּוֹת רְכוּשׁ מוֹפְקֵעַ, וְעוֹד וְעוֹד.

דְּחִיַּת הַסְּמָכוֹת

120. הַפְּרַת נְאֻמֹּת אֹד הַסְּרָתָה: דְּחִיָּה שֶׁל מְשַׁטֵּר מְסוּיִם כְּבִלְתִּי רְאוּי צִיּוֹת, לְתַמִּיכָה אֹד לְאֻמוֹן.
121. שְׁלִילַת תְּמִיכָה צִיּוּרִית: הִימְנַעוֹת מְכוּוֹנַת מְבִיטוּי תְּמִיכָה גְלוּיָה בְּמְשַׁטֵּר קִיִּים וּבְמַדִּינִיּוֹתוֹ.
122. סְפָרוֹת וְנְאֻמִּים הַקּוֹרְאִים לְהַתְּנַגְדוֹת: נְאֻמִּים אֹד פְּרַסוּם וְהַפְּצַת חוֹמֵר הַמְּעוֹדְדִים אֲנָשִׁים לְנִקּוּט בְּדֶרֶךְ כְּלִשְׁהֵי שֶׁל אִישִׁיתוֹף פְּעוּלָה אֹד הַתְּעַרְבוֹת לֹא־אֱלִימָה.

אי־שיתוף פעולה של אזרחים עם ממשלתם

123. החרמת גופים מחוקקים: סירוב זמני או קבוע להשתתף באסיפה מחוקקת.
124. החרמת בחירות: סירובה של תנועה אופוזיציונית להציב מועמדים בלוויית קריאה לאנשים, לסרב להצביע.
125. החרמת מישרות ממשלתיות: סירוב לשירות הממשלה דרך קבלת עבודה.
126. החרמת משרדי ממשלה, רשויות וגופים אחרים: סירוב לשתף פעולה עם כל משרדי הממשלה או עם אותם משרדים האחראים למדיניות שמתנגדים לה.
127. יציאה ממוסדות חינוך ממשלתיים: הוצאת ילדים ונוער לזמן בלתי ידוע, או לתמיד, מבתי־ספר ממשלתיים במסגרת מערכת התנגדות לאותה ממשלה.
128. החרמת ארגונים הנתמכים על־ידי הממשלה: סירוב להצטרף או התפטרות מארגונים הנחשבים ככלי שרת בידי הממשלה או קבוצה פוליטית יריבה.
129. מניעת עזרה מסוכני המשטר: סירוב מטעמים פוליטיים, מצד האוכלוסיה כולה, לסייע למשטרה לבצע את תפקידיה.
130. הסרת שלטים וסימנים: הסרתם, החלפתם, ושינויים של מספרי בתים, שלטי רחובות, מראי מקום, שלטי תחנות רכבת, שלטי הכוונה בכבישים, סימוני מרחק וכיוצא באלה, על מנת להטעות, לעכב ולהכשיל את תנועתם של כוחות צבאיים זרים, של כוחות המשטרה או כל גורם אחר שאינו מכיר את האזור.
131. סירוב להכיר בפקידים ממונים: סירוב מצד אנשי יחידה פוליטית כפופה להכיר בממונה החדש לתפקיד רשמי.
132. סירוב לפרק מוסדות קיימים: סירוב מצד ארגון מסוים לקבל מרצונו את פירוקו על־פי צו ממשלתי.

תחליפים לציות

133. היענות איטית ומסויגת: השהיית ההיענות להוראות מסוימות עד כמה שניתן, ובשלב השני היענות להוראה תוך הדגשת חוסר ההתלהבות.
134. אי־ציות בהיעדר פיקוח ישיר: סירובה של קבוצת אוכלוסיה מסוימת לצייט להוראות, במצב שבו אין כל פיקוח ישיר או אמצעי כפייה.

135. אי־ציות עממי: הפרה מודעת של חוק או תקנה על־ידי ביטול או התעלמות, ולא דווקא על־ידי התנגדות גלויה.
136. אי־ציות מוסווה: אי־ציות לחוקים, לתקנות ולהוראות שיבוצע באופן כזה שיעניק לפעולה חזות של היענות־כביכול.
137. סירוב לפזור של אסיפה או כנס: אי־היענות מכוונת של המשתתפים באסיפה רשמית או בהתקהלות בלתי־רשמית לדרישה להתפזר.
138. שביית שבת: אנשים מתיישבים ברחוב, על הדרך, על האדמה או על הרצפה, ומסרבים לעזוב מרצונם אותו מקום במשך זמן מוגבל או בלתי ידוע.
139. אי־שיתוף פעולה עם גיוס או הגליה: סירוב להירשם לגיוס או להתייצב לשירות חובה או להגליה.
140. מחבוא, בריחה וזהות מזויפת: השימוש באמצעים אלה בתנאים מיוחדים כדי להתנגד למעצר, לכליאה או לחיסול קבוצות אנשים מסוימות בשעת דיכוי קיצוני. (במקרים אחרים פעולות כאלה אינן בגדר התנגדות).
141. סירוב אזרחי לחוקים "בלתי חוקיים": הפרה שקטה, גלויה ומכוונת של חוקים, תקנות, הוראות משטרה או צבא, וכיוצא באלה, אשר נראים בעיני הציבור כבלתי־חוקיים.

פעולה של פקידי הממשלה

142. סירוב קולקטיבי לסיוע מצד עוזרים ממשלתיים: סירוב אישי או קבוצתי של פקידי ממשל, מנהלים, פקידים בכירים, סוכנים או קצינים, לבצע הוראות מסוימות או פקודות, ומסירת הודעה על הסירוב לממונים עליהם.
143. חסימת מידע והוראות: הפרעה שקטה של פקידים בשרשרת פיקוד, או במבנה היררכי אחר, הנמנעים במתכוון להעביר הוראות לכפופים להם, מתעלמים מהוראות שמועדות להם, ונמנעים מהעברת המידע הדרוש למקבלי ההחלטות.
144. עיכוב והפרעה: פעולה מצד פקידי מנהל של הממשלה ועובדים אחרים, לעכב, להשהות, לחסום מדיניות או צעדים כלשהם, שהם מתנגדים לו.
145. אי־שיתוף פעולה מנהלי כולל: סירוב מצד רובם של עובדי מדינה, פקידים בכירים ואנשי צוות במערכת המנהל לשתף פעולה עם קבוצת אנשים, ביתית או זרה, אשר נטלה לידיה את השלטון שלא כדין.
146. אי־שיתוף פעולה משפטי: סירובם של חברי המערכת השיפוטית למלא אחר רצון המשטר.
147. חוסר יעילות מכוון ואי־שיתוף פעולה סלקטיבי מצד סוכני

המשטר: מלוי הוראות בלתי־יעיל מצד שוטרים, חיילים וסוכני משטר אחרים. סירוב מוחלט מצדם למלא אחר הוראות מסוימות אם כי במידה שתמנע האשמה במרד.

148. מרד: סירוב מצד אנשי כוחות הצבא או המשטרה למלא אחר הוראות.

פעולה ממשלתית מבית

149. התחמקויות כמעט חוקיות ועיכובים: נסיונות מצד יחידות ממשל כפופות או אזוריות להתחמק ככל שניתן ממלוי הוראה, חוק, מדיניות, או החלטת בית־משפט הבאים מגבוה, ומנוגדים לרצונם, אך מבלי לצאת נגדם באופן ישיר.

150. אי־שיתוף פעולה של יחידות ממשלה אזוריות: אי־שיתוף פעולה רשמי מצד יחידות כפופות או אזוריות עם הממשלה המרכזית.

פעולה ממשלתית בין־לאומית

151. שינויים כנציגויות דיפלומטיות וכנציגויות אחרות: שינוי מכוון של הנציגות הרשמית של ממשלה אחת בארץ אחרת ללא ניתוק קשרים דיפלומטיים.

152. דחייה וביטול אירועים דיפלומטיים: ממשלה הפועלת להשהייה או להפסקה של משא ומתן מסוים, של פגישות, ועידות וכדומה, שבהם מעורבת ממשלה בלתי רצויה.

153. מניעת הכרה דיפלומטית: סירוב מכוון להעניק לממשלה מסוימת הכרה דיפלומטית.

154. ניתוק קשרים דיפלומטיים: ניתוק קשרים דיפלומטיים רגילים בין ממשלות על־ידי אחד הצדדים.

155. פרישה מארגונים בין־לאומיים: הפסקת חברות או השתתפות בארגונים או בוועידות בין־לאומיות.

156. דחיית חברות כגוף בין־לאומי: סירובם של מוסדות בין־לאומיים ובין־ממשלתיים לקבל ממשלה כלשהי כחברה מן המניין.

157. סילוק מארגון בין־לאומי: גוף בין־לאומי מסלק משורותיו מדינה חברה או כל גורם אחר, בגין הפרה של מדיניות הגוף או של חוקיו. אי־שיתוף הפעולה הפוליטי היה האחרון מבין שלוש תתי־הקבוצות של שיטות אי־שיתוף פעולה לא־אלימות.

התערבות לא־אלימה

הקבוצה האחרונה של שיטות הפעולה הלא־אלימה היא ההתערבות הלא־אלימה. ארבעים ואחת השיטות הרשומות בקבוצה הזאת שונות מקודמותיהן בכך שבדרך זו או אחרת הן מתערבות במצב. שיטות ההתערבות פועלות הן באופן שלילי והן באופן חיובי. הן יכולות להפריע ואף להרוס אופני התנהגות קיימים, מדיניות, יחסים או מוסדות; והן עשויות אף לקבוע דפוסי התנהגות חדשים, מדיניות חדשה ויחסים ומוסדות חדשים.

בהשוואה לשיטות הקודמות, הרי שהשיטות הללו מציבות אתגר ישיר ומיידי. בהצליחן, הניצחון יושג מהר יותר מאשר באמצעות השיטות הקודמות, מכיוון שקשה יותר לשאת לאורך זמן את תוצאותיהן השליליות. למשל, התערבות באמצעות שביתת שבת בדוכן אכילה מפירה את מהלך החיים התקין יותר מאשר משמרת מחאה או חרם צרכנים, אף כי מטרתן של כל הפעולות הללו היא שימת קץ לאפליה גזעית. עם זאת, אף כי כאן האתגר ברור וישיר יותר, התוצאה אינה בהכרח מהירה יותר. דווקא בשל אופיה של ההתערבות, תוצאתה הראשונה עלולה להיות דיכוי חריף ומהיר יותר – אם כי אין פירוש הדבר תבוסה הכרחית.

במרבית המקרים, מובילות השיטות הללו לשינוי, באמצעות מנגנוני ההתאמה או הכפיה הלא־אלימה, היינו, מבלי שהיריב השתכנע בעדיפותו של השינוי. אך חלק מן השיטות הללו (בעיקר אלה המסווגות כהתערבות פסיכולוגית) וכן הדיכוי שמופעל לעיתים תכופות נגד שיטות אחרות (בעיקר אלה המסווגות כהתערבות פיסית) עשוי לתרום להשתכנעותו של היריב, או לפחות לערעור בטחונו בצדקתו. בפרק הבא נדון בהרחבה ובפירוט על מנגנונים אלה של שכנוע, התאמה וכפיה לא־אלימה.

שיטות ההתערבות הלא־אלימה קשורות ביוזמה מצד הפעילים. אפשר להשתמש בשיטות ההתערבות הן להגנה – בלימת התקפה של היריב, שמירה על יוזמה עצמאית, דפוסי התנהגות של מוסדות עצמאיים – והן להתקפה: העברת המאבק על יעדיהם של הפעילים אל תוך מחנה היריב עצמו, אף ללא כל פרובוקציה מיידיה. מגוון השיטות בקבוצה הזאת הנו רחב. בפרק זה הן סווגו לפי צורת ביטוייהן הדומיננטית של ההתערבות עצמה: פסיכולוגית, פיסית, חברתית, כלכלית, או פוליטית ולא לפי התוצאה הסופית; זו לעיתים תכופות למדי שונה מאוד מסוגי ההשפעה האפשריים של השיטה. למשל, פעולה של התערבות חברתית יכולה להביא לידי תוצאות פסיכולוגיות. לפעולת התערבות פסיכולוגית יכולות להיות השלכות פוליטיות. פעולת התערבות פיסית עשויה להשפיע במישור החברתי. סביר להניח כי לכל

השיטות תהיה השפעה פסיכולוגית. כאמור, לפי הסיווג כאן התערבות פסיכולוגית כוללת שיטות שצורת הביטוי שלהן היא פסיכולוגית בעיקרה. מאליו מובן כי חמש תת-הקבוצות הללו שרירותיות במידת-מה. אפשריות גם דרכי סיווג אחרות, בעיקר במצב של סכסוך נתון. נוסף על כך, לא כל שימוש בשיטות האלה יצמיח התערבות בפועל. פעולה עלולה להיות חלשה מדי, קצרה מדי או מוגבלת מדי מבחינת מספר המשתתפים בה, מכדי שתוכל להוות התערבות משמעותית. תחת זאת היא עשויה להפוך לפעולת מחאה ושכנוע לא-אלימה.

התערבות פסיכולוגית

158. חשיפה לאיתני הטבע: חשיפת הגוף לגורמי טבע (שמש, גשם וכיוצא באלה) כלחץ פסיכולוגי למען שינוי.
159. צום: המנעות מכוונת ממזון מסוג מסוים, או מכל מזון שהוא, על מנת להשיג מטרה כלשהי. הצמים עשויים לחתור לשינוי מוחלט של יריבם (צום הסאטיאגרה) או להפעיל לחץ מוסרי מבלי לחתור לשכנוע מלא (צום הלחץ המוסרי), או לכפות על היריב היענות לתביעות ללא מאמצים לשכנוע (שביתת הרעב).
160. משפט הפוך: היפוך תפקידי התובע והנתבע במשפט של אפוזיציה פוליטית, או מתנגדים דתיים, אשר בהתנהגותם במהלך המשפט הם מושיבים את הממשלה על ספסל הנאשמים.
161. הטרדה לא-אלימה: פעולות המפעילות לחץ פרטי וציבורי על אנשים המעורבים בפעילויות מגוונות.

התערבות פיסית

162. משמרת ישיבה: תפיסה פיסית של מתקנים מסוימים בידי אנשים המתמידים בישיבתם על כסאות ושרפרפים פנויים, או אף על הרצפה, למשך תקופה מוגבלת או בלתי-מוגבלת.
163. משמרת עמידה: אנשים מתמידים בעמידה ובהמתנה מסודרות במקום מסוים (כמו משרד כרטיסים, משרד קבלה, כניסה) במטרה להשיג דבר שנשלל מהם (כרטיס, קבלה, ראיון).
164. משמרת נסיעה: סוג של משמרת ישיבה שהותאמה לתחבורה ציבורית, שמיועדת בעיקר לביטול איסורים על שימוש בתחבורה או תקנות לגבי הסדרי ישיבה. ידוע בארצות-הברית כ"נסיעת חופש".

165. משמרת רחצה: כניסה פיסית של אנשים לחוף ולאזור-רחצה האסורים עליהם, על-פי נוהג או איסור חוקי, במטרה לנצל את מתקני הנופש הללו, ללא אפליה.

166. משמרת התהלכות במקום: התקבצות של אנשים במקום מסוים שהוא בעל משמעות סמלית או קשור לקובלנה כלשהי (כמו משרדים), שבו הם נשארים, אך מתמידים להלך הנה והנה.

167. משמרת תפילה: כניסה, או נסיון כניסה של אנשים השייכים לקבוצה שהכניסה לכנסייה זו אסורה עליה, על מנת להשתתף כשווים בטקס הדתי.

168. פשיטה לא-אלימה: תהלוכה של מתנדבים לנקודה מסוימת בעלת חשיבות סמלית או אסטרטגית, ותביעת בעלות על אותה נקודה.

169. פשיטות אוויריות לא-אלימות: שימוש במטוסים, בלונים מעופפים, או כל תחבורה אווירית אחרת, כדי לחדור לתחום האווירי של היריב ללא איום באלימות או בהרס חומרי, במטרה להעביר לאוכלוסיה כרוזים, מזון או מתנות אחרות.

170. פלישה לא-אלימה: כניסה מכוונת ולא-אלימה לאזור אסור, לשם ניצולו למטרה מסוימת, או לשם דחיית העליונות והשליטה בו שמצויים בידי המשטר או בידי סוכניו.

171. חסימה גופנית לא-אלימה: הצבת הגוף כמחסום בין אדם אחד לבין מטרת עבודתו או פעילותו של אותו אדם, כאשר, פיסית, אפשר להתגבר על אותו מחסום.

172. בלימה גופנית לא-אלימה: קבוצת אנשים המציבים את גופם בין אדם לבין יעדו על מנת ליצור מחסום פיסי מרשים.

173. תפיסה לא-אלימה: התעקשותם של אנשים להישאר על חלקת-אדמה או בתוך בניין כלשהו, אף כי קיבלו הוראה לעזוב.

התערבות חברתית

174. קביעת דפוסים חברתיים חדשים: יוזמתם והתמדתם של יחידים וקבוצות לקיים סוגים חדשים של התנהגות, במטרה שדפוסים אלה יתקבלו על-ידי האחרים ויהפכו נחלת הכלל.

175. עומם מתקנים: הגברת דרישות מכוונת למתן שירות, שהן מעל ומעבר ליכולת הביצוע של אותו משרד, עסק, או מוסד.

176. עיכובים: ניהול עסקים חוקי עם בית-עסק מסוים באיטיות רבה ככל האפשר, במטרה להביא לידי שינוי במדיניות מסוימת, לרוב במסגרת העסק.

177. התפרצות מילולית: ביטוי עמדה על-ידי התפרצות מכוונת באסיפה, בטקס דתי או בהתקהלות מכל סוג שהוא.
178. תיאטרון גרילה: מערכון פוליטי, מיצג דרמטי, או פעולה דומה על נושא פוליטי, המועלים כהפרעה לפעילות של קבוצה מסוימת תחת כיפת השמים, או במקום בעל משמעות. באופן כללי יותר תיאטרון ספונטני, לרוב על נושא פוליטי.
179. מוסדות חברתיים חלופיים: ייסוד או פיתוח מוסד חברתי חדש, המשמש תחליף חלקי או מלא למוסד קיים, בעיקר כאשר המוסד הקיים נשלט בידי היריב.
180. מערכת תקשורת חלופית: מערכת תקשורת ציבורית ופרטית שקבוצת האופוזיציה מפתחת כאתגר עבור אמצעי התקשורת הקיימים, שנשלטים על-ידי המשטר היריב.

התערבות כלכלית

181. שכיחה הפוכה: התעקשות של עובדים לעבוד על בסיס התנדבות על מנת להפעיל לחץ ולהשיג מטרה כלשהי מן היריב.
182. שכיחת התבצרות: פועלים מפסיקים את עבודתם, אך נשארים במקום העבודה עד קבלת תביעותיהם.
183. תפיסה לא־אלימה של אדמה: הפקעה על-ידי תפיסה ישירה ולא־אלימה בידי אנשים העושים באדמה שימוש ללא היתר מבעליה, על מנת להביא לשינוי דה־פקטו בשליטה ובבעלות, שיביא לידי שינוי דה־יורה.
184. התנגדות לעוצר: התנגדות לא־אלימה לעוצר שמטיל משטר עוין, הבא לידי ביטוי בהבאת מזון ומצרכים אחרים לאוכלוסיה הנתונה תחת העוצר.
185. זיוף למטרות פוליטיות: הפצה מכוונת של כסף מזויף ומסמכים כלכליים על-ידי קבוצת אופוזיציה פרטית, או על-ידי מדינה זרה עוינת, כדי לערער את כלכלת הארץ ואת האמון במטבע שלה.
186. צריכה מונעת: רכישת מוצרים חשובים בשוק העולמי כדי להרחיקם מהישג ידו של היריב.
187. תפיסת נכסים: החרמה או הפקעה של נכסים הנמצאים בבעלותם של מדינה או בני לאום זרים, שאיתם מצויים במצב של סכסוך.
188. מכירה במחירי הפסד: מכירה של מוצר בשוק העולמי במחיר נמוך מן המחיר המקובל, כדי להביא לירידתו ובכך להקטין את הכנסותיה של הארץ היריבה.
189. חסות סלקטיבית: מתן חסות לחברות מסוימות או למוצרים מסוימים כאמצעי להפעלת לחצים כלכליים על חברות אחרות.

190. שוק חלופי: ערוצי מסחר בלתי-חוקיים במזון ובאספקה מסוג אחר, במחירים סבירים, במהלך מלחמה או במשך כיבוש, במטרה לסייע בסיפוק צרכי האוכלוסיה, להרחיק את המוצרים מידי האויב, או למנוע מהמשטר השתלטות מוחלטת על חיי הכלכלה.

191. מערכת תחבורה חלופית: רשת תחבורה זמנית או קבועה המוקמת על-ידי המתנגדים בזמן הסכסוך.

192. מערכת כלכלית חלופית: הקמת מוסד כלכלי בזמן סכסוך, כדי שיקרא תיגר על המוסד הקיים ויפעיל כוח פוליטי במצב של סכסוך.

התערבות פוליטית

193. עומס על מנגנוני מנהל: הטלה מכוונת של עומס יתר על מנגנון המנהל על-ידי פעולה עממית בצורת היענות מוגזמת, כמו הצפת המנגנון בנתונים, במידע, בהצעות, במחאות, או בהודעות, מתוך כוונה להגביל את יכולתו של המנגנון להמשיך בפעילותו השגרתית.

194. השיפת זהותם של סוכנים חשאים: פרסום שמותיהם, לעיתים בצורף צילומים, של סוכני משטרה חשאים העובדים בשירות היריב, נגד תנועת ההתנגדות.

195. רצון להיאסר: המתנגדים (לרוב במספר גדול) מבקשים מילולית להיאסר או מתנהגים באופן שיבטיח את מאסרם, כאשר המטרה היא למלא את בתי הכלא. פעולה זו יכולה להיקרא "משמרת כלא".

196. סירוב אזרחי לחוקים "נייטרליים": הפרה מכוונת של חוקים ותקנות שנחשבים "נייטרליים" מבחינה מוסרית ואינם בלתי-לגיטימיים, בעיקר בשלבים מתקדמים של מאבק מהפכני לא-אליים.

197. המשך העבודה ללא שיתוף פעולה: עובדי ציבור, פקידים ממשל ואזרחים מתמידים בביצוע תוכניות ומדיניות בעלות תוקף חוקי, מתוך התעלמות או התנגדות גלויה להוראות שמתקבלות ממשטר שעלה שלא-כחוק.

198. ריבונות כפולה וממשלה מקבילה: ממשלה מתחרה, הפועלת לצד ממשלת היריב, וקוראת תיגר על סמכותה ועל כוחה הפוליטי. הממשלה המתחרה עשויה להיות ממשלה חדשה במצב מהפכני, או הממשלה החוקית שמגינים עליה מפני הפיכה או כיבוש זרים.

198. השיטות הללו נוצלו באופן ספונטני, או הומצאו במודע כדי לענות על הצרכים המיידיים שהתעוררו בסכסוך מסוים. הן התפשטו על דרך החיקוי, אם כי ייתכן שחלו בהן שינויים בתהליך התאמתן לתנאים חדשים.

רשימת השיטות הזאת, מציגה נקודת ראייה חד-צדדית וסטטית של מצב

העימות, שבו צד אחד (לפחות) מנצל את הטכניקה הזאת. את כל דרכי הפעולה הללו אפשר לראות כיישומים מוגבלים של תיאוריית הכוח שהוצגה בפרק הראשון – על פיה כל ממשלה או כל מערכת היררכית תלויה בציות, בסיוע ובשיתוף פעולה של אנשים שעליהם הם שולטים. בידי אנשים אלה היכולת להגביל או להפסיק לגמרי את תרומתם למערכת או את ציותם. על-פי אותה תיאוריה, אם כמות אנשים מספקת תפעל כך במשך זמן ממושך דיו, המשטר יאלץ להידבר עימם, אחרת יתמוטט.

ממשלות ומערכות היררכיות אחרות ניצבות כמוכן לעיתים רחוקות בלבד, אם בכלל, בפני הברירה הקיצונית של תמיכה או אי-תמיכה מוחלטת. לרוב הן זוכות לתמיכה חלקית. גם אם לבסוף המשטר נהרס על-ידי הסירוב, אי-שיתוף הפעולה וההתנגדות, הדבר עלול להתרחש רק לאחר תקופת מאבק ממושכת שבמהלכה נהנה המשטר מתמיכה מספקת כדי שיוכל לדכא את הפעילים ביד קשה. ציון השיטות של הטכניקה הזאת, וחקר המאפיינים והיישומים שלהן ותו לא, נותנים אך תמונה חלקית ביותר, מכיוון שאין בהם כדי בדיקה ותיאור הכוחות הפסיכולוגים הפועלים במצב של סכסוך, ואף לא התייחסות לשינויים הקיצוניים והמהירים ביחסי הכוחות שבין הקבוצות המתמודדות. מלבד דיון אקדמי, שפותח בפרק ג', חסרה עד כה בחינה של דרכי ההתמודדות של טכניקת הפעולה הלא-אלימה במאבקה נגד יריב אלים, ושל הדרכים השונות שבהן נוצר בסופו של דבר השינוי. כלומר, טרם בחנו את דינמיקת המאבק הלא-אליים, את מנגנוני השינוי ואת הגורמים שקובעים אם המערכה תצליח או תיכשל. עתה עלינו לפנות להיבטים החיוניים הללו של נושא דיוננו. כיצד פועלת הפעולה הלא-אלימה בעת מאבק?

פרק ה'

כיצד המאבק הלא-אלים פועל

הפעלת כוח

הפעולה הלא-אלימה משמשת אמצעי לניהול מאבק במצב של קונפליקט. היא דומה יותר למלחמה מאשר למשא ומתן. הטכניקה הזאת מפעילה כוח הן כתגובה על כוחה של קבוצה יריבה, והן לשם קידום מטרותיה של הקבוצה הלא-אלימה. אפשר אומנם לטעון, שהטכניקה הלא-אלימה מתמודדת עם כוחו של היריב בדרך יותר עקיפה מכפי שהאלימות הפוליטית מתמודדת עימו. אך לעומת זאת הטכניקה הלא-אלימה פוגעת ברוחו של היריב באופן יותר ישיר מכפי שפוגעת בו האלימות.

פעילי המאבק הלא-אלים אינם מתמודדים עם המשטרה או החיילים של היריב בכוחות מאותו הסוג, אלא הם מתייצבים נגד ביטויי הכוח הללו באופן עקיף. פעולותיהם מחלישות את היריב, ובה בשעה הן מסייעות לגיוס מוגבר של כוח ושל תמיכה במטרתם. תגובה לא-אלימה לדיכוי עשויה להוכיח כי אין בכוחו של היריב להפחיד את האוכלוסייה. המשך ההתנגדות לצד שמירה על משמעת לא-אלימה, עשוי לעורר הסתייגות בקרב תומכי היריב, ולהחליש את עמדת כוחו. מספר המתנגדים עשוי לגדול והתמיכה במאבק עשויה להתרחב במידה ניכרת.

לגישה העקיפה הזאת, שסותרת את ציפיותיו ואת רצונותיו של היריב, מחלישה את התנגדותו קודם שתנסה לגבור עליה, ומרחיקה אותו ממקורות הגנותיו יש שורשים חשובים באסטרטגיה הצבאית בעיקר אצל נפוליון ולידל האָרְט.²

באופן שונה מזה, הטכניקה הלא-אלימה פוגעת בכוחו של היריב באופן ישיר יותר. בפרק א' עסקנו בתלותם הישירה והעקיפה של השליטים בשיתוף הפעולה ובקבלת המרות והסיוע מצד גורמים שונים בחברה, וזאת בשל הצורך

שלהם במקורות כוח (סמכות, כוח-אדם, כישורים וידע, מקורות כלכליים, מנהל, כוח צבאי ועוד). השליט הכובש חייב לשלוט לא רק בשטחה של הארץ הכבושה אלא גם באוכלוסייתה ובמוסדותיה. תלותו של השליט בנתיניו קיימת בכל המערכות הפוליטיות, לרבות המערכת הטוטאליטארית. זוהי הסיבה לכך, שהם מפעילים טרור ואמצעים אחרים לשליטה על תודעתם של האנשים. אי-שיתוף פעולה והתנגדות פעילה מאיימים על מקורות הכוח הללו, וכוחם הפוטנציאלי יבוא לידי ביטוי בהשפעה שיש לשביתות המוניות ולמרידות בקרב יחידות הצבא של היריב. גודל האיום על מקורות הכוח הללו שונה ממקרה למקרה.

נוסף על ההשפעה שיש לאי-שיתוף הפעולה ולהתנגדות, ישנם עוד מקורות השפעה חשובים התורמים לחיזוקה של הטכניקה הלא-אלימה. למשל, גורמים פסיכולוגיים ומוסריים, שנחשבים גורמים בעלי חשיבות עצומה במערכות צבאיות,³ חשובים אף יותר מכן במסגרת המאבקים הלא-אלימים. דרכי "פעולות" של המאבק הן מורכבות מאוד. הן יותר מגוונות ויותר

מורכבות מאשר דרכי הפעולה המקבילות של האלימות הפוליטית. בפעולה הלא-אלימה לא יימצאו אף-פעם שני מקרים זהים. המקרים ייבדלו זה מזה מבחינות רבות, כמו למשל ההשפעות והלחצים של הפעילים, תגובות היריבים או טבעו של הסכסוך. מגוון רחב של כוחות ושל תהליכים עשוי לפעול ברוזמנית במהלכה של מערכה לא-אלימה, לרבות תוצאותיו של הגידול המשמעותי, או הכפלתו של מספר הנתינים שאינם משתפים פעולה ואינם מציינים, עמידתם העיקשת של הפעילים אל מול הדיכוי, או אולי לחצים אפשריים מצד שלישי כלשהו.

מידת התמיכה שניתנת ליריב מחד גיסא ולפעילים מאידך גיסא עשויה להשתנות במידה ניכרת. כוחן היחסי של שתי הקבוצות נתון לשינויים תמידיים ולעיתים אף שינויים קיצוניים.

למרות השוני הרב בין המקרים השונים אפשר לתאר, בקווים כלליים, את התהליכים והמנגנונים העיקריים מתרחשים במהלכו של מאבק מסוג כזה.

ספונטני או מאורגן?

פעולה לא-אלימה אפקטיבית אינה "מתרחשת" סתם כך. בין אם היא ספונטנית ובין אם היא תוכננה מראש, הרי שקדמה לה עבודת שטח ניכרת. לצערנו, אין אנו מיטיבים להכיר את התנאים שבהם נערכו פעולות לא-אלימות ספונטניות. כמה מן המקרים שהוזכרו בפרק ג' החלו באופן ספונטני. איננו יודעים באיזו מידה אפשר לטפח באופן מודע את התנאים

למאבק ספונטני, ורק מחקרים מפורטים של אותם מקרים של פעולה לא־אלימה ספונטנית יוכלו אולי לענות על כך. דבר זה עשוי להיות בעל חשיבות רבה, בעיקר במצבים שבהם התנאים הפוליטיים הקיימים מקשים על אפשרות ארגון, למשל תחת דיקטטורות. אך כדי לפשט את הדיון הזה, הבה נניח שלפעולה הלא־אלימה קדם תכנון מכוון.

קבוצת ההנהגה היא לרוב זו שיוזמת ומארגנת את המערכה. היא מספקת הכוונה מתמדת, לפחות בשלבים המוקדמים. במקרים אחרים תיתכן פניה לקבוצת אנשים מסוימת, שתקבל על עצמה את עמדת ההנהגה אחר שהמערכה כבר החלה. במצב כזה חשיבותה של ההנהגה גדלה, בעיקר כשחסר ידע רחב ומעמיק בדבר העקרונות והטכניקה של הפעולה הלא־אלימה. מכל מקום, בדרך כלל חייב להימצא מישוהו שיתכנן את המערכה, ישא ויתן עם היריב ויבחר את הרגע המתאים ביותר לפעולה. פני ההנהגה יכולים ללבוש צורות שונות, אך לטיבה תהיה השפעה ניכרת על מהלך האירועים.

הבנה מלאה ומדויקת של נתוני הסכסוך מחייבת עיון מקדים. לאחריו תיתכן הפצת הנתונים בקרב הפעילים ובמקביל שמיעת עמדותיהם לגבי הנושאים העיקריים. כמו כן ינוסחו גם מטרותיה ותביעותיה של הקבוצה הלא־אלימה. בתנאים מסוימים ייתכן אף משא ומתן עם היריב, בניסיון לפתור את הבעיה לפני נקיטת הצעדים הישירים. ליכולת הפעולה במקרה של כישלון המשא ומתן יש משקל רב בקביעת תוצאותיהן של אותן השיחות, כפי שהוכח שוב ושוב בתולדות סכסוכי העבודה.

לאחר שהמשא ומתן נכשל, מגיע – אם כי לא בהכרח – שלב עיצוב ה"מודעות למטרה". בשלב הזה, הפעילים ינסו לעורר תמיכה ולהגביר את האמונה באפשרות ובצורך בפעולה לא־אלימה. בהנחה, שתכנון מוקדם הוא אכן אפשרי, עיקר המחשבה תוקדש לבחירת האסטרטגיה והטקטיקה ושיטות הפעולה הספציפיות, ויידרש תכנון של שיטות הפעולה ושל דרכי ביצוען. מוקד ההתקפה ייבחר לאחר בחינת הגורמים השונים והקבוצה עשויה להציע אולטימטום שיכלול את הטענות, את הדרישות ואת הגבלות הזמן. אך אין זה הכרחי.

האתגר

בדיון הזה אנו מתמקדים בעיקר בהפעלת שיטות של אי־שיתוף פעולה ושל התערבות לא־אלימה. במילים אחרות – בהפעלת כוח. בדיוק כפי שהסכמה, שיתוף פעולה וקבלת מרות מצד הנתינים הן חיוניות לשמירה על כוחה הפוליטי של הממשלה, כן תהיה הפסקתן בגדר קריאת תיגר על המערכת. רצינותה של קריאת התיגר תלויה בגורמים אחדים וכיניהם איכות הפעולה,

מספר המשתתפים, הדרכים שבהן בא חוסר ההסכמה לידי ביטוי, וכן יכולתם של הנתינים להתמיד בהתנגדותם לנוכח צעדי היריב. התוצאה תלויה בחלקה ברקע הפוליטי והחברתי – ובכללם בגורמים כמו מידת החריגות שאותה יכולה המערכת לשאת מבלי לשנות את אופיה – ובמידת התמיכה או ההתנגדות למשטר בקרב הקבוצות המעורבות, בסיכויי התפשטותה של ההתנגדות, ולכסוף, במידת זמינותם של מקורות הכוח החומריים, האנושיים והמוסריים החיוניים לקיומה של הממשלה.

אין ספק כי התוצאה הסופית מושפעת גם מן האמצעים שאותם היריב נוקט, אך אלה אינם הגורמים המכריעים. על מנת שהאמצעים הללו יהיו יעילים, עליהם להביא לתוצאות הנדרשות. קיימים מצבים, שבהם יכולת הפעולה של היריב מושפעת מכוחות שאינם בתחום שליטתו, וייתכן שהכוחות הללו הופעלו באופן ישיר או עקיף על-ידי הפעילים הלא-אלימים.

ייתכן שקריאת התיגר של הפעולה הלא-אלימה תהיה מתונה, ותערער את המצב הקיים במידה זעומה בלבד, אך במקרים קיצוניים תביא קריאת התיגר לידי התפוררותו המלאה של אותו מצב קיים. כך או כך, המצב ישתנה בכמה מובנים: המודעות לטענותיה ולקיומה של אופוזיציה איתנה תגבר, הסכסוך יתגלה לעיני כל ואולי אף יביא לידי קיטוב דעות.

תהא אשר תהא, בתחילתה, התמיכה היחסית בפעילים הלא-אלימים, או ביריבם, ודאי הוא כי התמיכה הזאת לא תישאר יציבה לאורך ימים. למעשה, היא תהיה נתונה לשינויים מתמידים בהתאם להשתלשלות המאבק. במקביל יחולו שינויים בתוך קבוצת המאבק עצמה ובקרב האוכלוסיה שאת בעיותיה היא מנסה לפתור. כבודם העצמי ודאי יגדל וכן בטחונם העצמי ומודעותם לכוחם.

יכולתם של הפעילים להפעיל את נשק אי-שיתוף הפעולה החברתי, הכלכלי והפוליטי על סוגיו השונים, כפי שנרשמו בפרק הקודם, היא בעלת חשיבות עליונה לדינמיקה של מערכה לא-אלימה מיוחדת.

אם הנושאים הנדונים הם כלכליים בעיקרם ואפשר להשפיע עליהם בחרם כלכלי ובשביתות, מובן שהמאבק יתמקד במידה שבה השיטות הללו עשויות לפגוע ביריב, וביכולתם של הפעילים לנקוט אותן. במצבים אחרים עשויים הנושאים להיות פוליטיים במהותם. היריב תלוי בשיתוף הפעולה הפוליטי של האוכלוסיה, במוסדות החברה ובמערכת המנהלית של המדינה. במצבים כאלה, אם כן, תוצאות המאבק תיקבענה על-פי יכולתה של האוכלוסיה לסרב לשיתוף הפעולה הפוליטי הזה, יכולתם של המוסדות לנהל חרם פוליטי, ויכולתם של עובדי המערכת המנהלית לסרב לשתף פעולה באין ספור דרכים נוספות.

ייתכן מצב שבו יכריע אי־שיתוף הפעולה החברתי, או סוגים שונים של התערבות לא־אלימה.

חשוב לשמור את שיטות הפעולה האלה לנגד עינינו במהלך הפרק הזה. דבר זה יקל עלינו למקם בהקשר הנכון את הדיונים בדבר הצורך בעמידה מול הדיכוי שהיריב מפעיל, האפשרויות לערער את נאמנותם של חברי הקבוצה היריבה או את נכונותם לציית, והאפשרות להגדיל את מספר המתנגדים ואת מגוון פעילויותיהם.

תהא זו טעות לכרוך אי־אלימות בשמירה על רוחו הטובה של היריב. אין לצפות כי הוא יתלהב מקריאת התיגר על מדיניותו ועל כוחו, ולו גם קריאת תיגר לא־אלימה. אם הפעולה היא בגדר איום רציני על יכולתו לשלוט במצב, עליו להגיב בדרך כלשהי, גם אם אינו מתעתד להיענות לתביעות.

דבר זה יושפע ממידת חרדתו ומהערכתו את התפתחותה האפשרית של קריאת התיגר. ככל שהשיטה היא פחות דמוקרטית, כן קטנה היכולת לשאת אי־הסכמה. האמצעים הפסיכולוגיים שעומדים לרשותו כוללים הפצת שמועות כוזבות, ניסיונות לפצל את התנועה או להחליש את התמיכה בה, או ניסיונות "להצדיק" את עמדתו. היריב בודאי יפעיל אמצעי ענישה, ואם הוא הממשלה, הוא ייעזר כנראה במשטרה, ואולי אף בכוחות הצבא, בהנחה שהם נאמנים לו. אם היריב בחר בדרך של דיכוי גלוי, לרשותו עומדים אמצעים רבים – צנזורה, הפקעת רכוש וכספים, ניתוק אמצעי תקשורת, לחצים כלכליים, מעצרים, מאסרים, גיוס חובה, מתנות ריכוז, שימוש בפרובוקטורים, איום בענישה, הכאה, פתיחה באש, עינויים, משטר צבאי, הוצאות להורג וכיוצא באלה.

האלימות שכרוכה בדיכוי הזה תהיה בחלקה ביטוי להכרה בכובד האיום, ובחלקה ביטוי לאופי השיטה. לכך תהיה השפעה על מהלך המאבק בעתיד: היחלשות התמיכה ביריב והתגברות התמיכה בפעילים הלא־אלימים.

דיכוי והתמדה

הסבירות שדיכוי כזה יופעל היא ראייה חשובה לכך, שהפעולה הלא־אלימה היא בגדר איום על הסדר הקיים. יש בה כדי אישור והודאה בכוחה של הטכניקה הלא־אלימה. אין בדיכוי הזה כדי להביא לנטישתה של דרך זו, בדיק כשם שדיכוי אלים לא יביא לזניחת דרך המאבק האלים.

בניגוד למצופה, הדיכוי אינו מביא בהכרח לקבלת מרות. מידת יעילותן של הסנקציות תלויה ביכולתן לזרוע פחד ונכונות לציית בקרב האוכלוסייה. אך כפי שקורה גם במלחמות, קיימת האפשרות שתכנון מוקדם, משמעת, או

דבקות במטרה יגרמו לפעילים להתמיד במאבקם למרות כל הסכנות. הפעולה הלא-אלימה מפריכה את ההנחה הנפוצה שרק תגובה אלימה מסוגלת לפעול ביעילות נגד דיכוי אלים. נהפוך הוא, לשמירה על משמעת לא-אלימה, ולעמידה האיתנה (למרות הדיכוי האלים) ישנן השלכות פסיכולוגיות, חברתיות ופוליטיות. המשטר הפוליטי נחלש בדרך ה"ג'ויג'יטסו" הפוליטי. התהליך הזה משפיע רבות על יצירת מנגנוני השינוי המתוארים בהמשך הפרק.

כיון שמרבית אמצעי הדיכוי של היריב מיועדים לטפל באי-ציות אלים ובהתקוממות אלימה, ייתכן כי קשייו, בהתמודדותו עם מתנגדים לא-אלימים, יבלטו יותר. אך בשל הדינמיקה והמנגנונים השונים של המאבק האלים והמאבק הלא-אלימים, ייתכן שהדיכוי ישפיע על שתי הטכניקות הללו באופן שונה בתכלית. למשל, אנשים שנאסרו במאבק לא-אלימים נחשבים עדיין כחיילי "הקו הראשון" – כאילו עודם בשדה הקרב. קשה יותר להצדיק ולשמור על תמיכה בדיכוי אנשים לא-אלימים. לעומת טרוריסטים למשל, הפעילים הלא-אלימים עשויים לנסות למצות את אמצעי הדיכוי של היריב ולחשוף את אי-יכולתו לשלוט במצב. לעיתים, כמובן, דיכוי הפעולה הלא-אלימה עשוי לשאת פרי, אך הוא עשוי גם להיכשל, ואם הוא נכשל, אזי היריב נמצא בצרה צרורה.

בהתמודדות עם דיכוי נותרת לפעילים תגובה נכונה אחת בלבד. אם יעצרו כוח, עליהם להתמיד בסירובם לסגת או להיכנע. בהיסטוריה רבות הדוגמאות לקבוצות אלימות ולא-אלימות כאחד, שעמדו בפרץ למרות שסיכוייהן היו אפסיים. מחובתם של הפעילים להפגין את נחישות החלטתם, בעמידה איתנה לנוכח הדיכוי. היעדר מורא (או לפחות סירוב להירתע למרות הפחד) יביא לתוצאות מרחיקות לכת. הסבל שנגרם במאבק לא-אלימים, אין לפרשו כמובן מטפסי או רוחני. השלכותיו הפסיכולוגיות, החברתיות והפוליטיות הן חשובות ביותר.

אין כל סיבה שאנשים יהיו מוכנים להסתכן בסבל בסכסוכים אלימים, אך לא יהיו מוכנים להסתכן בסכסוכים לא-אלימים. על אחת כמה וכמה כאשר מתברר לאחר בדיקה יסודית כי במקרה השני הסיכון קטן יותר. לא עצם הסבל הוא החשוב, אלא סוגו. הן מספר הפעילים שסירבו להיכנע והן ההשפעה המוסרית והפסיכולוגית של הקורבן שהקריבו עשויים להשפיע על עתידו של המאבק.

לנוכח דיכוי וסבל יהא על הקבוצה למצוא דרכים לחיזוקם של המוראל, תחושת ההזדהות והנחישות להמשיך ללא היסוס חרף התנאים הקשים. המשימה הזאת קיימת גם במאבק צבאי, ואכן הדמיון ביניהם רב הוא. אלא

שבמקרה שלפנינו ההזדהות ונחישות ההחלטה באים לידי ביטוי לא־אליים. לעיתים השמירה על משמעת לא־אלימה עשויה להיות בעיה. אפשר למתן את הבעיה הזאת באמצעות הכשרה ואימונים, אך הדרך הטובה ביותר לפתרונה היא התנסות בתוצאות התמדה ושמירה על משמעת. זו תקנה לפעילים את מידת השליטה הגדולה ביותר על יריבם, את הכוח הרב ביותר להשגת מטרותיהם, ואת תחושת הביטחון הגדולה ביותר.

קשיי היריב

אם יקשה על היריב להצדיק את מדיניותו, ואם הקבוצה הלא־אלימה תתמיד בדרכה מתוך משמעת ונחישות חרף הדיכוי, השליט ימצא תחת איום משמעותי ביותר.

כאשר ההתנגדות נרחבת ונועזת במיוחד, היריב לא יוכל להתעלם ממנה מבלי להיראות חסר־ישע, והיא תמשיך ותתרחב. כפי שעוד נראה, הדיכוי אינו ערובה לחיזוק מעמדו, ובתנאים מסוימים הוא אף עלול להחלישו. קשייו של היריב בהתמודדותו עם הפעולה הלא־אלימה אינם נובעים מגורם ההפתעה, או מבורותו ברזי הטכניקה. הקשיים קשורים לדינמיקה ולהרכבה של הטכניקה. הנטייה היא להתגברות השפעתה וכוחה של הקבוצה הלא־אלימה, והיחלשותו של היריב.

אפשר שהיריב ינקוט צורת דיכוי מוגבלת יותר מזו שהיה נוקט נגד מרידה אלימה. קשה יותר להצדיק דיכוי נגד קבוצה לא־אלימה (הן כלפי מחנהו והן כלפי העולם הרחב) ועל כן הדבר עלול לפגוע בכוחו. מידת יכולתו של השליט להתעלם מדעת הקהל העולמית – או הפנימית – תלויה בכמה גורמים. העובדות עלולות לדלוף למרות הצנזורה, וצעדים חמורים עשויים להגביר את העוינות ואת ההתנגדות, ולא לצמצמם.

היריב ערוך יותר להתמודד עם מאבק אלים ולכן ייתכן שהיה מעדיף אילו בחרו בו המורדים. לכן הוא עשוי לנסות לגרות את המתנגדים לפעולה אלימה: בין אם בדיכוי חריף המיועד לשבור את המשמעת הלא־אלימה ובין אם בשימוש בסוכנים ופרובוקטורים.

אם הפעילים ישמרו על משמעת וימשיכו במאבקם למרות הדיכוי והאמצעים האחרים, ואם הם יגיסו ויערבו במאבקם חלקים ניכרים באוכלוסיה, עשויה תוצאת התנהגותם לעבור את גבולות גילוי הדוגמא האישית והנכונות להקרבה. עשוי להווצר מצב שבו רצונו של היריב ייתקל במחאה, ולא יהיה עוד בכוחו לבצע את תוכניותיו, אף לא בעזרת דיכוי.

מעצר הנהגת התנועה עשוי להביא להתפתחות כזאת בתנועה, שתאפשר לה להמשיך במאבקה ללא הנהגה מוכרת. היריב יכול להכריז על פעולות כלשהן כבלתי חוקיות, אך הוא עשוי למצוא כי בפני הפעילים נפתחו אפיקי פעולה חדשים. הוא ימצא כי חרף הגברת הדיכוי בנקודות מסוימות, הפעילים אזרו די כוח להרחיב את מתקפתם בחזיתות אחרות, עד כדי איום על עצם יכולתו לשלוט. הוא ימצא, שדיכוי המוני אינו מביא לשיתוף פעולה וציות, אלא נתקל בסירוב להיכנע או לברוח, ושהוא מתגלה שוב ושוב בחוסר האונים שלו. מעבר לכך, במצבים קיצוניים ייתכן שזרועות הדיכוי עצמן תשוקנה לנוכח ההתקוממות ההמונית.

אפשרות של מעשי אכזריות

כל פעולה לא־אלימה נגד יריב חזק, או כל תנועה שמאיימת באופן מהותי על המצב הקיים, חובה עליה להיערך לאפשרות שיינקטו נגדה צעדים ברוטליים. במצבים מסוימים האפשרות הזאת היא סבירה או אף ודאית. להלן שלושת המקורות העיקריים למעשי האכזריות:

(1) המשטר עצמו עשוי להיות אכזרי במהותו, ולהפעיל טרור נגד כל היריבים, האמיתיים או הדמיוניים, במטרה להפוך את המשטר לכל־יכול. (2) משטר שאינו מאופיין באותה מידה של אלימות או טרור עשוי גם כן להגיב בדיכוי אכזרי. הדבר עלול לנבוע מהחלטה ברורה, כי רק צעדים קיצוניים יוכלו לחסל את המתנגדים – במיוחד אם צעדים מתונים יותר נסתיימו בכישלון – או, מתוך רוגז על סירובם של הפעילים להתנהג באופן צפוי ולהיכנע לצעדים פחות חריפים. (3) גם ללא הוראות ישירות מגבוה, קציני משטרה או צבא עשויים להורות על ביצוע מעשי אלימות, או שאלה יבוצעו ביוזמתם הפרטית של חיילים, שוטרים, או אזרחים. המעשים האלה יכולים להיות ביטוי לאופיים הסדיסטי של המבצעים, וייתכן כי הם יבוצעו מתוך נאמנות עיוורת ליריב, מתוך תחושות תסכול לנוכח ההתקוממות, או כתוצאה ממתחיות או מהתלבטויות שעוררו מעשיהם ואופיים של הפעילים הלא־אלימים.

איש התנועה הלא־אלימה המודע למעשיו לא יופתע ממעשי אכזריות אלה בשעת משבר גם כאשר לאחרים יבוא הדבר כהפתעה. על מנת שתנועת ההתנגדות תוכל להמשיך במאבקה, התגובה למעשי האכזריות חייבת להיות זזה במהותה לתגובה על אמצעי דיכוי פחות חריפים. הפסקת הפעולה או פניה לאלימות יובילו לתוצאות חמורות ורק יפעלו לטובת היריב. אם ברצונם להיות יעילים, הפעילים חייבים להתמיד ולשמור על אומץ רוחם, על אִי־האלימות ועל תקיפותם.

הסבל ימשיך לתקופת־מה, עד אשר יתברר כי מעשי האכזריות נגד הפעילים לא זו בלבד שאינם יעילים, אלא הם למעשה אף מחלישים את היריב. ייתכן אף שיחול שינוי במדיניות ובגישה לקבוצה הלא־אלימה ולתביעותיה. על הפעילים להיות מוכנים לשלם מחיר כבד – כמו חיילים במלחמה. לעתים דינמיקת הפעולה הלא־אלימה אינה מותרת כל מוצא אחר.

אל לה להנהגה לדרוש מן הפעילים להתנסות בסבל מעבר ליכולתם, מסיבות מוסריות ומעשיות כאחד. על כן, למרות שקיימת סבירות גבוהה לגילויי דיכוי כחלק מתגובת היריב, הפעילים לא ינסו על־פירוב לעורר את מעשי האכזריות מיוזמתם הם. ייתכן כי הם אף יבחרו בפעולות אשר תצמצמה את היקף הדיכוי או את עוצמתו, מבלי להחליש את עוצמת ההתנגדות. במקרים נדירים ייתכן שקבוצה נבחרת (שמסוגלת להימנע מאלימות, או מבריחה במצבים קיצוניים) תנקוט צעדים שאמורים לגרות את היריב לנהוג באכזריות רבה. במקרים אלה מעשי האכזריות אמורים לעורר תחושות סלידה עמוקות נגד היריב בשל אופיין של הפעולות, בשל האנשים שנגדם הן מכוונות, ובשל העובדה שהאנשים הללו אינם מאיימים או משתמשים באלימות. גירוי מעשי האכזריות בדרך זו מיועד לחשוף את הקיצוניות, שאליה היריב יסכים להגיע. כך ינסו להחליש את התמיכה בו ולעורר אהדה ותמיכה בפעילים הלא־אלימים. (במקרים כאלה ייתכן שיהיה צורך להניע אחרים, שזעמם התעורר בהם לנוכח מעשי האכזריות, מלהגיב באלימות, שתגרום לנסיגה בתהליך כולו).

אין כל סיבה להיחרד מכעסו של היריב ומן הדיכוי שהוא יפעיל. אך יש לטפל במצב בתבונה. אם מתברר כי היריב נעשה אכזרי יותר ויותר, או כי הפעילים אינם מסוגלים עוד לעמוד בסבל, יש צורך לשנות את הטקטיקה ואת שיטותיה. אך לבד ממקרים אלה, יש יסוד להניח שהאכזריות היא שלב זמני בלבד, גם אם אינו בהכרח קצר. האכזריות ניוזנה מפחד, מכעס או מאלימות נגדית. בהיעדר הגורמים הללו, ואם יתברר שהדיכוי ומעשי האכזריות פועלים לרעת היריב, הוא ישאף לצמצמם.

ג'וֹרְגִ'טְסוֹ פוֹלִיטִי

הואיל ותוצאותיו האפשריות של הדיכוי על פעולה כזו הן כל כך שונות מכפי שמקובל להניח, חשוב ביותר להעמיק בפרטי העניין. אפשר לכתות את התהליך הזה "ג'וֹרְגִ'טְסוֹ" פוליטי.

כפי שראינו, אין הפעילים שואפים להתמודד עם היריב במגרשו־הוא. הם מסרבים להשתמש באלימות. תחת זאת, הטכניקה הלא־אלימה יוצרת תהליך,

שבו היריב עצמו נפגע מן האלימות ומן הדיכוי שהוא נקט. יכולתו להפעיל אלימות הופכת בשלבים מסוימים לסיבה להיחלשות עמדת כוחו היחסית ולהתחזקות עמדת הקבוצה הלא־אלימה. הדיכוי המופעל בידי היריב לא יוכל להתמודד התמודדות של ממש עם סוג הכוח שמצוי בידי הקבוצה הלא־אלימה, בתנאי, כמובן, שזו תשמור על משמעת ותתמיד בדרכה. היה מי שהשווה זאת למכת חרב במים. גנדי כתב: "עוצמתו של עריץ חוזרת ופוגעת בו כאשר היא אינה נתקלת בתגובה, בדיוק כפי שיד המנופפת באלימות באויר, תיעקר ממקומה."⁴

בתנאים מסוימים, הדיכוי יגרום לכך שתמיכתה של כלל האוכלוסייה במשטר היריב תצטמצם ונטייתם להצטרף להתנגדות תגבר. היקף התמיכה של תומכיו הקבועים וסוכניו יצטמצם אף הוא. אי־שקט ראשוני יוליד אופוזיציה פנימית ולעיתים אף אי־ציות ואי־שיתוף פעולה במחנהו. קל יהיה לגייס את דעת הקהל לטובת הפעילים (אף שידוע שהשפעת דעת הקהל שונה ממקום למקום), ותנקטנה פעולות תמיכה. אם אומנם הביא הדיכוי לגידול משמעותי במספר הפעילים הלא־אלימים ועורר תגובה בקרב תומכיו היריב (כמו שביתות, אי־ציות ומרידות בצבא) מובן שפעל נגד מפעילו – היינו, המשטר.

לעיתים נוכח היריב לדעת שהדיכוי פועל לרעתו. ייתכנו אז נסיונות להגיב באי־אלימות נגדית, או לפחות להגביל את חומרת הדיכוי. הדבר אירע במקרים מסוימים, כמו בהודו הבריטית נגד מתנגדיו של גנדי, בבריטניה נגד ועד מאה המפגינים בשנות־השישים המוקדמות, בארצות־הברית נגד מפגינים למען זכויות האזרח וביפן נגד תנועת התנגדות של סטודנטים.

התקוממות רבתי

מספר הפעילים הלא־אלימים עשוי לגדול ולהתרחב באופן קיצוני. ואז, כל עוד הפעילים אינם נסוגים מפחד, סוכני הדיכוי לא יוכלו לכפות בפועל את רצונו של היריב. לעיתים עשויה המטרה להיות נסיגה, וקורה שקצינים מתפטרים וכוחות צבא מתמרדים. (נדגיש שמצב זה נוצר רק כאשר מטרות הפעילים זוכות לתמיכה רחבה ביותר בקרב האוכלוסייה וכאשר זו מוכנה לשלם את מחיר השינוי). כאשר הדיכוי נעשה בלתי יעיל, לא זו בלבד שאין באפשרותו לדכא את ההתקוממות ההמונית, אלא שאף עצם כוחו של היריב עשוי להתערער. גם אם היה רוצה להמשיך במאבק, במצב כזה כבר לא יוכל לעשות כן. התקוממות רבתי של כלל האוכלוסייה יכולה ליטול מהממשלה את כל כוחה.

שינויים בקבוצה הנאבקה

השתתפות בפעולה לא־אלימה תשפיע על האנשים הנוטלים בכך חלק ככמה אופנים. ככל שילמדו יותר על הטכניקה ויתנסו בה, כן ירכשו יותר ביטחון ביכולתם להשפיע על מהלך הדברים, ומודעות מוגברת לכוחם. כמו בסוגי מאבק אחרים, הקבוצה נוטה להגביר את אחדותה, את שיתוף הפעולה ואת ההזדהות הפנימית. עם זאת, לפעולה הלא־אלימה מאפיינים יחודיים התורמים לתוצאות אלה. פעולה לא־אלימה מחייבת מחד גיסא שינויי גישה ושינויים פסיכולוגיים בקרב הפעילים כתנאי מוקדם, ומאידך גיסא היא יוצרת את השינויים הללו. ההערכה העצמית, הכבוד העצמי והביטחון העצמי גוברים, הפחד והכניעות מצטמצמים. שינויים אלה בקרב הפעילים עשויים להשפיע במהלך הסכסוך גם על היריב.

שלוש דרכים להצלחה

מה הן לאמיתו של דבר ההשפעות שיש לסוג מאבק כזה על היריב? למרות ההבדלים בין המקרים השונים, ניתן להבחין בין שלושה "מנגנוני" שינוי הצומחים מתוך מאבק לא־אלימים: שכנוע, הסתגלות, וכפייה לא־אלימה.⁵ הפעילים הלא־אלימים יכולים לנסות לחולל את השינוי באמצעות אחד מן המנגנונים, שאותו בחרו מראש כ"מחולל שינוי" מועדף, אך ייתכן גם שהמנגנון יפעל מבלי שהוא נקבע מראש. להלכה הטכניקה עשויה להשתמש בכל אחד ממנגנוני השינוי או בכל שלוב שלהם. הדבר חשוב במיוחד להבנת טבעה ואפשרויותיה הפוליטיות.

שכנוע

"כתוצאה מפעולת הקבוצה הלא־אלימה או הפעיל, היריב יאמץ לו נקודת מבט חדשה הכוללת את מטרותיו של הפעיל".⁶ שינוי כזה עשוי לבוא כתוצאה מהסברה, ויכות, ונסיונות אינטלקטואלים אחרים, אם כי ספק אם די במאמצים אינטלקטואלים על מנת לשכנע. שכנוע כתוצאה מפעולה לא־אלימה יכול לנבוע מרגשות היריב, אמונותיו, גישתו ושיטתו המוסרית. ייתכן שהקבוצה הלא־אלימה תשאף להביא את היריב לידי כך, שלא זו בלבד שהוא יסכים להיעתר לדרישותיה, אלא גם ירצה לעשות זאת, מאחר שהוא הבין כי זהו הדבר הנכון לעשותו.

בנסיונות שכנוע עשוי סבלם של הפעילים למלא תפקיד מכריע. סבל זה הוא המכשיר העיקרי לשכנועו של היריב, באמצעות פניה לרגשותיו. יתעוררו אולי פערים בתפיסה הכוללת, אך עם זאת, הסבל נחשב כאמצעי לגישור אותם פערים בין שתי הקבוצות ולשינוי יחסו של היריב לפעילים. מעתה יראה בהם עמיתים בני-אנוש. זמן רב דרוש להשגת מטרה זו. עם הזמן עשוי שינוי תדמיתם של הפעילים אצל היריב להתפתח לכלל "הזדהות" עמם. קיימת עדות לכך שהדבר אפשרי למרות הפער העצום ביניהם בתחילת הדרך. הסבל מביא לשינוי פסיכולוגי אצל היריב זמן רב לפני שהוא עצמו מודע לכך. רק כאשר התהליך כבר בעיצומו היריב מבחין כתמורה שחלה בו, והדבר הזה עשוי להוביל לשינויי עמדה פתאומיים.

אפשר להתחיל בתהליך הזה בכמה אופנים שונים. מודעותו של היריב לכך שצד שלישי כלשהו מושפע מן הסבל ומזועזע מן האלימות שמופעלת נגד הפעילים הלא-אלימים עשויה לערער את בטחונו ולהביא לידי שינוי בגישתו. הסבל עשוי לחולל שינוי באופן ישיר, במיוחד כאשר הפער החברתי בין הקבוצות אינו גדול, או כאשר הוא ניתן לגישור במהלך הזמן. סבך רגשות עזים שעשויים לנוע בין קצוות מנוגדים משמש גורם נוסף שיכול להקל על השכנוע. סבך רגשות כזה פותח פתח לפרצי הערצה, חרטה, אהדה, הזדהות, או בושה פתאומיים. בנוסף על כך ייתכן גם שהיריב יתחיל לחוש בושה על הדיכוי שהוא הפעיל, גם אם עודנו משוכנע בצדקת מדיניותו. לבסוף, תיתכן התרחקות הדרגתית מהמדיניות שעוררה את הפעולה הלא-אלימה.

נכונותם של הפעילים לשאת בסבל כדי לקדם את אמונתם או מטרתם תהווה ראיה כבדת משקל לכנותם. אם היריב יכיר בכך הוא יתחיל אולי לכבדם, ולשקול מחדש את יחסו לקבוצה, לרעיונותיה ולמטרותיה. כתוצאה מכך, אפשר שהיריב יתחיל לחקות את הקבוצה שלא-במודע, ויפחית ממידת האלימות שהפעיל. ייתכן גם שתדמיתה של הקבוצה תשתנה.

ככל שהיריב יכיר יותר בפעילים כבני-אדם, כן תגבר אצלו הנכונות לשקול מחדש את מדיניותו, או לשנותה. המאבק הפנימי בנפשו של היריב עשוי להתעצם לאחר שיגלה כי גישתו לחיים, בחירתו בתגובות אלימות ודרכו להתמודד עם הנתינים ועם משברים כבר אינן מתאימות. נגד פעילות לא-אלימה, שיטות אלה כבר אינן מביאות לתוצאות הרצויות. הגורם הזה יהא חשוב במיוחד אצל יריב שעד כה האמין באלימות כאמצעי כלי-כול. אין לדעת בבטחה מה תהא תגובתו של היריב אחר שמטרותיו הושמו לאל ודרכי פעולתו נמצאו בלתי יעילות. ייתכן שהוא יתמיד ביתר שאת במדיניותו ובסנקציות שהפעיל. ייתכן, לעומת זאת, כי יהיה פתוח להצעות אלטרנטיביות כמוצא מן המשבר, ולרעיונות חדשים שיחוללו בו תמורה יסודית.

אפשר לחלק את הגורמים המשפיעים על מנגנון השכנוע לגורמים "חיצוניים" (האופייניים למצב של סכסוך, אך מחוץ לשליטתם של הפעילים) וגורמים "פנימיים" (הנתונים לשליטתם הישירה). הגורמים החיצוניים כוללים:

- (1) ניגוד אינטרסים יחסי בין הקבוצות.
  - (2) הריחוק החברתי בין הקבוצות (האם הפקידים נחשבים לבני-אדם ולחברי אותו מוסד מוסרי?)
  - (3) מבנה האישיות של היריבים.
  - (4) היקף האמונות ואמות ההתנהגות המשותפות לשתי הקבוצות.
  - (5) עמדתו של צד שלישי.
- הגורמים ה"פנימיים" כוללים:
- (1) הימנעות מאלימות פיסית וכן מעוינות אישית ליריב.
  - (2) ניסיון לרכוש את אמונו של היריב כמו באמצעות גילוי לב באשר למטרות וכדומה.
  - (3) הימנעות מהשפלת היריב.
  - (4) הקרבת קורבנות גלויה למען המטרה.
  - (5) ביצוע עבודה קונסטרוקטיבית ושיפור עצמי ופעולות הומניטריות רחבות יותר.
  - (6) שמירה על קשרים אישיים עם היריב, למשל, עלידי דיונים ומכתבים.
  - (7) הפגנת אמון ביריב.
  - (8) פיתוח הזדהות, רצון טוב וסובלנות כלפי היריב באופן אישי.
- מסיבות שונות ומגוונות ייתכן כי המאמצים לשכנע את היריב באמצעות סבל לא-אליים לא ישאו פרי, ולא יצליחו להשיג את המטרה המבוקשת. ייתכן לעיתים כי פעילים אחדים אף ידחו דרך שכנוע זו כלא-רצויה, לא-הכרחית או בלתי-אפשרית, וינסו לחולל שינוי באמצעות ההסתגלות או הכפייה הלא-אלימה.

הסתגלות

הסתגלות, כאחד האמצעים של הפעולה הלא-אלימה, ממוקמת בין שכנוע לבין כפייה לא-אלימה. היריב אינו משתכנע, וגם לא נכפה עליו דבר. אך בהחלטתו להיענות לדרישות הפעילים מעורבים יסודות משני התחומים הללו. נראה שזהו המנגנון השכיח ביותר מבין השלושה שהצליחו במערכות לא-אלימות. הסתגלות פירושה שהיריב מחליט להיענות לדרישות, בחלקן או בשלימותן, מבלי ששינה את דעתו באופן מהותי.

ההסתגלות דומה לכפייה לא־אלימה בכך, ששני המנגנונים משיגים את המטרה באמצעות שינוי המצב החברתי על־ידי פעולה לא־אלימה, ואינם מתמקדים בשינויו של היריב. אם ההקשר שבו פועל היריב ושכמתגרתו מתנהל הסכסוך משתנה במידה מספקת, ייתכן שאופציות קודמות מתבטלות ונוצרות חדשות. יחסי הכוחות עשויים להשתנות עד כדי שינוי התמונה בכללותה.

למרות שהשינוי המבוקש יבוא כתגובה על השינוי במצב, הוא יחול בשעה שהבחירה עדיין בידי ולפני שהופעלה עליו כפיה לא־אלימה בהיקף משמעותי. המידה שבה יקבל היריב את השינוי כתוצאה מהשפעות של שכנוע, או מהשפעות של כפייה תשתנה ממקרה למקרה. ייתכנו גם מקרים שבהם יפעלו שני סוגי ההשפעות גם יחד.

יסודות השכנוע שבמנגנון ההסתגלות יכולים לגרום ליריב לוותר על הדיכוי. גם אם מטרתם לא שכנעה אותו, הרי שסבלם של הפעילים. עשוי להשפיע עליו לראות בהם בני־אדם, שנגדם אין להפעיל אלימות. ייתכן שדעתו של גורם שלישי כלשהו חשובה בעיניו והוא יפעל כך, שתדמיתו לא תוסיף ותיפגע. לעיתים היריב ייענה לחלק מן התביעות או לכולן רק משום שקבוצת הפעילים נתפסת בעיניו כמטרד שאפשר לחסלו באמצעות ויתור. לפיכך, גם אם בכוחו של היריב להמשיך בדיכוי, והוא עדיין אינו מסכים עם תביעותיהם של הפעילים, הוא עשוי למצוא כי הפעילים אינם כה נוראיים כפי שאפשר היה להניח, וכי יהא מצב העניינים אשר יהא, הוא אינו רוצה עוד להפעיל נגדם דיכוי חריף. כך הוא יוכל לפתור את הקונפליקט הפנימי שהתעורר בו בעקבות המאבק הלא־אליים.

תוצאה אפשרית אחרת תהיה היווצרותן של מחלוקות פנימיות ואופוזיציה ממשית במחנה היריב, או העמקתן של מחלוקות קיימות. אי־ההסכמה במחנהו של היריב תתמקד, קרוב לודאי, במדיניות שעליה קמה קבוצת הפעולה, או בדיכוי שהופעל נגדה. אך המחלוקת עלולה גם לפרוץ במסווה של מחלוקת בדבר איוש תפקידים או בעיות של מדיניות. היריב המודע למצב הזה יכול להחליט לערער את כל טענותיהם של מבקריו ביישוב הסכסוך על־ידי קבלת התביעות. במאבקים כלכליים, ההסתגלות תצמח לעיתים מהצורך לצמצם את היקף ההפסדים הכספיים והחומריים, בעיקר בעקבות שביתות וחרם כלכלי. יסודות כפייתיים המצויים במנגנון ההסתגלות יביאו את היריב לידי ויתורים לאחר שהבין כי המשך המאבק יגרום לתבוסתו. הוא ינסה להימנע מן ההשפלה שבתבוסה ואולי אף מאבידות נוספות, על־ידי היענות לתביעות מרצונו הטוב. במקרים אחרים יחול שינוי כה גדול במצב החברתי והפוליטי עד כי גם אם לא נכפה עליו דבר, לא יהא בכוחו להמשיך במדיניותו הקודמת.

היריב עשוי להחליט לקבל את הדרישות גם אם יש לו עדיין חופש פעולה. הדבר תלוי בהתפתחותו של הסכסוך כפי הוא צופה אותה. חרף הצהרותיו הפומביות, אם הוא צופה את התחזקותה של התנועה הלא־אלימה, הוא יעדיף אולי להיענות לדרישות מרצונו הטוב. הנושאים הספציפיים העומדים על הפרק יהיו בהקשר הזה חשובים פחות מאשר תוצאותיו האפשריות של מאבק ממושך, על אחת כמה וכמה אם במהלכו של המאבק האוכלוסיה תלמד להכיר את הכוח שטכניקת הפעולה הלא־אלימה נותנת בידיה. נוסחה גואלת השומרת על כבוד הצדדים עשויה להיות מכרעת בהסדר שיבוא בעקבות הסתגלות. בהחלטה בדבר יישוב המאבק הלא־אליים באמצעות הסתגלות יינתן משקל רב לגורמים הבאים:

- (1) מידת ניגודי האינטרסים.
  - (2) כל הגורמים המשפיעים על מנגנון השכנוע.
  - (3) מידת האהדה לפעילים ולמטרתם בקרב מחנה היריב, בכוח או בפועל.
  - (4) מידת האהדה, בכוח או בפועל, לפעילים מצד גורמים אחרים.
  - (5) מידת האפקטיביות של הדיכוי ואמצעי־נגד אחרים.
  - (6) היקף ההפסדים הכלכליים, הישירים או העקיפים.
  - (7) הערכת כוחם של הפעילים בהווה ובעתיד לבוא.
  - (8) הערכת סיכויי הניצחון והתבוסה ותוצאותיהם.
- גורמים אלה שונים ממקרה למקרה, הן בהיקפם, והן ביחסיהם וצורותיהם השונים.

כפיה לא־אלימה

במצבים רבים לא יושגו שכנוע או הסתגלות, שכן יריבים אחדים יעמדו בסירובם להיענות לדרישות הפעילים. אם נסיונות השכנוע וההסתגלות נכשלו, או אם סיכוייהם כל כך קלושים עד כי אין כל טעם לנסות, נותר בידי הפעילים עוד מנגנון שינוי אחד: כפיה לא־אלימה. המנגנון הזה מאפשר השגת דרישות בניגוד לרצונו של היריב.

כפיה לא־אלימה ניתנת להפעלה בשלוש הדרכים הבאות: הראשונה, הרחבת היקפה ועוצמתה של ההתקוממות במידה כזו, ששום דיכוי לא יוכל לה (הכוונה לדיכוי המופעל להשגת ציות, להבדיל אלפי הבדלות מניסיון לחיסול פיסו של אוכלוסיה שלמה. בדיקת דרכי ההתנגדות לטבח־עם מחייבת מחקר מקיף ביותר).⁷ השנייה, אי־שיתוף פעולה הגורם לכך, שהמערכת החברתית הפוליטית והכלכלית לא תתפקד כל עוד אין היענות לדרישות הפעילים. ולבסוף, אף יכולתו של היריב להפעיל כוח־דיכוי עשויה להתערער ולעיתים

לפקוע. בכל אחד מהמקרים הללו, או בכל צירוף שלהם, למרות נחישותו של היריב לסרב לכל שינוי במדיניותו הוא יגלה כי אינו מסוגל להגן עליה לנוכח תנועת הפעולה הלא־אלימה המתעצמת.

כפיה אינה מוגבלת לאיומים ולשימוש באלימות כפי שמקובל לחשוב. תיאורטיקנים של הפעולה הלא־אלימה הבהירו נקודה זו: "כפיה היא שימוש בכוח פיסי, או בלתי מוחשי, המאלץ יחיד או קבוצה, שנגדם הוא מופעל, לנהוג בניגוד לרצונם או שיפוטם".⁸

"כפיה היא שלילת יכולתו של היריב לשמור על המצב הקיים או לגרום לשינוי חברתי".⁹

עם זאת, קיים הבדל ניכר בין "כפיה לא־אלימה" לבין "כפיה אלימה". בעוד שהשניה כרוכה בכוונה מפורשת לגרום לפגיעה פיסית או למוות, הראשונה נובעת מסירובה של הקבוצה הלא־אלימה להיכנע לדיכוי אלים, מההתנגדות ואי־שיתוף הפעולה חרף אלימותו של היריב.

כפיה לא־אלימה תפעל באחד משני התנאים הבאים. הראשון, שיתוק המערכת של היריב ושלילת יכולתו לממש את רצונו באמצעות טכניקת אי־שיתוף הפעולה. מידת בלימתם של מאמצי היריב תלויה בהיקפם של אי־שיתוף הפעולה וההתקוממות.

השני, הריסת עצם יכולתו של היריב לפעול ולממש את רצונו. מצב כזה נוצר לרוב כאשר התמיכה והציות במחנהו של היריב מתמוטטות, כאשר חייליו ומשטרתו מתמרדים, כאשר הביורוקרטיה מסרבת לסייע והאוכלוסיה מסירה את תמיכתה.

התנאי הראשון הוא השכיח יותר. הוא יכול להופיע יחד עם השני או לבדו. בכל המקרים שבהם מופעלת כפיה לא־אלימה חל בעקבות הפעולה שינוי כה עמוק במצב חברתי והפוליטי, עד כי אין עוד בכוחו של היריב לפעול נגד הקבוצה הלא־אלימה.

פעולה לא־אלימה מאפשרת "כפיה באמצעות אי־השתתפות".¹⁰ היא אכן כופה, כאשר הפעילים מצליחים באופן ישיר או עקיף למנוע מן היריב את הגישה למקורות כוחו החיוניים. כפי שצויין בפרק א' ישנם שישה מקורות עיקריים: (1) סמכות (2) משאבים אנושיים (3) ידע וכישורים (4) גורמים לא־מוחשיים (5) משאבים חומריים (6) סנקציות.

המקורות הללו חשופים כולם לשליטתה הישירה או העקיפה של קבוצת הפעולה. תמורות באפשרויות הגישה למקורות הכוח תקבענה את מידת כוחו הפוליטי של המשטר.

אפשר לנתק את הגישה למקורות הכוח בדרכים שונות. ההבחנה בין הדרכים השונות תיעשה על־פי הגורם המנתק את מקורות הכוח: הפעילים,

גורם שלישי כלשהו, או אנשים במחנה היריב שהתפכחו מאשליותיהם. כמו כן יימצאו הבדלים גם בדרגת ההימנעות משיתוף פעולה, החל בסירוב גלוי, הפסקת תמיכה חדשה לצד קיום צורותיה הקודמות, וכלה באייעילות במילוי ההוראות.

האסטרטגיה, הטקטיקה והשיטות המופעלות יהיו בין הגורמים שיקבעו אילו מקורות כוח יושפעו ובאילו מידה.

חסימת מקורות הכוח

פעולה לא־אלימה מסוגלת לצמצם את זמינותם של מקורות הכוח הפוליטי באופנים הבאים:

(1) סמכות. האתגר שהתנועה הלא־אלימה מציבה בפני היריב מהווה ראייה ניצחת למידת התערערותה של סמכותו. המאבק עשוי להרחיק אנשים נוספים שקודם לכן תמכו ביריב, ולכך אפשר להגיע באמצעות התמקדות ביסודות הבלתי אהודים במערכת היריב ובמדיניותו ובאמצעות הדיכוי שהוא מפעיל נגד המתנגדים הלא־אלימים.

לעיתים תחול התקת נאמנות ברורה מן היריב לסמכות יריבה. זו עשויה להיות שיטה מוסרית או דתית, עיקרון פוליטי או חברתי, אידאולוגיה פוליטית, תנועה או מפלגה. במקרים קיצוניים, ייתכן שמדובר גם בממשלה מקבילה. בעיות טקטיות קשות מתעוררות כאשר ממשלה מקבילה עולה, בשעה שהקודמת עוד קיימת. אם הממשלה החדשה תזכה בתמיכה משמעותית, זוהי עשויה להיות מהלומה סופית לשיטה הישנה.

(2) משאבים אנושיים. פעילות לא־אלימה מקפת יכולה לצמצם או לנתק את המשאבים האנושיים החיוניים לכוחו הפוליטי של היריב וזאת, באמצעות הפסקת הציות ושיתוף הפעולה של המוני הנתינים שמתחזקים ומתפעלים את המערכת. עצם הגידול במספר האנשים הנוהגים כך מעלה בפני היריב בעיית אכיפה קשה. יתר על כן, ייתכן שהמאבק יוביל להסרת ההסכמה מצד תומכיו המסורתיים של היריב, ובכך יחלישו עוד יותר.

חסימת המשאבים האנושיים ישפיע על מקורות כוח אחרים (כישורים, ידע ומקורות חומריים). כך נזקק היריב ליותר כוח בשעה שיכולתו להטיל מרות נחלשת. אם ההתנגדות גדלה במקביל להיחלשות כוחו, המשטר עלול בסופו של דבר ליהפך חסר אונים. פעולה לא־אלימה בתחום הפוליטי יכולה להביא לתוצאות הדומות לתוצאות של פעולת השביתה בתחום התעשייתי. אי־שיתוף פעולה יכול לשתק את המערכת.

(3) כישורים וידע. זמינותם של כישורים וידע החיוניים לשליט זהה לעיתים נדירות לאחוז האוכלוסיה התומכת בו. לאנשים ולקבוצות מסוימים כישורים או ידע בעלי חשיבות מיוחדת. אלה כוללים מנהלים, פקידים בכירים, טכנאים ויועצים. בה במידה שעזרתם חיונית ליריב, כך הפסקתה תחלישו בהרבה מעבר לשיעורם היחסי של עוזרים אלה באוכלוסיה.

נוסף לסירוב מוחלט, נודעת חשיבות גם לסיוע מוקטן. סכסוכים פנימיים בתוך המשטר – שצומחים לעיתים כתוצאה מהפעולה הלא־אלימה – יחלישו אף הם את כוחו על־ידי הגבלת הגישה לכישורים וידע.

(4) גורמים לא־מוחשיים. הרגלי ציות ומחויבות לסמכות יכולים להתערער בעקבות פעולה לא־אלימה בהיקף נרחב.

עקירת ההרגל לציות אוטומטי, אין פירושו של דבר אי־ציות מוגבר; היא יותר בין ציות לבין אי־ציות. כך גוברת הנכונות לבחון את מדיניות המשטר קודם שתומכים בה. פעולה לא־אלימה משקפת את התפתחותה של העמדה הקוראת תיגר על העמדה הרשמית; במקרים מסוימים תיצור הפעולה הלא־אלימה מצבים שיגרמו לאחרים להטיל ספק באמיתותן של התפישות הקיימות. אירועים עשויים להפריך דוגמות.

(5) מקורות חומריים. פעולה לא־אלימה יכולה לווסת את היקף המשאבים החומריים הנמצאים בהישג ידו של היריב – שליטה במערכת הכלכלית, תחבורה, אמצעי תקשורת, משאבים כספיים, חומרי גלם וכיוצא באלה.

חלק ניכר משיטות הפעולה הלא־אלימה אינו אלא סוגים שונים של שביתות או חרם כלכלי. ההיסטוריה של תנועת הפועלים מוכיחה את עוצמת הכוח שאפשר להפעיל בסוגים אלה של אי־שיתוף פעולה.

חרם כלכלי וסירוב להעביר הכנסה יצמצמו את טובות ההנאה הכלכליות שבשליטה פוליטית. חרם כלכלי בין־לאומי יסייע לפעילים הלא־אלימים.

(6) סנקציות. יכולתו של היריב להפעיל סנקציות תושפע במקרים מסוימים מהפעולה הלא־אלימה. אפשר לאיים על אספקת הנשק ליריב באמצעות סירובה של ארץ זרה למכור לו את הנשק הדרוש, או על־ידי שביתות ומרידות בבתי־החרושת או במערכת התחבורה. במקרים מסוימים יצטמצם מספר סוכני הדיכוי – משטרה וצבא – כאשר אנשים יסרבו להתנדב ומחויבי גיוס יסרבו להתגייס.

כוחות צבא ומשטרה עשויים למלא הוראות באופן בלתי יעיל, או לסרב להן לחלוטין. במילים אחרות – הם עשויים להתמרד. למרד סיכויים גדולים יותר במסגרת מאבק לא־אלימים מאשר במצב שבו השוטרים והחיילים עומדים בפני סכנה אישית מצד מתנגדים אלימים או צבא האויב. לנוכח הפעילים הלא־אלימים יכולות להתעורר בקרב אנשי הצבא והמשטרה דילמות מוסריות

ופסיכולוגיות הנובעות מהפעלת דיכוי חריף נגד קבוצה שאינה משיבה באלימות אך דבקה במטרתה. המוראל של סוכני הדיכוי עשוי להידרדר והם עשויים להטיל ספק בצדקת ההוראות והמדיניות שהם מבצעים. מרד, או חוסר יעילות מכוון, יקרמו עור וגידים לאחר שהסוכנים האלה יעברו תהליך של שכנוע, גם אם השליטים טרם משו מעמדתם.

שכנוע הצבא והמשטרה, בקנה מידה נרחב, יפעיל על היריב כפיה לא־אלימה. מרד רב־מימדים של כוחות הצבא והמשטרה, או התרשלות משמעותית במילוי ההוראות חייבים להביא לשינוי רדיקלי ביחסי הכוחות. דבר זה יצמצם את יכולתו של היריב לסרב לתביעותיה של הקבוצה הלא־אלימה, או להתמיד במדיניות לא־אהודה.

מגוון רחב של גורמים עשוי להביא לידי כפיה לא־אלימה. השוני ביניהם יבוא לידי ביטוי במקורות הכוח שנפגעו, ובמידה שבה הם נפגעו. בהתאם לאופי הכפיה הלא־אלימה (מרד, התקוממות המונית, או שיתוק כלכלי ופוליטי), תושפע התוצאה הכללית מן הגורמים הבאים – מחלקם או מכולם:

- (1) מספר הפעילים הלא־אלימים ושיעורם בכלל האוכלוסיה.
- (2) מידת תלותו של היריב בפעילים להשגת מקורות כוחו.
- (3) מיומנותם של הפעילים ביישום הטכניקה, לרבות בחירת אסטרטגיה, טקטיקה, ושיטות, וכן היכולת ליישמן.
- (4) משך הזמן שאפשר להתמיד באי־שיתוף הפעולה ובהתנגדות.
- (5) מידת האהדה והתמיכה מצד גורמים לא־מעורבים.
- (6) אמצעי השליטה המצויים בידי היריב והמסייעים לו לכפות את חידוש שיתוף הפעולה וההסכמה, ותגובת הפעילים לאמצעים אלה.
- (7) מידת התמיכה או אי־התמיכה של נתיני היריב, מנהלי המנגנון שלו, עוזריו וסוכניו, והפעולות שהם נוקטים כתמיכה בפעילים הלא־אלימים.
- (8) הערכת היריב את התפתחות התנועה הלא־אלימה בעתיד.

סוף המאבק

תבוסה במונחים פוליטיים מידיים היא תמיד אפשרית בפעולה לא־אלימה, בדיוק כפי שהיא אפשרית במלחמה רגילה או באלימות פוליטית מסוג אחר. אם הקבוצה הנאבקת אינה מגובשת דיה מבפנים, אינה נחושה בהחלטתה, ואינה מסוגלת לדבוק במטרתה במידה מספקת, לא תסייע לה החזרה הסתמית על סיסמאות ומילים הקשורות לטכניקה הזאת. בפעולה לא־אלימה אין שום תחליף לכוח ממשי.

בסופן של מערכות מסוימות (בדיוק כמו במערכות צבאיות) קשה לקבוע בכירור אם היתה זו "הצלחה" או "כישלון", שכן אפשר שיתקיימו שני היסודות גם יחד. התוצאה עשויה להיות "תיקו" או הסדר ביניים. לפעמים תתמלאנה רק חלק מהתביעות. לעיתים יש לראות מאבק מסוים בהקשר רחב יותר של סדרת מערכות וביחס לתרומתו למאבקים מאוחרים יותר כמו גם ביחס להשפעתו על הקבוצה הנאבקת, היריב, וצדדים אחרים. במקרים אחרים יושג ניצחון מלא יותר. המאבק עשוי להסתיים על-ידי משא ומתן והסדר רשמי. במקרים מסוימים היריב פשוט יבצע את השינוי. במקרים קיצוניים תיתכן התמוטטות גמורה של משטרו. בטווח הארוך, התוצאות המשמעותיות ביותר קשורות להשפעת המאבק על פיתרון הנושאים הנידונים, ליחסים בין הקבוצות ולהלוקת הכוח בין הקבוצות ובתוכן. בכל הבחינות הללו תרומתו של המאבק הלא-אליים היא תרומה ניכרת.

פרק ו'

ייפוי כוח עממי

צרכים אנושיים וחלוקתו של הכוח

מרבית האנשים בחברתנו (הכוונה כאן במיוחד לחברה האמריקאית, אך הדיון הזה הולם גם חברות מערביות אחרות, ולעיתים במידה אף מרובה יותר מערכות פוליטיות מודרניות בקנה מידה גדול) אינם נוטלים חלק משמעותי בהחלטות ובפעולות שמעצבות את חייהם ואת מוסדותיהם וקובעות את כיוונה של החברה כולה. זוהי הראיה העיקרית לכך, שעדיין איננו מיישמים באופן הולם את האידיאלים של מורשתנו.

“אנו” – רוב בני החברה – טוענים שאנו מאמינים בערכם של בני-האדם, בחירות, בצדק, בשלום, ברווחה כלכלית ובעקרוןות שקשורים באלה. אם כך, מוטלת עלינו האחריות לנסות ולישם את העקרונות הללו בעולמנו דהיום, ולעשות כמיטב יכולתנו לעצב חברה שתיטיב לממש עקרונות אלה למען הדורות הבאים. לפעמים הדבר כרוך בשמירה על אותם חלקים הטובים ביותר בחברתנו, שבהם העקרונות האלה מיושמים. אלא שאין בכך די. למרות הישגיה החיוביים של חברתנו מצויים מגרעות וחסרונות רציניים ביותר ועלינו לתקנם. יישום העקרונות הללו, פירושו ניסיון לשנות דברים מן היסוד.

התייחסות לצרכים אנושיים

חברתנו אינה עונה על צרכים אנושיים בסיסיים, וגם ההגדרה המקובלת למושג הזה היא צרה מדי. זוהי אחת הסיבות העיקריות לכישלון המאמצים, בעבר, לבנות חברה טובה יותר.

אומנם נכון כי ללא מזון, ביגוד, הגנה מפני איתני הטבע ודלק לחימום ולבישול אי־אפשר לחיות. העובדה, שלא כל בני האדם זוכים למילוי הצרכים הללו, וכי השליטה במשאבים הללו לרוב אינה מצויה בידי אלה שזקוקים להם היא מוזעזעת. העובדה הזאת צריכה לזעזע אותנו אף יותר מן הרעב ומגילויי קיפוח אחרים, שכן לו באמת היתה השליטה בידיהם, בני־האדם היו יכולים לספק לעצמם את צרכיהם הפיסיים.

צרכים פיסיים אינם צרכי־היסוד האנושיים היחידים. סיפוקם לבדו לא יבטיח חברה אידיאלית. אפשר לספקם בעילות אפילו בבתי־כלא. אך לבני־אדם יש צרכים נוספים – ביולוגיים, פסיכולוגיים, חברתיים ואפילו "פוליטיים". הבה ונבחן אותם בקצרה. הם עשויים להיראות פשוטים מאוד ובלתי הולמים ניתוח מבני, אולם ללא מודעות רחבה יותר אנו עלולים לחזור על טעויות העבר בנסיוננו לבנות חברה שעונה על צרכים אנושיים בצורה נאותה יותר.

כבני־אדם, אנו זקוקים לאהוב ולהיות נאהבים. אנו זקוקים לשיתוף, לרוך ואנו זקוקים לדעת שאחרים זקוקים לנו. כבני המין האנושי אנו זקוקים להוליד ולגדל את ילדינו. עלינו ללמוד את דרכי החברה שלנו ואולי אף של חברות אחרות, וללמוד ולחלוק את מורשת העבר. יש לנו צורך ללמוד מי אנחנו, לפתח כבוד עצמי והערכה של סגולותינו. אנו זקוקים לשמחות, למרגוע, ליצירתיות, להזדמנויות לגדול ולהשתנות, ולספק את סקרנותנו במסגרת חיפושינו אחר ידע חדש, הבנה ואמת. אנו זקוקים לפתח את יכולתנו המחשבתית, יכולתנו התבונתית, יכולתנו לבוא במגע עם זולתנו, עם צורות חיים אחרות, עם העולם והיקום שבו אנו חיים. אנו זקוקים להזדהות עם אחרים, להשתייך לקבוצות ולהיות בעלי גאווה קבוצתית. אנו זקוקים להגנה מפני סכנות, מתקפות ואיומים על חיינו. לקבוצות השונות בחברה דרושה הגנה מפני איומים תרבותיים ופיסיים.

אך הדבר החשוב ביותר, כיחידים וכקבוצות, הוא הוצורך לקבוע את דרך חיינו. אנו זקוקים לכוח כדי לשלוט בחיינו. לעמוד נגד גורמים שמנסים לעצב אותנו, לפגוע בנו ולחסלנו. אנו זקוקים לכוח כדי לעצב את חיינו גם לנוכח כוחות עוינים. מרבית התרופות שהוצעו נגד הרעות החברתיות הקדישו תשומת־לב מועטה מדי לצרכים האנושיים הרחבים יותר ובעיקר לצורך בכוח אפקטיבי.

אם לא נדע לספק את הצרכים האלה שמעבר לתחום הפיסי תחסרנה לנו תכונות וסגולות אנושיות. אסור שהמאמצים לספק את הצרכים הפיסיים ישפיעו לרעה על מילוי דרישותינו הפחות מוחשיות. נהפוך הוא, המאמצים לספק צרכים אנושיים מן הראוי שיאפשרו, ואם אפשר גם יעודדו את מילוי כל

הצרכים כולם. סיפוק הצרכים האנושיים הרחבים יותר יסייע בפיתרון בעיות כמו דיקטטורה, רצח־עם, מלחמה ומערכות דיכוי חברתי שהוזכרו בפרקים הקודמים.

בעיותינו ושאלת ריכוז הכוח

כל בעיותינו החברתיות, הכלכליות והפוליטיות קשורות במובן כלשהו בחלוקה לא נכונה של הכוח ("כוח" פירושו כאן, יכולתם של אנשים לפעול כדי לממש מטרות מסוימות, אף לנוכח התנגדות: צירופם של ההשפעות והלחצים השונים אשר ביכולתם להפעיל. אלה כוללים הן סנקציות, הן יכולת לעבוד בצוותא, והן מקורות השפעה אחרים, כמו סמכות.) כלומר, הכוח הגיע לדרגת ריכוז גבוהה מאוד בידי חלק מהאוכלוסיה ומוסדותיה, ובצורה החמורה ביותר בידי מנגנון המדינה; וכך קבוצות אחרות, ולמעשה האוכלוסיה בכללותה, נחלשות באופן יחסי ונחשפות למעלליה של הקבוצה שהכוח בידיה.

מידת הכוח שבידי קבוצות מסוימות בחברה בזמן מסוים אינה דבר בלתי נמנע ובלתי ניתן לשינוי. עוצמה זו היא תוצאה של (א') המידה שבה הקבוצות השונות גייסו את מקורות הכוח העומדים לרשותן, כלומר את פוטנציאל הכוח שלהן. (ב') היחסים בין דרגות הכוח האפקטיבי של הקבוצות באותה העת. (ג') המידה שבה המבנים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים רגישים לרצונותיהם של כל חלקי האוכלוסיה. לחלוקת הכוח הקיימת נוכחות של ממש, אך היא אינה קבועה, והיא לא תשתמר בכל תנאי. לעיתים היא אף משתנה באופן קיצוני. שינוי כזה מתרחש כאשר קבוצות חלשות יחסית מגייסות את מקורות הכוח העומדים לרשותן במידה הרבה יותר גדולה מכפי שעשו בעבר, כך שכוחן האפקטיבי מתעצם ומתקרב למימוש כוחן הפוטנציאלי. שינוי רבתי בחלוקת הכוח יתרחש גם בעקבות הרחקת מקורות כוחן של הקבוצות בעלות העוצמה, שמשמעותה היא צמצום משמעותי בכוחן האפקטיבי. אם לא תתחולל אחת משתי התמורות הללו או שתיהן גם יחד, הקבוצות הכפופות והמדוכאות תישארנה באותן עמדות כוח יחסיות, למרות תמורות אחרות שמתרחשות בחברה (למשל תיקון עוולות כלשהן, סיפוק שירותים חדשים, או תפיסת עמדת השליטה בידי אישיות או קבוצה חדשות).

בכל מצב המוגדר כ"בעייתי" בידי קבוצה כלשהי, יימצא כי חלוקת הכוח שבו, למעשה או למראית־עין איננה צודקת. קבוצות אלה כוללות מעמדות חברתיים מנוצלים, מיעוטים דתיים נרדפים, אוכלוסיות של ארצות מותקפות או כבושות, קורבנות של נסיונות טבח, אוכלוסיות הנתונות למשטר דיקטטורי, עמים תחת אימפריות קולוניאליות, קבוצות גזעיות או אתניות שנואות, ועוד כהנה וכהנה מקרים. כל המקרים הללו הם בעייתיים, מכיוון

שבידי קבוצה אחת נתון הכוח לכפות את רצונה על קבוצה חלשה, "שהרי לעריץ יש כוח לכפות רק מה שאנו, אין בידינו הכוח להתנגד לו", כפי שכתב קרישנלאל שרידקארני.¹

על כן, אם איננו עוסקים בתיקונה של בעיה ייחודית מסוימת בלבד, אלא גם במניעתם של עיוותים חמורים יותר, חלוקת הכוח חייבת לעבור תמורה יסודית.

נראה שהחברה שבה אנו חיים הולכת לקראת ריכוז הכוח בידי המדינה ומוסדות אחרים, ולקראת הגברת כוחן של קבוצות אשר בעבר היו חלשות. מובן שישנן גם מגמות מנוגדות. מחד גיסא הפועלים יכולים להתארגן, לשבות ולהטיל חרם; אפרו-אמריקנים יכולים להפגין ולהשתמש בזכותם להצביע; הנשים החלו להשתחרר מכבלי הדיכוי, לקרוא תיגר על עיצוב הסטריאוטיפ הנשי ולעצב סדרים חברתיים חדשים. כתוצאה מפעילות זו, לקבוצות שונות יש כיום יותר כוח יחסית למצבן לפני כמה עשורים. אך מאידך גיסא, חלק ניכר מהתמורות בחברתנו פועלות בכיוון ההפוך, בעיקר במישור הפוליטי והכלכלי: המגמה הכללית נוטה להתגבשות מוסדות גדולים יותר, לריכוזיות גדולה יותר, ולשליטה מתחזקת והולכת של קבוצות העילית. יתר על כן, וכפי שצויין בפרקים הקודמים, ברמה העולמית היתה המאה האחרונה עדה לצמיחתן של דיקטטורות, להתפשטות האלימות בחברה, לכישלון, לבניית חברה ששולטת בה רווחה כלכלית ופוליטית, ליכולת גוברת של ביצוע טבח המוני, לזלזול בחיי אדם ובכבודו, למאמצים לשלוט בתודעת האנשים, ולהתעצמות כלי הנשק הצבאיים ויכולת ההרס שלהם. מרבית האנשים חשים שאין בכוחם לבלום התפתחויות אלה ולהפוך את כיוונן.

פתרונות העבר כבר אינם מתאימים

במהלך הדורות והמאות הגיעו האנשים לכלל הכרה באחריותם לתיקון העיוותים החברתיים ולסיפוק הצרכים האנושיים, והם אף הטיפו לכך והחליטו על מגוון של שינויים להשגת היעדים הללו. לעיתים קרובות היו אלה אמצעי חירום – אספקת מזון בתקופת רעב, מחסה בעת שטפונות והפצצות וביגוד להגנה מפני הקור. הצעדים הללו עודם חשובים, ויש להעריכם בהתאם להצלחתם לעמוד באותן דרישות חירום. אך התוכניות שמטרתן לספק צרכים לטווח הארוך, ובאופן סדיר, מחייבות מבחן מעמיק ורציני יותר.

מנקודת מבט זו, תוכניות רבות בעבר ובהווה הוכיחו עצמן כבלתי מספקות. ראשית, לרוב הן התעלמו מצרכים פסיכולוגיים, חברתיים ופוליטיים מסוימים. שנית, הן נכשלו לעיתים במימוש המטרה המקורית. שלישית,

הפעולה אומנם הביאה לעתים להקלה רגעית או מוגבלת בחלקיה הדחופים ביותר של הבעיה, אך הותירה את הבעיה עצמה ללא פיתרון. המוקד מוסט לעתים מהשינויים היסודיים הדרושים. רביעית, אפילו תוכנית שתוכננה היטב עלולה להיפגם ביישומה במידה כזאת, שהיא תהפוך בלתי יעילה. היא עלולה להיות קורבן לשיקולים אחרים, כמו אינטרסים של קבוצות כוח או ניגודים בין מטרות פוליטיות.

במקרים מסוימים סובלות הגישות הקיימות מליקויים אף יותר יסודיים. החמור שבהם הוא הכישלון של רובם ליפות את כוחם של אנשים, כך שיוכלו לשלוט על חייהם ועל החברה באופן חיובי. למעשה, יהיו אשר יהיו תוצאותיהן האחרות של ה"תרופות" הקיימות, רובן אינן תורמות, בטווח הארוך להמשך ייפוי כוחם של האנשים.

בעיות של נתינת אמן במנגנון המדינה

אנשים רבים המבקשים לפתור בעיות ולענות על צרכים אנושיים בצורה טובה יותר מאמינים כי דרך הפעולה הבסיסית היא הבטחת התערבותו של דרג מנהל גבוה יותר. התערבות כזאת יכולה ללוש צורות שונות: צווים, חוקים חדשים, שינויים בחוקה, מדיניות חדשה בניהול ובמימון ממשלתי, הידוק הבעלות על המדינה וכיוצא באלה. מטרתם המשותפת היא מציאת דרך פעולה "מתקנת", באמצעות עשייה למען האנשים. הגישה הזאת עומדת בניגוד חריף לגישה המבקשת לערב את האנשים עצמם בטיפול עצמאי וישיר בבעיותיהם.

פעולות מדיניות מסוגים שונים נבדלות במידת ההצלחה שלהן בטיפולן בבעיה או בצורך מסוימים. גם כאשר תוכניות ממשלתיות כאלה הצליחו לענות על הצורך המידי המסוים – רעב, מחסה וכיוצא באלה – זו היתה בבחינת תוצאה ישירה של כוחה של המדינה או של המוסד האחראי. אותם אנשים שנהנו מן התוכנית הממשלתית, נותרים חסרי כוח לפחות כפי שהיו קודם לכן. במקרה הטוב ביותר הם נהנים מהחלטות וממעשים של אחרים. הם עצמם אינם מעצבים מחדש את חייהם ואת חברתם. חלוקת הכוח המעוותת, שהינה שורש הבעיות, לא תוקנה ולעיתים אף הוחרפה. התוצאה עלולה להצמיח בעיות חדשות וחמורות יותר.

לעומת זאת, שינויים שיחולו כתוצאה ממאמציהם של האנשים עצמם יוכלו לתרום באופן משמעותי להגברת כבודם העצמי, יכולתם לעבוד במשותף ולספק צרכיהם, ויכולתם להגן על עצמם. בקצרה, יכולתם להפעיל כוח אפקטיבי כדי לשלוט על חייהם ועל חברתם. השינוי יעניק לאנשים כוח, יסייע בידיהם לטפל בבעיות העתיד וימנע נסיגה מהישגים קודמים.

ההישענות על קבוצות אחרות, דרגי ממשל גבוהים יותר וכיוצא באלה, יש בה חיסרון משמעותי מאוד: כל מה שיתקבל באופן כזה עשוי בקלות, ואף בקלות יתרה, להילקח בחזרה. בזמן כלשהו בעתיד, כאשר הלכי הרוח בארץ ישתנו תתעוררנה בעיות חדשות, וכוחות חדשים ישתלטו על הרשות המחוקקת, המשפטית, או המבצעת. המדיניות עלולה להשתנות בהתאם. מנגנון המדינה כבר לא יתפקד כמספק ומגונן. הוא אף עלול לפנות נגד אלה שנהנו מן המדיניות הקודמת.

התגברות כוחה של המדינה

אין זה מקרה שהתגברות הרעות השונות במאה העשרים מקבילה לגידול במימדיהם של המוסדות הפוליטיים הכלכליים והחברתיים, שליטתן ההולכת וגדלה של קבוצות העילית במוסדות הללו וכן ריכוזיותן ההולכת וגוברת. הריכוזיות הזאת היא לעיתים קיצונית ביותר והשלכותיה נרחבות. מגמות הריכוזיות בולטות במיוחד במסגרת מוסדות המדינה. בחינה ראשונית ביותר של תולדות המאה העשרים תגלה, כי אותה ריכוזיות ואותה התרחבות של כוח השליטה שבידי המדינה הן המקור ליכולת ליצור אותן בעיות שפגעו באנשים ובחברות כה רבים. בחינה חדשה של הפוליטיקה ושל פיתוח אמצעים ריאליים להתמודדות עם מצוקותינו מחייבת התייחסות והערכה מחודשות להתרחבותה של המדינה ולסיפוק הצרכים הלגיטימיים השונים של האנשים ושל החברה. תהליך ההתרחבות הזה ממשיך במרבית חלקי העולם, והמגמות הנגדיות הן מוגבלות. המדינה אינה בבחינת החברה כולה. המדינה היא מוסד מסוים ומבנה ממשל מסוים, אך קיימים עוד מבנים אפשריים אחרים. המדינה כוללת, כחלק ממערכת השליטה הפוליטית, ביורוקרטיה קבועה לניהול תוכניותיה, משטרה קבועה, מערכת ענישה שמיועדת לגורמים אנטי-חברתיים ולעיתים אף למתנגדים למשטר, ומערכת צבאית קבועה למלחמה נגד אויבים מבחוץ והתקוממויות מבית. כל אלה נתונים לפיקוחם של האדם או הקבוצה הנמצאים בעמדת ה"שליט".

תהליך ההתרחבות של המדינה ושל המוסדות האחרים לובש צורות שונות ונובע ממקורות השפעה שונים. לעיתים קרובות הוא בא כתגובה על צרכים בוערים, או חולשות וחסרונות של מוסדות קודמים וריכוזיים פחות. במקרים אחרים, התרחבות אמצעי השליטה המרכזיים בידי מוסדות יותר ויותר גדולים אינה נעשית מתוך בחירה מודעת, אלא כתגובה על שינויים מסוג אחר. היקפן של מלחמות מודרניות, רמת הטכנולוגיה שלהן וחומרתן, יחד עם צרכיה של מערכת צבאית יעילה, תרמו במידה ניכרת להתעצמות תהליך

הריכוזיות הפוליטית. הצורך בפיקוד, בשליטה במשאבים ותחבורה, בכוח אדם ובסודות צבאיים זירזו את התהליך. אין ספק שבארצות-הברית תרמה מלחמת האזרחים להגברת הריכוזיות הפוליטית. התהליך הואץ בעקבות מלחמת-העולם הראשונה והשניה. שני גורמים אחרים שתרמו להתפתחות התהליך הזה הם הטכנולוגיות וסוגי האנרגיה שנבחרו, תחת השימוש באלטרנטיבות מבוכרות. שני הגורמים הללו תרמו רבות לצמיחת מוסדות ענק כלכליים וריכוזיים שנשלטים בידי קבוצות עילית, למשל: מנהלי תאגידים לאומיים ובינ-לאומיים, ראשי משרדים ממשלתיים, מנהיגי מפלגות, פקידי מדינה וכדומה. לעיתים קרובות ההתפתחויות האלה חלו מבלי שהאנשים היו ערים לכך, או משום שהם ראו בהם כורח המציאות. לכן התוצאה – התעצמות הריכוזיות וכוחה של המדינה – עוררה התנגדות מועטה בלבד.

חלק נכבד מתהליך הצמיחה של המדינה והיחלשות כוחה של האוכלוסיה נבע ממניעים פסולים ומנסיונות מכוונים של שליטים לבסס ולהנציח את שלטונם. לעיתים הדבר נעשה מתוך התקשרות המדינה למוסדות אחרים. כאשר מבחינים בתהליך הזה ורואים בו איום, וכאשר האוכלוסיה מסוגלת לעמוד בפני אמצעי השליטה הגדלים שבידי המדינה ומוסדות המשטר והדיכוי, עשויה התעצמות כוחה של המדינה לעורר התנגדות בשם החירות או הצדק.

כוח המדינה ככלי לשינוי חברתי

בניגוד למצבים האלה, בא חלק ניכר מהתעצמותו של מנגנון המדינה כתוצאה ממניעים אציליים ואנושיים. אנשים רבים ששאפו להביא לשינוי מצאו, שהמוסד היחידי שמשלב בירוקרטיה קבועה עם יכולת ולגיטימציה להפעלת אלימות פוליטית עשוי לסייע בידם מאוד – אם אכן יצליחו להשתלט עליו ולהפעילו למטרותיהם. המדינה שימשה איפוא כלי, שבאמצעותו אפשר לענות על צרכים אנושיים פסיים באופן יותר מתאים, ולעיתים קרובות לשלוט על מוסדות כלכליים גדולים, או על אמצעי דיכוי של חלק אחד של האוכלוסיה בידי חלק אחר. כאשר אנשי רפורמה ומפכנים ביקשו להטיל מגבלות ופיקוח על קבוצות כלכליות, מעמדות או מוסדות בעלי כוח, נהגו לעשות זאת באמצעות הנהגת תקנות-מדינה, או באמצעות העברת הבעלות על המשק כולו לידי המדינה.

כאשר הרחבת אמצעי השליטה של המדינה מבוצעת על-ידי מערכת אוטוריטרית למען מטרות הומניות, ייתכן שלא תוכל לצמות כל אופוזיציה משמעותית. התהליך מכוון, או כך לפחות נדמה, לשיפור חיי האנשים, ומעטים הם האנשים אשר ירצו להיות, או להיראות, כתומכים בעוולות שנעשו בעבר וכמתנגדים לשירותים החברתיים והכלכליים החדשים.

לעיתים, קרה, שחסידי השינוי החברתי באמצעות מנגנון המדינה שמו את מבטחם בתהליכי הדמוקרטיה הליברלית. הם קיבלו על עצמם את חוקיה, הליכיה ומגבלותיה. הם האמינו שחופש פוליטי ושימוש במדינה ליצירת שינוי חברתי עולים בקנה אחד. על כן בחברה האמריקאית ובחברות אחרות מקובל, שאם אדם כלשהו נתקל בבעיה, עליו לבקש את התערבותו של דרג ממשל גבוה יותר אשר בידי מצויים אמצעי השליטה, מנגנון החוק, המשאבים הכספיים, המשטרה והצבא.

חסידי שינוי קיצוניים יותר פנו לדרך ההפיכה או ללוחמת הגרילה על מנת לתפוס את השלטון. אך ברגע שהם השיגו את השליטה על המדינה, הם גילו לעיתים נדירות בלבד נכונות להגביל את השימוש באמצעי הכוח של המדינה, ולכבד את ההליכים הדמוקרטיים ואת זכויותיהם של מתנגדיהם. נהפוך הוא, לרוב הם לא התירו לכל הגבלות, הליכים או תאריכי יעד כלשהם להתערב בהגשמת שליחותם: להביא לידי שינוי מוחלט באמצעות שימוש מלא באמצעי הכוח של המדינה.

ישנם הבדלים חשובים ביותר בין תוצאותיהן של שתי הגישות האלה, ואין להפחית מערכם. עם זאת, ראוי לציין כי שתיהן גם יחד תורמות להתעצמות כוחה של המדינה. לא זו ולא זו תורמות לייפוי כוחה של האוכלוסיה. החיסרון היסודי הזה נובע מחוסר יכולתן להעריך נכונה את חשיבות הצרכים האנושיים בכללותם, כפי שהוצגו בראשית הפרק. לעיתים, אם כי לא תמיד, השירותים והשינויים שהעניקה המדינה שיפרו, בהשוואה לעבר, את רמת סיפוקם של צרכים אנושיים פסיים – ואין להתעלם מכך. אך כמו כן אין להשלים עם עוני, אי־צדק וסיפוק בלתי הולם של צרכיהם החומריים של בני האדם; שכן, גם כאשר תוכנית לטיפול בבעיות כאלה באמצעות פעולה ממשלתית אכן מצליחה לתקן את התוצאות החיצוניות של בעיות מיוחדות, הרי בו־זמן קורה דבר חמור אחר, שאיננו מכוון: צעד נוסף בהעברת הכוח האפקטיבי מידי האנשים עצמם לידי מנגנון המדינה. וכך האנשים, שהיו מלכתחילה חלשים מדי – הבעיה עצמה היא ראייה לכך – נעשים עתה חלשים עוד יותר, ואותם מוסדות הלא־ממשלתיים שהיו מסוגלים להגביל את כוחו של השליט נחלשים, מבלי שמוקדי כוח אחרים יתחזקו, כפיצוי.

כפי שצויין בפרק ב', התערבות המדינה עלולה להקל על צמיחתן של דיקטטורות. התערבות המדינה אינה תורמת לדמוקרטיזציה במוסדות כלכליים. שליטה של קבוצות עילית והיעדר שיתוף עובדים וצרכנים, אלה היו מאפייני התאגידים הגדולים מזה שנים, והם אף הוחרפו במסגרת התאגידים הרב־לאומיים. דבר לא תוקן עקב התערבות המדינה. הפיקוח ובעלות המדינה על מוסדות כלכליים לא הביאו לצמצום ממדיהם ומידת ריכוזיותם. עדיין

שולטות בהם קבוצות עילית. המגמות הללו דווקא התגברו בעקבות התערבות המדינה בכל מפעל ומפעל, וכן במשק ככלל: ממגמה זו צמח דרג ניהולי חדש השולט על מספר גדול והולך של פועלים, צרכנים ומומחים. אנשים אלה נעשים פחות ופחות שותפים במוסדות האלה ויותר ויותר "פועלים", "אנשי צוות", "צרכנים" ו"לקוחות" של "הממונים" – אלה ש"יודעים" מה חייב להיעשות. במישור הפוליטי, הרחבת הריכוזיות והשליטה של קבוצות העילית קשורה בצמצום, בהיקף, באיכות וביעילות של ההשתתפות העממית במוסדות הפוליטיים ובקביעת המדיניות הציבורית. דבר זה לווה לעיתים בהשמצת הלוקלויזם ופירוקם הישיר של מוסדות ושירותים קטנים יותר – אפילו בתי-ספר, רכבות, מתקני בריאות ושירותי דואר. למרות כל אלה, התיאוריה וגם הסיסמאות המצדדות במנגנון השליטה הדמוקרטי זוכות בתמיכה רבה.

סכנות לחופש הפוליטי

האסטרטגיה שהוזכרה קודם לכן מעמידה בסכנה גדולה הן את החופש הפוליטי והן את האפשרות לספק בצורה הולמת את הצרכים האנושיים שמעבר לצרכי החיים הפיסיים. מוקדי הכוח יעברו בהדרגה לידי המדינה הריכוזית, או יחוסלו לגמרי וכתוצאה מכך תיחלש החברה לעומת מנגנון המדינה. התהליך הזה עלול להמשיך ובסופו של דבר להפוך למעגל סגור. במקביל להיחלשותם של מוסדות החברה העצמאיים ודרגי הממשל הנמוכים, מתרחבת יכולתה המוסדית של המדינה להפעיל אלימות פוליטית, והביורוקרטיה גדלה. כתוצאה מכך יחול שוב צמצום בכוחה האבסולוטי והיחסי של האוכלוסיה. היא תיחשף למניפולציות ולשליטה של השולטים במנגנון המדינה. אם לא ינקטו צעדי התנגדות לתהליך הזה, חוסר האיזון בחלוקת הכוח האפקטיבי ילך ויגדל. אם אלה הם פני הדברים, כל מי שישלוט על מנגנון המדינה, לא ייתקל בקשיים כבואו לשלוט על החברה לשם קידום מטרותיו שלו. כך קורה אף כשמטרותיו שונות בתכלית מאלה של המתקנים החברתיים והמהפכנים אשר הפעילו את מנגנון המדינה כדי לענות באופן הולם יותר על הצרכים האנושיים וכדי לבנות חברה טובה יותר. כשמנגנון המדינה חזק דיו לשחררנו הוא גם חזק דיו לשעבדנו.

ברגע שמוקדי הכוח של החברה נחלשו או חוסלו הביורוקרטיה מתרחבת ומתבססת, והאוכלוסיה נעשית תלויה במדינה לשם סיפוק צרכיה החומריים. ברגע שבו המערכת המשטרית מתרחבת ומקבלת אופי ריכוזי, המערכת הצבאית כמוסד המנותק מיתר החברה גדלה ומסוגלת לפעול נגד אוכלוסיית ארצה, או אז מנגנון המדינה בשל ליפול לידי של טירן. בנקודה הזאת אפשר

להשתמש במדינה כדי להשיג מטרות שונות, ואף ביתר אכזריות מכפי שתוכנן במקור, והמנגנון הזה עשוי לדכא את האוכלוסיה שאותה הוא היה אמור לשרת. ייתכן גם, שמנגנון המדינה הזה יופקע באופן בלתי חוקי מידי שליטים שנבחרו באופן דמוקרטי. בידיים הלא-נכונות מדינה כזאת היא מסוכנת ביותר – היא מסוגלת להשליט משטר עריצות, לנהל מלחמות, להפעיל דיכוי חברתי, לשלוט בתודעת האנשים ולבצע רצח-עם. זוהי מכונה הפותחת פתח לעריצות המודרנית. ברטרן דה ג'ובנל הבחין בכך ביתר בהירות מרובנו:

אילו ירש היטלר את כס המלכות של מריה תרזה, האם יש מי שיעלה בדעתו כי היה עולה בידיו ליצור כמות כזאת של מכשירי עריצות חדשניים? האין זה ברור שהוא מצאם בהכרח מוכנים? ככל שנעמיק לחשוב בכיוון זה, כך ניטיב להבין את חומרת הבעיה שעולמנו המערבי ניצב בפניה.²

ייתכן, כמובן, שהתפתחויות אלה לא תתרחשנה והמדינה לא תנוצל למטרות אוטוקרטיות, המחסומים החוקתיים וההגבלות החוקיות והמוסריות יכובדו, לא יתרחש כל משבר מאיץ, לא יתעוררו ויעלו לשלטון מושיעים פוליטיים-כביכול, מנהיגים תאבי שלטון, או מפלגות משיחיות. הגורמים שמסוגלים למנוע את עלייתו של משטר עריצות הם בעלי חשיבות עליונה ואין להתעלם מהם. אך אסור להסתפק בכך.

דרכי ההפעלה של מנגנון המדינה והשליטה בו הם מגוונים ביותר. הליכים חוקתיים-ליברלים עשויים להיות מפורטים ביותר לגבי הבטחת ההשתתפות העממית בבחירת אלה שיקבלו את ההחלטות ויתנו את ההוראות בשם המדינה. חוקות וחוקים כאלה עשויים גם להציב גבולות להתערבותה של המדינה בפעילויות ובהיבטים השונים של חיי הפרט או החברה, ולספק ערבויות לחרויות הפרט. בסוגי משטר אחרים ייתכן שלא ימצאו הליכים, הגבלות וערבויות כאלה, או שאולי הם אף יידחו כדי להגשים במלואם את יעדיו של השליט, כמו הרחבת הכוח והרווח של המערכת, ארגונם מחדש של מוסדות החברה, חיסולן של קבוצות בלתי-רצויות, התקפה על אויב זר ועיצוב מחדש של טבע האדם. ההבדלים בין משטרים המגבילים את שליטת המדינה באופן משמעותי לבין אלה הדוחים הגבלות אלה נשארים משמעותיים ביותר.

תהליך התרחבותה של המדינה וריכוז הכוח והשליטה כתופעה עולמית מוצא את ביטויו במידה מרובה גם בארצות-הברית. דבר זה נכון למרות העובדה, ששיטתה הפוליטית המקורית תוכננה במתכוון כשיטה לא-ריכוזית ובעלת מנגנון מדינה חלש ביותר. השיטה הזאת היתה בעבר דוגמא קיצונית

לפדרליזם "רב קומתי", בעל ממשלה פדרלית חלשה. השיטה עוצבה כך כדי לאפשר דמוקרטיה מירבית ולמנוע כל סכנת עריצות, שנחשבה מהותית לממשלה ריכוזית מאוד, בעלת יכולת לדכא את אוכלוסיתה ביד קשה. חברה זו, גם אם לא נתגלו בה התופעות החמורות יותר של התחזקות המדינה והיחלשות החברה, אינה דמוקרטיה חיונית ופעילה. האנשים עודם מקבלים בפסיביות את חסדי המנהלים, ללא חיוניות והשתתפות בניהול חייהם וחברתם.

מוסדות דמוקרטים פגיעים

כאשר החברה היא חלשה והמדינה חזקה, אין די במערכת אמצעים ליברליים, דמוקרטיים, חוקיים וחוקתיים במסגרת חוקה ומשפט כדי למנוע את הרס החוקה. אי אפשר להבטיח כל ערובה נגד נסיונות כאלה. אין זה מספיק לקבוע הליכי בחירות והליכי ממשל הוגנים, וגם לא לנסות ולשכנע את כל הגופים הפוליטיים לקבל את עקרונות הדמוקרטיה ואת דרכיה. חוקים והגבלות חוקתיות אינם מחסום חזק דיו, כדי לעצור את אלה המבקשים להפר את החוקים ולהרוס את החוקה.

פעילויות ווטרגייט של ממשל ניקסון מוכיחות שפקידי ממשל בכירים בארצות-הברית מוכנים להפר חוקים קיימים, ולטעון לזכותם לעשות כן כדי לממש את שאיפותיהם, אפילו אם הדבר כרוך בפגיעה בהליכי הבחירות המקובלים. חברי קונגרס וסנטורים מוטרדים, שהציעו חקיקה חדשה למניעת הישנות תופעות מסוג זה רק הוכיחו חוסר הבנה לגבי טבעה וחומרתה של הבעיה: כיצד למנוע עבירה על החוק מאותם אנשים שמוכנים להפר את החוק ביוזעין ולהשפיע בעורמה על מהלך הבחירות כדי לשמור על כסאותיהם. לשם כך יש צורך ביותר מאשר חוק חדש.

צריך שיהא זה בלתי אפשרי להיעשות רודן ולהתכחש למוסדות דמוקרטיים ולשיקולים אנושיים כדי להשיג את השליטה על החברה כולה. מנגנון המדינה המורחב עלול לסייע בהשלטת שלטון עריצות בדרכים הבאות: ראשית, ייתכן כי לא יחול כל שינוי פתאומי. תחת זאת, מנגנון הממשלה וגם החברה עלולים לעבור בהדרגה לידי שליטה מלאה וחמורה יותר של קבוצות העילית; באופן מעשי יחולו בחוקה שינויים, שלב אחר שלב, עד הפיכתה לשיטה סמכותית במידה הולכת וגדלה. שנית, אישים שנבחרו כחוק למשרות ממשל כגון נשיא או ראש ממשלה עשויים במכוון להרחיב את הגבולות החוקתיים או לעבור עליהם. הוא, או היא, עלולים לבצע הפיכה מנהלית בעקבות הכרזה על מצב חירום, התרת חקיקה חדשה או תיקון החוקה,

או מבלי לנקוט אמצעים כאלה. נשיא אמריקאי נבחר מסוגל, בתנאים מסוימים, לעשות כן – אולי נשיא אכזרי ומתוחכם יותר מריצ'רד ניקסון. שלישית, מפלגה פוליטית, קבוצה צבאית, משטרה או קבוצת ריגול, או צירוף של כל הכוחות הללו עלולים לבצע הפיכה, לסלק את השליט הקודם ולבסס את שליטתם על מנגנון המדינה. ורביעית, פלישה צבאית מוצלחת, שבעקבותיה משתלטים הפולשים או בני חסותם על מנגנון המדינה בארץ הכבושה ועושים בו שימוש למטרותיהם.

צירופם של ביורוקרטיה, משטרה, בתי-כלא וכוחות צבא – כולם תחת פיקוד אחד – מאפשר שכוחה המשולב של המדינה יהפוך מכלי שמשרת את החברה לכלי ששולט, מדכא ולפרקים אף מכריז מלחמה על אוכלוסייתה של אותה ארץ. בתקופה המודרנית נמצא שהמדינה תמיד יותר חזקה מכל מוסד אחר בחברה. הדרך היחידה לחסום את דרכם של אלה שמפעילים את המדינה היא הנכונות והיכולת לנהל מלחמת אזרחים עקובה מדם או לנהל מערכה רבתי של אי-שיתוף פעולה.

בטווח הארוך, המחיר שהחברה המספקת את צרכיה ופותרת את בעיותיה באמצעות הרחבת מנגנון המדינה תשלם, עלול להיות גבוה מאוד: צמצום הדמוקרטיה, התגברות הניכור ותחושות חוסר האונים, התרחבות שליטתן של קבוצות העילית, ואפילו השתלטות פוליטית שלא-כחוק. על כן, מחובתם של חסידי השינוי החברתי לותר על גיוס מנגנון המדינה לשם סיפוק צרכי האדם, תיקון העוולות ובניית חברה חדשה.

ייפוי כוח למען שינוי קביל

לאור הטרגדיות של המאה האחרונה וכן הסכנות שהעתיד צופן בחובו, מוטלת עלינו אחריות משולשת, כדי לענות על הצרכים האנושיים בצורה הולמת יותר: (1) תיקון העוולות, הסרת הדיכוי והבטחת תנאי חיים חיוביים. (2) ניסיון לצבור כוח על מנת להגיע לשחרור עצמי, פנימי וחברתי. (3) ביעור האלימות הפוליטית, שמזיקה לאנשים, גורמת למותם וגם, כפי שצויין בפרק הקודם, מספקת את היכולת המוסדית האחראית לחלק מבעיותינו החמורות ביותר. אם ברצוננו לעמוד באחריות הזאת בצורה הולמת לא נוכל לחזור על התוכניות שהתוו בעבר, אלא עלינו לחפש יותר במרץ דרכים חדשות. עלינו להבין מדוע חלוקה בלתי שווה של כוח מזיקה לחברה וכיצד היא פוגעת באידיאלים שרובנו מאמינים בהם. עלינו להבין את מקורותיו של חוסר השוויון הזה, שכן ללא הבנת המקורות לא נוכל לתקן את התוצאות. כמו כן, אם ברצוננו להביא לידי חלוקת כוח שווה יותר, עלינו לבחון בעיון את מרכיביה השונים של חלוקת הכוח בין האנשים והמוסדות.

בין הגורמים העיקריים לחלוקה הבלתי שווה של הכוח אפשר למנות שניים שקשורים זה בזה בקשר הדוק: אופי הקבוצות המפעילות את הכוח, וסוג הכוח עצמו. סוג הכוח ישפיע ואף יקבע איזה קבוצות תחזקנה בו מעל ומעבר למה שמקובל לחשוב. נבדוק זאת ביתר פירוט בהמשך הפרק. מכל מקום, כל האמור קשור בסופו של דבר לסוג הסנקציות המופעלות. על כן שאלה זו ראויה לדיון מקיף.

סנקציות וחברה

הסדרי החוקה הפורמליים בדבר בחירת חברי הקבוצה השלטת וחירויות הפרט אינם הגורם המכריע בקביעת חלוקת הכוח האפקטיבי במערכת פוליטית, ועוד פחות מכן בחברה כולה, כפי שראינו בפרק ב'. מספר מוקדי הכוח בחברה וחיוניותם, ככל שאלה יהיו חשובים, אינם קובעים לבדם את החלוקה. חלוקת הכוח האפקטיבי בחברה נקבעת במידה מרובה גם על-פי סוג הסנקציה הסופית שנבחרת.

מובן שהסנקציות הן ממקורות הכוח החשובים ביותר.³ סנקציות אלימות מטעם הממסד הן גורם ראשוני ותנאי מוקדם לבעיות חמורות כמו דיקטטורות, רצח-עם, מלחמה ודיכוי חברתי. זוהי הסיבה לכך שעלינו לבחון את ההשפעות האפשריות של סוגי הסנקציות השונים על חלוקת כוח אפקטיבית במערכת החברתית והפוליטית. העובדה שלא עשינו כן בעבר עשויה להסביר במידה מרובה את חוסר יכולתנו לפתור את בעיותינו החמורות ביותר.

בכל חברה דרושות סנקציות מסוג כלשהו.⁴ כלפי פנים, הסנקציות נועדו לשמירה על היציבות ועל הסדר לנוכח התנהגות עוינת או פוגעת, לשמירה על המשך השליטה על קבוצה נשלטת, לעמידה בפני הבעות התנגדות לשיטה הקיימת, לניהול מאבקים פנימיים חריפים ולהבטחת התנהגות על-פי כללי מינימום חברתיים, בעיקר כאשר האילוצים הנורמטיביים התמוטטו. כלפי חוץ מופעלות הסנקציות כדי להגשים מטרות נגד יריב ממאן, ולבלום התקפות מבחוץ. במילים אחרות, הסנקציות מופעלות לשם הגנה או התקפה, כאמצעי כוח אחרון במצבי סכסוך חריפים שלא נפתרו בצורה משיעית רצון בכל דרך אחרת.

השפעת הסנקציות על המערכת

ככלל, לא מקובל לייחס לסנקציות השלכות חברתיות או פוליטיות מעבר להשפעתן הישירה על יחידים, על התנאים החברתיים ועל המטרות הנידונות.

טבעה של הסנקציה הסופית שעליה נשענת החברה, בין אם היא אלימה ובין אם לא-אלימה, לא נחשב עד כה כגורם מכריע בקביעת אופיה של החברה עצמה, מוסדותיה וחלוקת הכוח בתוכה. לעיתים נדונה השפעתן של מערכות צבאיות ומלחמות על הריכוזיות הפוליטית, או אף השפעתן על יצירתה והתרחבותה של המדינה כמוסד יחיד מסוגו. אך מרבית האנשים גרסו כי מאחר שאלימות היא הסנקציה הסופית האפקטיבית היחידה, הדבר היעיל ביותר לנוכח השפעות כאלה יהא לנקוט אמצעי תיקון שיגבילו, יתאימו ויוסחו את השימוש באלימות הזאת, באמצעות הליכים ואיסורים חוקיים וחוקתיים למשל. מעבר לכך, לא נחקרו ההשלכות שיש להפעלת סנקציות אלימות, או האפשרות שקיימת אלטרנטיבה יעילה אחרת.

האמונה הזאת בייחודן של סנקציות אלימות נתונה להתקפות נגד גוברות והולכות, בטענה כי הן עצמן יוצרות או מחריפות כמה בעיות חמורות. אנשים שונים טענו, לדוגמא, כי (1) יכולת ההרס של הסנקציות האלימות הגיעה לרמות בלתי סבירות. (2) לא נמצאו דרכים מספקות להתמודדות עם סוגים מסוימים של אלימות פוליטית כגון טרור, רצח-עם והשימוש בנשק גרעיני. (3) שימוש באלימות נגד יריב ששומר לאורך זמן על יתרון כוח, תוביל את הקבוצה לכניעה, להרס עצמי או למלחמת התשה. (4) לאלימות פוליטית – כסנקציה הסופית של החברה – יש השלכות מבניות לא רצויות לטווח הארוך. השפעתן של סנקציות אלימות מבחינת החברה, חלקות הכוח בתוכה וצורת המערכת הפוליטית היא שונה מאוד מזו של סנקציות לא-אלימות. נראה שסנקציות אלימות ממוסדות תורמות באופן ישיר להגברת הריכוזיות של הכוח הפוליטי: הדבר מוצא את ביטויו בריכוזיות המוגברת של תהליך קבלת ההחלטות, במבנה המערכת הפוליטית ובעצם היכולת להפעיל סנקציות. לעומתן הסנקציות הלא-אלימות מעודדות תהליכי פיזור וביזור של הכוח האפקטיבי. התהליכים האלה באים לידי ביטוי בקבלת ההחלטות, במבנה החברתי ככלל וגם במערכת הפוליטית, ובוויסות היכולת להפעיל את הסנקציות – גם בידי אותם אנשים בחברה אשר עד כה חשבו עצמם חסרי כוח. אם הדברים הללו נכונים, הרי שלבחירת סוג הסנקציות הננקטות יש השלכות לטווח הארוך.

אלא, עבור מרבית האנשים שאלת הבחירה כלל אינה עולה. הם מניחים מראש כי רק סנקציות אלימות יכולות להועיל. הסנקציה הסופית נחשבה אלימה מעצם הגדרתה – גם זו הנקטת בידי המדינה וגם זו הנקטת בידי העם או המהפכנים. אלה האמינו שהאלימות הזאת היא ה־Ultima Ratio Populi – מפלטו האחרון של העם. לעיתים רחוקות בלבד ניתנה תשומת לב לקיומו של מגוון רחב של סנקציות אלטרנטיביות לא-אלימות, או נבדק אם הן יעילות

כסנקציות למען יעדים המועילים לבני-האדם, בניגוד לאחרים, הבאים להזיק להם או לדכאם.

בעיות השחרור באמצעות אלימות

במאות הקודמות היה לאוכלוסיה שהיתה חמושה בכלי נשק אלימים סיכוי סביר לגבור על שליט מדכא, בין אם במהפכה המונית אלימה ובין אם במלחמת אזרחים ובאסטרטגיות קונבנציונליות למדי. קרל מנהיים, סוציולוג פוליטי גרמני, טען שאופיו של הנשק, טרם ההתפתחויות שחלו במאה העשרים, איפשר ביזור כוח בחברה, ושדבר זה היה לב לבה של התפתחות הדמוקרטיה הפוליטית.

סוד הדמוקרטיזציה שחלה במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה היה טמון בעובדה הפשוטה שאיש אחד פירושו היה רובה אחד – התנגדותם של אלף אנשים פירושה היה אלף רובים.⁵

הערובה לדמוקרטיזציה הכללית במאה הקודמת לא היתה בתיעוש בלבד אלא גם עובדת הגיוס הכללי, אשר – במיוחד לאחר תבוסה במלחמה – מסוגל לשמש אמצעי להתקוממות כללית.⁶

בידי הנתינים נתון הכוח להתמודד עם מנהיגים מבית אשר פגעו בהם, או עם פולשים מחוץ. זכותו של כל אדם להחזיק בכלי נשק היתה מעוגנת במידה ניכרת בשמירה על החופש ועל השליטה העממית בשליט. בשווייץ, למשל, החזקת רובה מעל האח הוא דבר שבמסורת והמתיישבים האמריקאים, לאחר שזכו בעצמאות, עמדו על זכותם של כלל האזרחים ל"שאת נשק". בשנים שלאחר מכן חלו שינויים ניכרים בכלי הנשק שהופעלו בסכסוכים אלימים, בטכנולוגית התחבורה והתקשורת ובארגון הפוליטי. היכולת להפעיל כוח צבאי רוכזה בידי השליט. היתה בכך מן חזרה לתנאי חלוקת הכוח שלפני עידן הדמוקרטיזציה כפי שתואר לעיל. לטענת מנהיים היו בעבר חברות שבהן יכול מיעוט, בתנאים המתאימים, להשתלט על אמצעי הכוח הצבאי ולהבטיח לעצמו מונופול על הכוח האפקטיבי בחברה. כיום הפכה אפשרות זו לאפשרות כמעט ודאית. הגורם המכריע לא היה מספר האנשים המוכנים להיאבק במסגרת התקוממות המונית אלימה, במלחמת אזרחים או במלחמה נגד פולש חסר-חשיבות, אלא כלי הנשק הזמינים. וכלי נשק אלה מרוכזים לרוב בידי השליט. על כן טען מנהיים ב-1949 ש"בסכסוכים

הפוליטים המכריעים בעתיד הקרוב... תינתן מירב החשיבות לריכוז אמצעי הכוח הצבאי".⁷ במילים אחרות, האמצעים המסורתיים של המרד האלים למען שחרור התיישנו וכבר אינם מתאימים לרמת התפתחותה של הטכנולוגיה הצבאית ושל הארגון הפוליטי.

"טכניקות המהפכה מפגרות אחרי טכניקות השליטה. הבריקדות, סמלי המהפכה, אינן אלא שרידי התקופה, שבה הן הוקמו נגד הפרשים".⁸ בהקשר הזה אפשר להבין מדוע הקבוצות שביקשו לסלק שליט לא־אהוד נקטו אמצעי פעולה חדשים. אמצעים אלה התפתחו בעת האחרונה בקצב מוגבר, הן בדרגת תחכום והן בהיקף הפעלתם והם כוללים הפיכה, מלחמת גרילה, ומאבק לא־אליים. עוד קודם להתפתחותן המלאה חזה מנהיים כי תהליך ריכוז הכוח הצבאי "יביא בעקבותיו לסוג חדש של אסטרטגיה מהפכנית..."⁹ העניין והשימוש בטכניקות האלה לקידומן של מטרות פוליטיות שונות הולך וגובר. הדבר נכון בעיקר לגבי טכניקות ההפיכה ולוחמת גרילה. קבוצות מהפכניות וממשלות מבוססות, לרבות אלה של ארצות־הברית וברית־המועצות, מגלות עניין פעיל בשתי הטכניקות לשם קידום מטרות מדיניות החוץ שלהן. מי שפונה לדרך ההפיכה מקבל את עובדת ריכוזיות השליטה בנשק, אך שואף להשתלט עליו ועל שאר מנגנון המדינה במהירות. לעומתם, לוחמי הגרילה שילבו מאבק פוליטי למען הנאמנות ושיתוף הפעולה של האוכלוסיה עם אסטרטגיות צבאיות חדשניות (אסטרטגיות אלה מופעלות לפחות בשלבי הראשונים של המאבק, עד אשר תנועת הגרילה צוברת דינשק וכוח כדי לעבור ללוחמה חזיתית קונבנציונלית).

מגבלות ההפיכה

קבוצה התופסת במהירות את השליטה על המדינה מידי הקבוצה השלטת הקודמת, נראה כי להפיכה יש יתרונות מסוימים.¹⁰ לאחר שהשליטה במדינה מובטחת, אפשר להפעיל את כל מנגנונה, על הביורוקרטיה, המשטרה והצבא שלה, כדי לבסס את השליטה בחברה. תומכי ההפיכה ופעיליה לא יהיו היחידים שיישמעו למשטר החדש. אליהם יצטרפו כל אלה שמבקשים להימנע ממלחמת אזרחים ממושכת. כדי שהפיכה תצליח, דרושים רק מעט קושרים פעילים, יחידות צבא ומשמרות, והסכמה פאסיבית מצד חלק ניכר של פקידי הממשל, פקידים זוטרים והאוכלוסיה כולה. אולם ההפיכה איננה כלי של ייפוי כוח העם.

כאשר ההפיכה מצליחה היא מעלה לכס השלטון אדם או קבוצה חדשה. השליט החדש עשוי להפעיל את כוחו ביתר ריסון עצמי או אף להפעילו למען

מטרות אחרות, שלא כקודמו, אך אין זה מחוייב המציאות. ההפיכה עשויה, או עשויה שלא, לבוא בעקבות גילויי התנגדות עממיים נגד השליט הקודם. ייתכן שההפיכה תבצע בניגוד לרצון העם ותכונן משטר עריץ יותר. משטר שעלה דרך הפיכה ודאי ימשיך להישען על אלימות פוליטית ממסדית כסנקציה סופית להבטחת קיומו. ההפיכה תשמור ואולי אף תגביר את ריכוז הכוח הפוליטי והצבאי, תחת לעודד את ביזורם בקרב החברה. בטכניקה הזאת אין כל יסוד שפועל באופן משמעותי להגברת השליטה העממית בשליט, או לייפוי כוחו של העם – לא בטווח הארוך ולא בטווח הקצר. נהפוך הוא. המגמה הקובעת חותרת לריכוז הכוח הפוליטי בידי אלה האוחזים בשלטון.

התוצאות הריכוזיות של לוחמת הגרילה

לוחמת הגרילה היא סוג לוחמה מגוון מאוד¹¹ והיא שונה מהפיכה במובנים רבים. היא זקוקה לתמיכה משמעותית מצד האוכלוסיה האזרחית, ובשלביה המוקדמים היא פועלת באמצעות חברות לוחמים קטנות שמשמשות בטכניקת הפגע-וברח באופן מאוד לא ריכוזי, לכאורה. משום כך גורסים רבים כי לוחמת הגרילה תורמת לתהליך צבירת הכוח בידי העם ולתהליכי ביזור הכוח בחברה. רושם כזה עשוי להיווצר בשלבים המוקדמים של המאבק, אם כי כבר בשלבים האלה אפשר בקלות יתירה להפריז בערכו. בטווח הארוך, תוצאות לוחמת הגרילה מרכזות בבירור את הכוח בידי המשטר. אם מאבק הגרילה ייכשל, העריצות והנוקשות של המשטר הקיים יתגברו בהכרח – בעקבות המאבק הצבאי נגד כוחות הגרילה. אם לוחמי הגרילה יזכו במאבק, כי אז כוחם הצבאי יתעצם – במספרים, בנשק ובארגון מרכזי – במידה ניכרת: הוא יהפוך לצבא קונבנציונלי שמסוגל לנהל מלחמות, לכבוש ולהחזיק בשטחים ובערים. מאו טסה-טונג כתב על "התפקיד האסטרטגי" הגדול של פיתוח לוחמת הגרילה ללוחמה "ניידת":

לוחמת הגרילה לא תשאר כמות שהיא במהלכה של מלחמה אכזרית וממושכת זו. היא תעפיל לשלב גבוה יותר ותיהפך ללוחמה ניידת. על כן תפקידה האסטרטגי של לוחמת הגרילה כפול: לתמוך בלוחמה רגילה ולהפוך עצמה ללוחמה רגילה.¹²

השלב הסופי של מלחמת גרילה מוצלחת כרוך במלחמה חזיתית קונבנציונלית, כפי שאכן אירע בוויטנאם. לשם כך יש לפתח ולהרחיב מוסדות צבאיים ממושמצים ומאורגנים. המוסדות האלה ממשיכים להתקיים לאחר

הניצחון על האויב, אף אם בצורות שונות. פירושו של דבר הוא שתיווצר מערכת צבאית בת־קיימא, שתהיה בעלת כוח רב לעומת מוסדות אחרים באותה חברה וענפים אחרים של המערכת הפוליטית. היא נעשית חלק מעוצמתו הממוסדת של המשטר החדש, ותורמת ליכולתו להפעיל אלימות לשם קידום מטרותיו ולשם הגנה. וכך לאחר נצחונה, המערכת הצבאית תהיה מסוגלת להפעיל לחצים, לשלוט בתהליכים ואף לתפוס את השלטון באמצעות הפיכה צבאית.

תוצאה אחת של מלחמת גרילה היא בלתי נמנעת: לאחר המהפכה תהיה עוצמתו של הממסד הצבאי, לעומת המוסדות האזרחיים, גדולה בהרבה מכפי שהיתה בעבר. כפי שצוין בפרק הקודם, האלימות הפוליטית שזה עתה התמסדה עשויה לשרת מטרות שונות מאלה שנועדה להן במקור. למשל, דיכוי האוכלוסיה למען משטר מהפכני חדש או למען הקבוצה שתפסה את השלטון. מעתה יכולת המאבק מרוכות בידי המדינה ואינה מפוזרת בקרב האוכלוסיה. מאבק גרילה מחודש נגד הדיכוי החדש יארך, במקרה האופטימלי, זמן ממושך, כמרבית מלחמות הגרילה, ויגרום לאבידות עצומות ולהרס. נוסף על כך, כל עוד האוכלוסיה מאמינה שהכוח נובע מאלימות, היא תראה עצמה חסרת־ישע במדינה החדשה. על כן, אי אפשר לראות במלחמת גרילה גורם שיקדם בטווח הארוך את ייפוי כוחו של העם, ועוד פחות מכך גורם שיצמצם את השימוש באלימות פוליטית מוסדית.

טכניקות ההפיכה ומלחמת הגרילה הן בגדר אלימות פוליטית שמתמסדת וגורמת בסופו של דבר לריכוז הכוח האפקטיבי בידי אותו שליט, שמצליח להשיג את השליטה על מנגנון המדינה. אלדוס הקסלי טען כי

מהפכה אלימה אינה מובילה לשינוי מהותי ביחסי אנוש. היא מובילה לאישור מחודש של היחסים הרעים בעבר שבין המדכא למדוכא, או לעריצות ולציות פאסיבי בלתי אחראיים. כדברי דה־ליגט 'יותר אלימות, פחות מהפכה'.¹³

לאחר שההפיכה או מלחמת הגרילה מצליחות להפיל עריץ מסוים, לא מתרחש יותר דבר. השיטות האלה אינן מסוגלות לחסל את העריצות עצמה, או להקים מנגנוני שליטה בני־קיימא על כוחם של השליטים. כדי להגיע לכך, יש לשנות את התנאים החברתיים מן היסוד, לשנות את פיזור הכוח בחברה ולהגביר את יכולת השליטה העממית בשליטים על־ידי הקניית אמצעי מאבק ודרכי הפעלת סנקציות.

תוצאות האלימות הפוליטית הממוסדת

כשלונו של הסנקציות האלימות לפיות את כוחם של אנשים באופן כללי ולבער את יכולת השליטה הריכוזית ושלטון העריצות נראה מושרש בטבען של אותן סנקציות כשלעצמן, במיוחד בצורותיהן הממוסדות. אפשר לומר כי אלימות שאותה מפעילים יחידים, מכל סיבה שהיא, מבורת את הכוח ומייפה את כוחם של יחידים, אך גם במקרה כזה מדובר רק באותם אנשים שמפעילים אותה. יפוי הכוח הזה הוא גם מוגבל מאוד, שכן הכוח היחיד שמצוי בידיהם של אותם יחידים הנו הכוח להרוג ולהחריב, ולא הכוח לבנות או ליצור. כאשר סנקציות אלימות מיועדות לחזק מערכת קיימת, להפיל משטר קיים, לתקוף יריב מבית או מחוץ או להתגונן מפני התקפה, אין מקום לאלימות ספונטנית, מקרית, מבודדת ומפוזרת. אין מקום לביטוי ספונטני של תסכול או עוינות. אין אפילו מקום לגיוון במגמות הפוליטיות. כדי לזכות בהצלחה, האלימות זקוקה לארגון, לתיאום ולמערכת פיקוד. המיסוד הוא הכרחי. הכנות מוקדמות, מבנה ארגוני, מערכת פיקוד, כל אלה נדרשים למניעת התוהו ובוהו הנגרם על-ידי אין-ספור פעולות בלתי מתואמות בקנה מידה מצומצם, ולמען יעילות מירבית במאבק.

המוסדות שבאמצעותם מופעלת האלימות הם מוסדות יוצאי דופן במסגרת החברתית, דווקא משום שרק הם ערוכים תדיר להפעלת אלימות נגד מוסדות אחרים ונגד האוכלוסיה. כלומר, אפשר להשתמש בהם כדי להתקיף ולדכא את שארית החברה. על כן, האלימות הפוליטית אינה בגדר טכניקה נייטרלית – כפי שגרסו עד כה – טכניקה שניתן להפעילה לכל מטרה שהיא, מבלי שתיווצרנה השפעות לוואי על דמותה של החברה, הן על מפעיליה והן על קורבנותיה. לאלימות פוליטית ממוסדת במסגרת המדינה יש חלק בקביעת מי שולט ומי נשלט: בקביעת החלוקה למעמדות פוליטיים.¹⁴

האלימות הפוליטית הממוסדת זקוקה למידה רבה של יעילות. כתוצאה מכך הריכוזיות והמשמעת של המערכת מתעצמות. בשעת מלחמה, יהיו אשר יהיו האילוצים החוקיים, עולה הצורך בכלי נשק צבאיים, בכוח אדם, בקבלת החלטות מרכזיות, בסודיות, בשליטה כלכלית, בהשתקת האופוזיציה ובקווי פעולה ברורים. כל אלה משפיעים מאוד על ריכוזיות היתר. עבור הצד המובס תהיינה התוצאות חמורות יותר – בדמות משטר צבאי שאותו כופה עליו המנצח. סוציולוגים פוליטיים ואנתרופולוגים מסוימים, כמו פֶרוֹניֶסְקֶלֶב מְלִיֶנְבֶקְסְקִי, הצביעו על הקשר הסיבתי שמתגלה בין מלחמות ודיקטטורות: נטייתן של דיטטורות להתפשטות ולתוקפנות, ולעומת אלה – נטייתן של מלחמות לערער ולהשחית הליכים דמוקרטיים ולהגביר יסודות דיקטטוריים

בחברה¹⁵. התפתחויות אחרונות בטכנולוגית כלי הנשק הצבאיים, התחבורה, התקשורת, המחשבים, השיטור ותחומים נוספים תרמו להחרפה נוספת של הבעיה. עוצמת האלימות, שהמסד יכול להפעיל כדי לשלוט בחברה ולדכא אותה, הולכת וגוברת.

ייתכן שיקומו כוחות שיתייצבו נגד מגמה זו. הם יוכלו למנוע את התוצאות הקיצוניות יותר של האלימות-מטעם-הממסד. ייתכן אומנם מצב, שבו העוצמה הקיימת לא תמומש; אולם הלחצים והסכנות עודם קיימים וימשיכו להתקיים כל עוד החברה תישען על אלימות פוליטית כסנקציה סופית. בתנאים מסוימים יגבר הסיכוי שאותם לחצים יכריעו. בעיקר כאשר המוסדות העצמאיים של החברה (מוקדי הכוח) הם חלשים, כאשר יכולת ההתנגדות שלהם באמצעות סנקציות אחרות היא מצומצמת, כאשר המשבר הפוקד את החברה הוא חמור, וכאשר עוצמת האלימות שהממסד מסוגל להפעיל היא גדולה במיוחד.

הסכנה הופכת ממשית ביותר כאשר האנשים האחראיים על מוסדות האלימות אינם מוכנים לפעול על-פי ההליכים והנורמות הקיימים. מרבית ההפיכות שהתרחשו בעשרות השנים האחרונות בוצעו בידי יחידות צבא, בהפיכות האחרות הצבא גילה הסכמה שבשתיקה.

גם בהקשרים האחרים נמצא שהאלימות הפוליטית הממוסדת פגעה במטרות המקוריות. כברית-המועצות, למשל, המאמצים להשליט צדק למען הפרולטריון באמצעות דיקטטורה פוליטית, בפיקודה של העילית של מפלגת עילית, שנשענה על הצבא, המשטרה החשאית, בתי-כלא, מחנות והוצאות להורג, הובילו בסיכומו של דבר לעריצות ולטרור הפוליטי של יוסף סטאלין, שהיה אף יותר קיצוני מזה של הצאר. מיליוני אנשים מצאו את מותם בשנות השלושים, בקולקטיביזציה ובתוכניות אחרות. נוצרה אז אחת ממערכות הצבא הגדולות בעולם, והתרחבה שליטת העילית שהטילה משמעת צבאית על המשק ועל המערכת הפוליטית.

הכנעה ודוקטרינת האלימות

בנוסף לתוצאות המבניות, האלימות הפוליטית היא בעלת השפעה גם בתחום הפסיכולוגי-פוליטי. תוצאותיה משפיעות על גישותיהם ותחושותיהם של אנשים, והן עלולות להביא לתוצאות פוליטיות מרחיקות לכת. כאשר האוכלוסיה מאמינה כי כוח "אמיתי" נובע מאלימות, כי הכוח בא מ"קנה הרובה", או אז מלאכת השליטה של אלה האוחזים ברובה קלה יותר. הם נתפשים ככלי-יכולים בעיני אותם אנשים שאינם אוחזים ברובים, או ברובים מעטים בלבד וקטנים יותר, ללא כל הכשרה בהפעלת אותם רובים, או

טכנולוגיה ואמצעי שיטור מודרניים. נכון כי פוטנציאל הכוח של האנשים חסרי הרובים הוא אומנם גדול, וכי בתנאים מתאימים אפשר להפוך את הכוח הפוטנציאלי הזה לכוח אפקטיבי, אך יחד עם זאת, כל עוד האנשים מאמינים בכוחם המוחלט של אלה שמפעילים אלימות מתוחכמת יותר, יקטן הסיכוי שהם יממשו את פוטנציאל הכוח שבידיהם. אמונה כזאת מביאה להכנעה לנוכח שליטים אלימים.

להשפעה הפסיכולוגית שיש לכניעת האוכלוסייה בפני מפעילי האלימות חשיבות רבה. הכניעה לאלימות מראה למי שמפעיל אותה כי כדאי לחזור ולהשתמש בה, וכך היא עלולה להתרחב ולהחריף. מוהנדס ק. גנדי וב.פ. סקינר הצביעו על הנקודה הזאת. לעומת זאת, הם הדגישו כי הימנעות מאלימות נגדית ומכניעה לרצון התוקף עשויים להביא לצמצום ההתקפות בעתיד. תגובה מעין זו מוכיחה לתוקף כי לא יעלה בידו להשיג את מטרותיו באמצעות אלימות.

מאחר שנטיותיה המבניות של האלימות הממוסדת שבידי המדינה הן כפי שהן, כל מי שינצל את יכולתה המלאה במטרה ליצור חברה שוויונית מועד לכישלון. במקרה הטוב אם סכום אפשרויות האלימות הפוליטית הממוסדת יישאר כפי שהיה קודם לכן, הכוחות היוצרים את רמת הריכוזיות, את השליטה המעמדית, ואת שליטתן של קבוצות עילית באוכלוסייה יישארו אף הם ללא שינוי. אם היקף האלימות יגבר החברה החדשה תהיה שוויונית עוד פחות מקודמתה. כוח השליטה של המדינה על האוכלוסייה יגדל, גם אם הדגל הפוליטי החדש סימל, בעבר, את רצון העם. מובן, אם כן, שבהישענות על אלימות לשם הגברת כוחו של העם אין תועלת רבה.

מה רבה האירוניה, שהתפיסה ש"הכוח יוצא מקנה הרובה" אומצה דווקא על-ידי קבוצות ששאפו, בשם העם, לבצע הפיכה נגד הדיכוי. התפיסה הזאת משקפת באופן כה בוטה את טבעו של הכוח הפוליטי עד כי אף אדולף היטלר לא דגל בה. היא מתעלמת ממקורות הכוח ומסוגי הכוח השונים. היא מתעלמת מהשאלה החשובה בדבר זהותו של מפעיל הכוח ומהשפעתה על המערכת הפוליטית והחברתית. למרות כל הסיסמאות היפות על "העם", המתלוות לעיתים לאותה תפיסה, אופיין של הסנקציות הפוליטיות האלימות הממוסדות שולל מן האוכלוסייה את האפשרות להפעיל את כוחה.

באימוץ התפיסה כי הכוח נובע מאלימות, בחרו למעשה אותם מהפכנים-כביכול במאפיין הגרוע ביותר של המערכת החברתית, שאותה גינו כלא-אנושית ואשר אותה שאפו להרוס כדי לבנות מערכת חדשה. אין לתמוה, אם כך, כי המערכת הפוליטית שנוצרה בעקבות זאת כל כך דומה לקודמתה, ואך קיצונית יותר בגילוייה. זוהי עובדה מזעזעת, אם כי לרוב נשכחת, כי בכל

ארץ, שבה אירעה מהפכה חברתית באמצעות מאבק אלים או דיקטטורה פוליטית, קיים ממסד צבאי, משטרה ומערכת בתי-כלא בעלי עוצמה גדולה יותר מכפי שהיתה להם תחת המשטר הישן.

בכל חברה וחברה, האלימות הממוסדת מאיימת על קיומם של מוסדות חופשיים ושל הדמוקרטיה. אם מבקשים ליצור חברה, שהשליטה עליה נתונה באמת בידי האנשים ואין בה אפשרויות דיכוי, מן הראוי לחקור דרכים חלופיות, שיענו על הצורך הבסיסי בסנקציות שיש בכל חברה.

תליית האשמה באלימות אינה בגדר תמימות אינדיבידואליסטית, פרי בורות פוליטית או רומנטיקה. נהפוך הוא, היא מאתרת את שורשי השאלה, מדוע חברתנו נראית כפי שהיא נראית למרות האידיאלים שאנו דוגלים בהם. היא עשויה לספק מפתח למציאת דרכי שינוי לקראת מימוש אידיאלים אלה בצורה הולמת יותר.

מה דרוש לשחרור בר־קיימא

"האלימות עשויה לחסל שליט רע, או כמה שליטים רעים", כתב גנדי, "אולם... במקומם יבואו אחרים, מכיוון שהשורש מצוי במקום אחר."¹⁶ שחרור אמיתי ובר־קיימא מחייב שינויים ביחסי הכוח הפנימיים בחברה. אי אפשר להשיגו באמצעות אלימות. האלימות רק תמנענו. חסידי שחרור המתעלמים מן ההשפעות לטווח הארוך שעלולות לצמוח מן הטכניקה של מאבקם אינם אלא קצרי ראייה וחסרי־אחריות.

כמו כן, נודעת חשיבות רבה לכך שנהייה בהירים באשר לגורם שאמור לשחרר את האנשים מדיכוי מכל סוג שהוא. כל עוד המשטר הישן שונה או חוסל, אנו נוטים להתעלם מהאמצעים שהביאו לכך. אולם ההבדלים הניכרים בתוצאות נובעים מן התשובות השונות על השאלה הזאת. ללא השתתפותה הישירה של האוכלוסייה עצמה במאמץ לשנות, לא יחול כל שינוי ממשי ביחסי הכוחות בינה לבין מי שאוחז בשלטון. לכל היותר, קבוצת שליטים אחת תחליף את קודמתה. היא תנהג אולי ביתר ריסון ותקדיש אולי יותר תשומת לב לרווחת העם ולחירויותיו, אך הדבר יהיה נתון לבחירתה־היא. לפיכך, מן ההכרח הוא, ששחרורם של אנשים מדיכוי יהיה שחרור עצמי, באמצעים המתאימים עם הגברת השליטה שלהם בחברתם.

הסוציאליסט ההודי החשוב, רַמָּאנוֹהָאָר לֹוְהִיָה, מחסידי גנדי, כתב, כי קצה נפשו לשמוע על הצורך בשינוי ליבם של המדכאים. טוב ויפה, אך מוטב לפעול לשינוי ליבם של המדוכאים, כדי שיחדלו להסכים לדיכוי ויהיו נחושים בדעתם להקים חברה טובה יותר. אי־יכולתם של אנשים לפעול בנחישות היא זאת

שמאפשרת את המשך הדיכוי. אם תשנה דבר זה, לעולם לא יוכלו עוד לדכאם. שחרור עצמי מעין זה יושג רק על-ידי התחזקותם של הפקידים במאמצייהם¹⁷.

בידי האנשים מצוי פוטנציאל כוח עצום מכיוון שבסופו של דבר גישותיהם, התנהגותם ושיתוף פעולתם הם שמקנים לשליטים את הגישה למקורות הכוח. אך פוטנציאל הכוח אינו הופך תמיד לכוח אפקטיבי. מה דרוש לכך? מרגע שהפקידים רוצים לשנות, ומרגע שהם מוכנים לפעול למען המטרה הזאת, הם זקוקים לסוגי-סנקציות כלשהו. הם זקוקים לטכניקת פעולה שתשמור ותחזק את מוסדותיהם העצמאיים הקיימים, תיצור חדשים, תגן עליהם וחשוב מכל – תתמודד עם כוחו של השליט, תעמוד בפניו, ותערערו. לבחירת הסנקציה הסופית של החברה החדשה משקל רב בקביעת אופיה. בניגוד להשפעות הריכוזיות של הסנקציות האלימות, אשר בטווח הארוך שוללות מן העם את כוחו, הרי שסנקציות לא-אלימות נוטות לפזר את הכוח בחברה ובעיקר הן מסייעות להגביר את כוחם של המדוכאים. על כן, מן הראוי לבחון כמה תוצאות מבניות של סנקציות לא-אלימות.

סנקציות לא-אלימות תורמות לביזור

לעיתים תכופות עושות הסנקציות הלא-אלימות שימוש בסירובם של אנשים לבצע את עבודותיהם הרגילות ולהתנהג בדרכים המקובלות, ובנחישותם להתנהג בדרכים אסורות ובלתי צפויות, כמו כלי נשק. הסנקציות האלה עושות תכופות שימוש בתפקידים ובעמדות החברתיות של האנשים, כבסיסי כוח זמנופיו. סוג הנשק הזה עשוי להיות, בתנאים מסוימים, אפקטיבי יותר מרובים. הוא פוגע ישירות במקורות כוחם של מוסדות ושליטים. על כן, מאבק לא-אלים הינו בראש ובראשונה טכניקה של הפעלת כוח ומערכת סנקציות. הוא מאפשר הן שליטה עממית בכוחם הפוליטי של אחרים והן הפעלת כוח כשלעצמה.

לסנקציות לא-אלימות כמה מאפיינים מסייעים לפיזור הכוח האפקטיבי בחברה. המאפיינים הללו קשורים בחמישה הגורמים הבאים.

- אופי ההנהגה בהפעלת סנקציות לא-אלימות.
  - תכונות ספציפיות של כל שיטה לא-אלימה או נשק לא-אלים.
  - שינויים בדימוי העצמי ובגישות של חברי קבוצת המאבק הלא-אלים.
  - התגברות בטחונה העצמי של הקבוצה הלא-אלימה.
  - צמיחת המוסדות החברתיים הבלתי תלויים במדינה.
- בהשוואה לסכסוכים אלימים, הסבירות שמנהיגי תנועות לא-אלימות

יפעילו אלימות לשם שליטה בקבוצתם, אם בכלל עומדים לרשותם אמצעים כאלה היא נמוכה. הדבר ישפיע לא רק על הסכסוך עצמו, אלא גם על החברה שתצמח מן המאבק, בשל המחויבות העמוקה יותר למטרות ולעקרונות הומניטריים. כמו כן, הסכנה שמנהיגים אלה ישתמשו בסנקציות אלימות בזמן כלשהו בעתיד כדי לשמור על עמדת כוחם ולהרחיבה, גם אם יתפסו עמדות במנגנון המדינה, היא פחותה. מנהיגים לא-אלימים – כמו ג'וואהרלאל נהרו, קואַמָה נְקְרוּמָה וקֶנֶת' קֶאוּנְדָה – קיבלו על עצמם עמדות של ראש ממשלה או נשיא ונקטו סנקציות אלימות. אחרים – כמו גנדי וג'אָאָפָּרְקָאש נְרֶיָאן – סירבו לקבל עמדות כאלה או לא ביקשו אותן.

בתנועות לא-אלימות, המנהיגות איננה יציבה במהותה. היא נוטה להתפורז בין מספר גדל והולך של אנשים. הסיבה נעוצה בכך שבמרהית המקרים ההנהגה ניצבת בכוונה תחילה ב"קווים הראשונים" של המאבק, נעצרת ומושלכת לכלא, או סובלת תחת אמצעי דיכוי אחרים. במקביל ייתכנו גם הגבלות על אמצעי תחבורה ותקשורת ויתעורר צורך בשכבת מנהיגים חדשה, וכעת נדרש מספר מנהיגים גדול יותר, שכן עליהם לפעול ברמה מקומית. הדבר הזה מביא הן להתהוות צוות מנהיגים חדש והן להכפלת מספרם. כאשר התנועה היא חזקה והדיכוי חריף, ייתכן שביזור נוסף של ההנהגה, בעקבות מעצרים של שכבת המנהיגים החדשים, יהפוך את התנועה ל"חסרת מנהיגים" בפועל. לניסיון מעין זה תהיינה השלכות חשובות לטווח הארוך. באותה חברה יכולתן של הקבוצות לספק לעצמן את צרכיהן תלך ותגבר. הביזור יגבר גם כן, והאמונה בצורך בהנהגה ריכוזית תלך ותיעלם. (במקרים שבהם הסנקציות הלא-אלימות מופעלות בעקבות החלטה של מדינה ריכוזית, כמו למשל אמברגו כלכלי בין לאומי, הגורם הזה, כמובן, ייעדר.)

שלא כמו בהפעלת סנקציות אלימות, הנהגת התנועה הלא-אלימה תפעיל סנקציות "לא-אלימות" נגד חברי התנועה, כדי לשמור על גיבושה ולמנוע עריקה למחנה היריב. כמו כן, מאחר שלא נעשה כל שימוש בסנקציות אלימות במאבק נגד היריב, לא תגדל היכולת להפעילן בשלב שלאחר הסכסוך. שני הגורמים הללו מורים על כך שבידי אותם מנהיגים שיוכו בעמדות שליטה במדינה, או ימשיכו לאחוז בעמדותיהם הקודמות, לא תימצא היכולת, שהתגברה במהלך המאבק, להפעיל סנקציות אלימות; הם יוכלו אומנם להמשיך ולהשתמש ביכולתה של המדינה להפעיל סנקציות אלימות, אך זו תהיה מוגבלת יותר מכפי שהיה קורה לו המאבק היה מאבק אלים. ההגבלה הזאת תבטיח מגבלות מסוימות על דיכוי פנימי.

כלי הנשק המופעלים במסגרת מאבק לא-אלימים אינם פסיים, ואי אפשר לשלוט על אספקתם או להגבילה. אי אפשר לצמצם את השימוש בהם

באמצעות ויסות אספקת התחמושת. ניסיון קודם בהפעלתם הוא בכתינת "אימונים בתוך כדי קרב." הדבר יתרום רבות ליכולתם של האנשים לנהל מאבקים כאלה בעתיד, ולבטחונם העצמי. יהיה לכך משקל בקביעת חלוקת הכוח האפקטיבי לאחר אותו סכסוך. אנשים שמסוגלים לנהל מאבק עצמאי ומודעים לכוח הזה שבידיהם, יזכו ביתר הערכה מצד קבוצות העילית, בהשוואה לאלה שמגלים אוזלת-יד בשעת משבר.

כאשר הסנקציות לא-אלימות מופעלות בהצלחה, האנשים המשתמשים בהן ילמדו להכיר באופן עמוק יותר את תכונותיהם וכוחם-שלהם, המשקפים את השינויים שחלו בהם. לפני שהפקידים יוכלו לנקוט סנקציות לא-אלימות, עליהם לשנות את גישותיהם הקודמות שמקורן בהכנעה וברגש נחיתות. בעבר היתה הקבוצה קרוב לודאי פאסיבית, והאמינה כי אין בכוחה לפעול לתיקון העוולות שנעשו לה. בהתחילם לפעול למען תיקון העוולות האלה הם ישתחררו מתחושת חוסר האונים הזאת, והתחושה תתחזק ככל שהתנועה תתעצם. בתחילת הסכסוך יידרשו הפעילים להתגבר באופן מודע על הפחד מאמצעי הענישה שבידי היריב. מאוחר יותר יגלו שכבר אינם פוחדים. השינוי הזה אינו חשוב לאנשים כיחידים בלבד. חשיבותו היא גם פוליטית. הוא חותר תחת אושיות המערכות ההיררכיות אשר נשענו על הפחד כאמצעי לשמירת הפקודים ב"מקומם". נכונותם של אנשי הקבוצה להתמיד חרף כל הסכנות, והכרתו של היריב בכוח הזה, יתרמו להעלאת דימויים העצמי. הקבוצה תעריך את תכונותיה ואת סגולותיה יותר מכפי שעשתה בעבר. הידיעה כי בידיהם נתון כוח אמיתי, אפילו נגד המדינה, תפיח בקרבם רוח חדשה ותקווה לעתיד שבו הם, ולא אחרים, יקבעו את חייהם ואת החברה שבה הם חיים.

במידה פחותה של ביטחון, ייתכן כי הפעילים ילמדו לכבד את חייו ואת אישיותו של זולתם, או אפילו של יריבם בסכסוכים קיצוניים. הפעילים ילמדו לחשוב ולפתור בעיות בכוחות עצמם, להגיע להחלטות משלהם, ולדבוק בהן גם תחת תנאים קשים. אף כי אלה הן תכונות אישיות לחלוטין במידה שהן אומנם מתפתחות, הן תשפענה בעקיפין ובטווח הארוך על חלוקת הכוח בחברה.

סנקציות לא-אלימות תחזקנה את הקבוצה שמפעילה אותן, הן באופן מוחלט והן בהשוואה לקבוצות היריב. הגיבוש הפנימי יעמיק ויכולת העבודה המשותפת תגבר. במקרים רבים, אלה מהווים בעת ובעונה אחת תנאי מוקדם לשימוש אפקטיבי בסנקציות לא-אלימות, ותוצאה של השימוש הזה. שיתוף פעולה פנימי דרוש גם לסיפוק אותם צרכים אשר קודם לכן סופקו על-ידי היריב. הדבר כרוך למשל במציאת דרכים חדשות לשמירה על הסדר החברתי, גם בעיצומו של הסכסוך, ולסיפוק צרכים חברתיים כלכליים ופוליטיים שונים.

חברי הקבוצה יצטרכו להגביר את כוחם לספק בעצמם את צרכיהם וכך יצטבר בידיהם כוח נוסף. המוסדות הקיימים יתחזקו, או שיעשה בהם שינוי כדי שייטיבו לענות על הצרכים, וכמו כן עשויים לקום גם מוסדות חדשים. אלה הם ההיבטים הקונסטרוקטיביים של אי־שיתוף הפעולה עם היריב. בשעת סכסוך, בכוחם לשנות במהירות את יחסי הכוחות הקיימים. התוצאה תבוא לידי ביטוי בשינויים מבניים בני־קיימא.

במקרים מסוימים תוכנן מראש האיזון בין אי־שיתוף הפעולה לבין שיתוף הפעולה. במקרים אחרים קורה הדבר באופן ספונטני ופתאומי. כאשר השינויים המוסדיים זמניים בלבד, הם יתרמו לשינוי ביחסי הכוחות שבין הקבוצות המתמודדות. כאשר השינויים הללו מחזיקים מעמד גם לאחר תום הסכסוך, הם עשויים להביא לתוצאות מבניות מרחיקות לכת ולתרום לפיזור הכוח, הן מבחינת מוסדותיו והן מבחינת יכולת הפעלת הסנקציות.

גורם נוסף אחד עשוי לסייע בטווח הארוך לפיזור הכוח בחברה. השימוש בסנקציות לא־אלימות יקטין את המגמה שקבוצת המאבק תסבול מהתאכזרות כתוצאה מן המאבק עצמו. סנקציות אלימות לשחרור, במסגרת מהפכה, או התגוננות מתמדת, פירושן מעגל מתגבר של אכזריות, תגמול ותגמול נגדי. האישיות מתקשה ומתקשחת, עד שלבסוף הרגישות האנושית והיכולת להגיב על סבל אנושי נעלמת כמעט כליל. אותו אדם, שבעבר נאבק נגד מעשים בלתי אנושיים, נוקט עתה אותן שיטות שגינה אצל יריבו. הסיכויים למנוע התפתחות מעין זו במסגרת מאבק לא־אליים הם רבים. הסנקציות המופעלות מחייבות הימנעות מפעולות אלימות וממעשי אכזריות. להבדל הזה תהינה השלכות חשובות על אופיה של החברה שלאחר המאבק.

בהקשר הזה קיים עוד גורם נוסף, שחשיבותו בעיצוב חברת העתיד רבה, גם אם אינו בעל משקל לגבי חלוקת הכוח הפוליטי. אימוצה של אלימות פוליטית כלשהי כסנקציה סופית, והפעלתה – לצד מתן לגיטימציה לירי מטעם המשטרה, הוצאות להורג, ומלחמות – ילמד חברים מסוימים בחברה, לרבות אנשים אנטי־חברתיים ובלתי יציבים מבחינה רגשית, שאלימות היא אכן סנקציה סופית. ספק רב אם הניסיון להגביל את שימושה למוסדות מסוימים בלבד אכן יעלה יפה, כל עוד אנשים מסוימים חשים, בצדק או שלא בצדק, שמטרתם תקפה ותושג באלימות בלבד. על כן קיימת הסכנה כי אלימות שזוכה ללגיטימציה מידי המערכת תתרום להופעתן של פעולות אלימות ללא לגיטימציה כזאת. השימוש בסנקציות לא־אלימות לא יוביל לאותן תוצאות. הוא עשוי להביא לידי שימוש בסנקציות לא־אלימות מטעם יחידים וקבוצות, אף נגד נורמות ועקרונות מקובלים. ואולי לא יהיה זה מצב אידיאלי, אך יהיה בכך שיפור ניכר בהשוואה למצב שבו הפעולות האלימות הולכות ומתרבות.

המאבק הלא־אלים ישפיע על יחסי הכוחות בחברה באופן שונה מכפי שתשפיע פעולה המבקשת להשיג שינויים בדרכי שלום, באמצעות התפיסות, חקיקת חוקים, החלטות בית־משפט, או צו ממשלתי. במקרים הללו, אלא אם כן השינוי הלכותצאה מגורמים אחרים, חלוקת הכוח לאחר השינוי תישאר פחות או יותר כפי שהיתה בעבר מכיוון שלא אירע דבר שיכול להביא לשינויה, ויכולתם של האנשים להגביל את יריבם או להפעיל בעצמם סנקציות לא גדלה אף היא. אף אם תביעה או מטרה מסוימת אכן הושגו בדרך הזאת – האנשים עצמם עדיין לא יהיו מסוגלים להשיג את מבוקשם בניגוד לרצונו של היריב או השליט שאינו חפץ בכך. באופן דומה, הדבר שזה עתה הוענק עלול, בבוא השעה, להילקח בחזרה באותה מידה של קלות. כל מה שניתן כחסד ולא כפרי־עמל, עשוי להילקח באותה קלות שבה ניתן. רק הדבר שהושג הודות לעבודה מאומצת ולמאבק יהיה בר־קיימא.

עיצוב "מצבה הפוליטי" של החברה

השפעותיהן המבניות של הסנקציות האלימות והלא־אלימות ממלאות תפקיד חשוב בקביעת מצבה הפוליטי של החברה. ה"מצב הפוליטי" של החברה מוגדר כצירופם של שלושת הגורמים הבאים: (1) דרך פעולתה של המערכת הפוליטית. (2) מעשיה. (3) מה שאינו בגדר יכולתה. המצב הפוליטי כולל גורמים יחודיים כמו: דרגת ריכוזו או פיזורו של הכוח האפקטיבי; האידיאלים של אותה חברה ומטרותיה; המאפיינים וההישגים האנושיים של המערכת; יכולתה לכפות דיקטטורה, לבצע רצח־עם, לנהל מלחמות, להפעיל דיכוי חברתי, או לתמוך בו והסבירות שתעשה כן; לעומת אלה, יכולתה לתמוך בחופש, בדמוקרטיה, בצדק חברתי, ביחסי שלום מבית ומחוץ ולעודדם, המידה שבה החברה משרתת את האדם או מזיקה לו, המידה שבה היא מספקת את צרכיו השונים של הפרט, כפי שתוארו בראשית הפרק. קיים מגוון רחב ביותר של מצבים פוליטיים, הן בתוך חברה אחת והן בין החברות השונות.

על בסיס ניתוחינו בפרק הזה ובפרקים הקודמים עולה כי המצב הפוליטי נקבע על־פי (1) חלוקת הכוח האפקטיבי בחברה (להבדיל מחלוקת סמכויות חוקית או חוקתית). (2) סוג הסנקציה הסופית שעליה סומכת החברה, והמידה שבה היא קיבלה ביטוי ממוסד. יש צורך בעיון נוסף ביחסים ההדדיים שבין שני הגורמים הללו.

בפרק ב' טענו כי חלוקת הכוח האפקטיבי חשובה יותר מחלוקת הסמכויות הפורמלית המעוגנת בחוקה. בין שתי אלה ייתכן שוני ואף אי־התאמה. החוקה

הרשמית והתפיסות המקובלות בחברה הן אומנם חשובות אך הן משניות מבחינת דרכי תפקודה של החברה בפועל. מוקדי כוח חזקים יוכלו להטיל הגבלות ממשיות על שליט יחיד, אשר להלכה אין הגבלה לשלטונו. לעומת זאת, כאשר מוקדי הכוח חלשים, יוכל שליטה של מדינה בעלת חוקה דמוקרטית לכאורה לקיים שלטון יחיד ואף לבטל את החוקה בהתאם לרצונה הוא.

בפרקים הקודמים נטען גם כי מיסודה של היכולת להפעיל אלימות פוליטית יקל על יישומה למען מטרות שונות מן המטרות המקוריות. הדבר נתון למעשה בידי האנשים העומדים בראש המוסדות. על כן מצאנו כי קיים קשר הדוק בין דיקטטורה, רצח-עם, מלחמה ומערכות דיכוי חברתי. כל הארבעה הם בבחינת יישומים של אלימות פוליטית. אלמלא היכולת ליישמה הם לא היו קיימים. על כן, למוסדות ולסנקציות משקל רב בעיצוב המצב הפוליטי של חברה נתונה בכל תקופה, ויש ביניהם קשר. למשל, בחברה בעלת מוקדי כוח חזקים ידעו אנשים להפעיל סנקציות לא-אלימות ביתר אפקטיביות, ויהיו להם היסודות הארגוניים למאבק קבוצתי. למוקדים האלה תינתן חשיבות מיוחדת, כאשר ישלטו על מקורות כוח פוליטי. לעומת זאת, במהלך המאבק הלא-אלימים מוקדי הכוח יתחזקו ויכולת ההתארגנות של האנשים תגבר. בדיון הזה נעסוק בעיקר בהשפעות של חלוקת הכוח והסנקציות על המצב הפוליטי. אנו נתייחס לסנקציות כאל תופעה נפרדת מאחר שהן יסוד המפתח בכל פוטנציאל כוח. שאר יסודות הכוח יכונסו תחת הכותרת "חלוקה מוסדית של תהליך קבלת ההחלטות".

נוסחה חברתית

נדון כאן בהשערה הבסיסית כי פעולת הגומלין בין החלוקה המוסדית של תהליך קבלת ההחלטות לבין הסנקציות הננקטות בחברה נתונה משמשת גורם מרכזי בקביעת "המצב הפוליטי" בחברה. עם השתנות שני הגורמים הללו, ישתנה גם המצב הפוליטי. אנו מתייחסים לשני הגורמים הללו בהקשר החברתי הכולל – האוכלוסיה, הארגונים והמוסדות העצמאיים (מוקדי הכוח) וגופי המדינה (לרבות המדינה). קשה אומנם למדוד כל גורם במדויק, אך אין לנו כל צורך לכך, שכן אנו דנים במאפייניהן הכלליים של התופעות. נבטא את היחס הזה במשוואה הבאה:

אפשר להדגים את פעולתה של המשוואה הזאת בכך שנציג את ההשפעה שיש לצירוף מסוים של תהליך קבלת ההחלטות ושל סנקציות, במקרים שבהם שני הגורמים ברורים באופן יחסי. נציג כאן חמישה מצבים שונים, אשר למרות היותם מודלים אנליטיים, הם בכל זאת דומים למצב פוליטי ממשי. מצב א': במצב הזה, מוקדי הכוח חלשים ביותר, או הוחלשו ונהרסו באופן שיטתי. קבלת ההחלטות רוכזה בידי קומץ אנשים קטן העומד בראש מנגנון המדינה, ושולט גם בכל מוסד חשוב אחר. הסנקציות הננקטות בחברה הזאת הן אלימות ביותר והיכולת המוסדית להפעילן באמצעות הצבא והמשטרה כאחד מפותחת גם היא. סנקציות אלימות מופעלות בהיקף נרחב – בפועל או כאיום – לשם שליטה פנימית ולשם הסדרת יחסים בין-לאומיים. כשצירוף מסוג כזה קיים בחברה פוליטית, המצב הפוליטי שינבע מכך יהיה סוג של דיקטטורה בעלת יכולת לדכא את החברה, לפתוח במלחמות ולבצע רצח-עם, אם תחפוץ בכך. הדבר הזה יהיה נכון אף כאשר האידיאלים והמטרות הסופיות של המערכת הם אנושיים, ובחוקה הכתובה, שלהלכה עודנה בתוקף, קבועים הסדרים והליכים שונים בתכלית. במקרה הזה יכול השליט לבטל בנקל את החוקה הרשמית וליצור התאמה בין המבנה הפורמלי לבין המערכת הפוליטית הממשית. אפשר להדגים את מצב א' במשוואה הבאה:

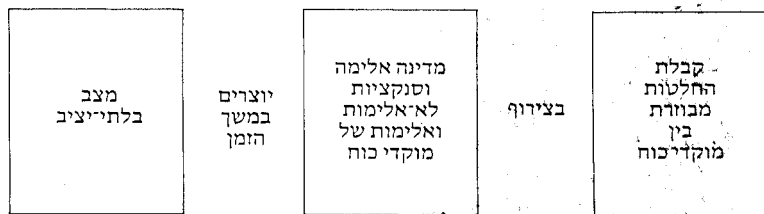

מצב ב': במצב זה, גדולה היא עוצמתם של מוקדי הכוח בהשוואה למנגנון המדינה. הם מסוגלים לקבל החלטות באופן עצמאי אפילו בניגוד לרצונו של השליט. הסנקציות שמפעילה המדינה הן אלימות. הסנקציות שמפעילים מוקדי הכוח במישור הפנימי ובינם לבין עצמם הן אומנם לא אלימות בעיקרן אך מוקדי הכוח סומכים, במצבים קיצוניים, על סנקציות אלימות. המצב הפוליטי הנובע מן הצירוף הזה נוטה לאי-יציבות.

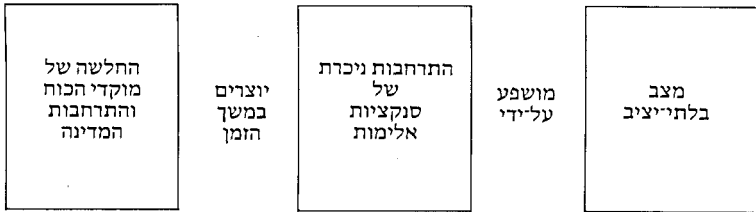
מצב פוליטי בלתי יציב יכול דרגה גבוהה של חופש ודמוקרטיה, היעדר דיכוי חברתי שיטתי וכיוצא באלה. ברם, כאשר יפרוץ משבר עמוק תחול התרחבות ניכרת בהפעלתן של סנקציות אלימות, והתוצאות הריכוזיות של סנקציות אלימות כאלה תבאנה לידי תוצאות מוסדיות. בכפוף לצרכי היעילות של הצבא, ובהתאם להרחבתה של האלימות הפוליטית שבידי המדינה, כוחם היחסי של מוקדי הכוח יקטן. הסבירות לכך גבוהה גם כאשר המאבק האלים, כמו מאבק נגד פולש זר יתחיל כמלחמת גרילה. שלביה הראשונים של מלחמת הגרילה מאופיינים בחוסר ריכוזיות. אלא שבהדרגה המאבק יהפוך לריכוזי במידה הולכת וגדלה כביטוי למעבר לכוחות צבאיים ולדרכי לחימה קונבנציונליות.

לעומת זאת, מאחר שנקודת המוצא איננה יציבה, הפעלת סנקציות לא-אלימות בשעת משבר – וכתוצאה מכך, התעצמות כוחן והניסיון להפעילן – תשפיע בכיוון שונה לחלוטין. כמקרה של הצלחה, היסודות הלא-ריכוזיים בחברה ישתמרו ואף יתרחבו, וכך יימנעו תוצאותיהן הבלתי רצויות של הסנקציות האלימות. אפשר להדגים את מצב ב' במשוואות הבאות:

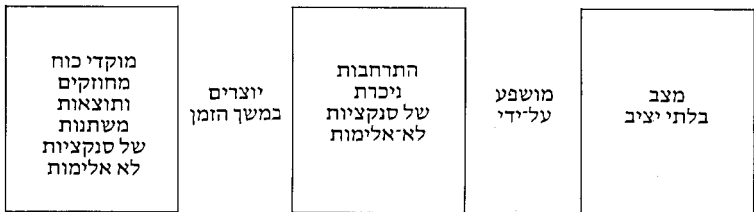
מצב בסיסי

אפשרות א'

אפשרות ב'

מצב ג': במצב הזה, דרגת הריכוזיות של המוסדות היא גבוהה ביותר. מוקדי הכוח הם מעטים או חלשים. קבלת ההחלטות מרוכזת בידי עילית מצומצמת העומדת בראש מנגנון המדינה. המדינה הפעילה בעבר סנקציות אלימות ממוסדות אך השימוש בהן הצטמצם, ומשקלן של הסנקציות הלא-אלימות גבר. זהו מצב בלתי יציב.

ההתפתחות המסתברת של מצב בלתי יציב זה תלויה בכמה גורמים, וביניהם הסיבות לסנקציות לא-אלימות וכן יסודיות ותמידיות של השינוי הזה. ייתכן שהשינוי נבע מתפנית יסודית מצד שליטי המדינה, מתוך מחשבה שהתנגדות צבאית לפלישה אפשרית של מעצמה חזקה יותר תהיה מעשה התאבדות, וייתכן שהשינוי בא כתוצאה ממהפכה לא-אלימה מוצלחת נגד השיטה הקודמת. במקרה הראשון יהיה צורך, עם תכנון או בלעדי, בפיוור מהיר, מתוכנן או בלתי מתוכנן, של תהליך קבלת ההחלטות מידי המדינה המרכזית, כדי לאפשר מאבק לא-אלימים מתמשך נגד התוקפים. במקרה השני סביר להניח שהתהליך הזה כבר אירע: ייתכן שמוסדות קיימים ועצמאיים נעשו דמוקרטיים ונטלו לעצמם סמכויות ניכרות, וייתכן שמוקדי כוח חדשים ובעלי סמכות נוצרו לפני המהפכה או במהלכה.

ההשפעות לטווח הארוך של המעבר לסנקציות לא־אלימות על המצב הפוליטי תלויות באורך חייהם של השינויים שהוזכרו כאן. אם השינויים הם ארעיים והשימוש בסנקציות אלימות ייקבע שוב כאמצעי סופי של החברה, קרוב לוודאי שיווצר שוב אותו מבנה ריכוזי שנשלט בידי קבוצת עילית קטנה. לעומת זאת, אם המעבר לשימוש בסנקציות לא־אלימות יאריך ימים, הרי שבמצב הפוליטי החדש כוחו של העם יגבר. צרכים אנושיים יסופקו באופן הולם יותר, ותוצאותיה של אלימות פוליטית ממוסדת יימנעו. נדגים זאת במשואות הבאות:

מצב בסיסי

מצב בלתי יציב	יוצרים במשך הזמן	שינוי ניכר מסנקציות אלימות ללא־אלימות	בצירוף	קבלת החלטות מרוכזות מאוד במבנה המדינה
---------------	------------------	---------------------------------------	--------	---------------------------------------

אפשרות א'

מבנה ממורכז חדש הנשלט על־ידי עילית ואלימות פוליטית ממוסדת	יוצרים במשך הזמן	החזרת סנקציות אלימות	מושפע על־ידי	מצב בלתי יציב
---	------------------	----------------------	--------------	---------------

אפשרות ב'

האצלת כוח עממית וחברה מבוחרת	יוצרים במשך הזמן	התרחבות והתמסדות של סנקציות לא־אלימות	מושפע על־ידי	מצב בלתי יציב
------------------------------	------------------	---------------------------------------	--------------	---------------

מצב ד': במצב זה תהליך קבלת ההחלטות מפורז בין מוקדי כוח חזקים ובין מנגנון מדינה חלש. סנקציות לא־אלימות אומצו באופן שיטתי ונתמסדו. הן הגיעו לדרגת התפתחות גבוהה והן פועלות היטב בשעת הצורך. המצב הפוליטי שיווצר יהיה יציב באופן יחסי. כוחו של העם יגבר והסכנה לאלימות פוליטית ממוסדת תצטמצם. התהליך הזה יתרום רבות לחופש, לדמוקרטיה, לכיבוד חיי אדם, לשלום מבית ומחוץ ולצדק חברתי. נדגים זאת במשואה הבאה:

אם לא יופיעו גורמים חדשים לגמרי, מצבים א' וד' יהיו יציבים יחסית. אם אופן החלוקה של תהליך קבלת ההחלטות ואופי הסנקציות של החברה ידועים, אפשר לנבא בדיוק מירבי את המצבים הפוליטיים הנובעים מהם. לעומתם מצבים ב' וג' מאוד בלתי יציבים. במקרים הללו טרם נקבעו אופיים של תהליך קבלת ההחלטות ושל הסנקציות שהחברה מפעילה, ולכן אי אפשר לנבא את המצב הפוליטי הנובע מהם.

מצב ה': בארבעת המצבים הקודמים החברה שמה את מבטחה בסוג אחד של סנקציה, או שקיים שלב של אי־ודאות, שבו החברה מתנדנדת בין האפשרות האחת לאחרת. במצב הזה תהליך קבלת ההחלטות הממוסד נחלק בין המדינה לבין מוקדי הכוח באופנים שונים. הן רמת התפתחותן של סנקציות לא־אלימות והן השימוש בהן מוגבלים ביותר או זניחים. אך בה בשעה, הסנקציות האלימות הן חלשות ובלתי מפותחות חרף התקבלותן בחברה כסנקציות סופיות. מצב כזה עשוי להתפתח כאשר אין כל סכנות או איומים משמעותיים המחייבים סנקציה חזקה מסוג כלשהו. במצב הפוליטי הנובע מכך תימצא דרגה משמעותית, אך לא גדולה מדי של חירות וכבוד לחיי אדם, לא יתגלו בו גילויים חריפים של דיכוי חברתי, וסכסוכים יהיו מועטים, אם יהיו כאלה. לא יהיו גם לחצים לביזור הכוח כתוצאה מהפעלת סנקציות לא־אלימות. עם זאת, לחצים כאלה ייתכנו, אך מקורותיהם יהיו שונים – אמונות, פילוסופיות או צרכים מוסדיים.

המצב הפוליטי יישאר יציב כל עוד לא יפרוץ משבר שבעקבותיו יתעורר צורך בולט בסנקציות. אם אכן יתרחש משבר מסוג כזה, עוצמת הסנקציות האלימות תתפשט במהירות. התפתחותן תפעיל לחצים לטובת ריכוזיות יתר ושליטה מוסדית, ולתוצאות אחרות של אלימות פוליטית ממוסדת בקנה מדה רחב. אפשר להדגים זאת במשוואה הבאה:

התיאוריה הזאת דורשת בדיקה ביקורתית. אם היא קבילה, תהיה לה השפעה מרחיקת לכת על פיתוחן של אסטרטגיות חדשות לשינוי חברתי, אסטרטגיות הולמות יותר מבעבר.

פיתוח אסטרטגיות של ייפוי כוח

אנשים רבים מסכימים כי אפשר לשנות את מוסדותינו הפוליטיים במידה ניכרת באמצעות בחירה מודעת. היכולת לבחור בחירות כאלה למען עיצובה מחדש של החברה הפוליטית מתייחסת גם לבחירת סוג הסנקציות שבהן החברה בוטחת, וגם להחלטה על דרגת הריכוזיות של המערכת הפוליטית. הניתוח בפרקים הקודמים מצביע על כך, שהדרכים הקיימות למילוי תפקידיה

החיוניים של החברה אינן בגדר אפשרות יחידה. אם תימצאנה דרכים חלופיות, אפשר לאמצן במקום הדרכים הקיימות. לדברי רוברט ק' מרטון אפשר "להפשיר את זהותו של הקיים ושל הבלתי־נמנע"¹⁸. שימת הדגש באפשרות למצוא תחליפים הופכת מכשיר מתשבותי לפיתוח דרכים לשינוי יסודי, לרבות פיתרון לבעיית האלימות הפוליטית. בעיה זו לא זו בלבד שטרם נפתרה, אלא היא אף זכתה בתשומת לב מועטה מאוד.

הכרה בתחליפים כמפתח לשינוי יסודי

כשלונו בפיתרון בעיית האלימות הפוליטית הממוסדת, מקורו באי־הבנת העובדה כי האלימות הזאת אינה האפשרות היחידה וכי קיימות גם סנקציות לא־אלימות. כישלון זה הוא נחלת תומכיה הנלהבים של הדמוקרטיה הליברלית במערב מחד גיסא, ושל מתנגדיהם, תומכי אחת השיטות הסוציאליסטיות, מאידך גיסא.

סוג הניתוח הזה מצביע על בדיקת תחליפים, אשר אם יימצאו אפקטיביים, הם יוכלו לבצע את המלאכה באופן שונה מכפי שנעשה עד כה. כִּכך טמון המפתח לשינוי יסודי בסנקציות הפוליטיות של החברה. כפי שראינו בפרק הזה ובפרקים הקודמים סנקציות לא־אלימות שימשו תחליף לאלימות במצבים רבים ובמגוון של חברות. ולכן סנקציות לא־אלימות, כתחליף, אכן קיימות. הפעלתן תתרום לשינוי שיטתי שיובייל לצבירת כוח בידי העם ולדמוקרטיזציה של מוסדות החברה.

הניתוח הזה אינו מוגבל לשאלת הסנקציות. אפשר ליישמו גם בשאלת המוסדות הריכוזיים הגדולים, ובכללם מוסדות כלכליים גדולים ומנגנון המדינה. אם נפעל צעד אחר צעד, להחייאה, להרחבה וליצירה של מוסדות חלופיים ובלתי תלויים במדינה ואם נרחיב את היקף ההשתתפות העממית ברמות הממשל הנמוכות, נוכל להפוך על פיה אותה מגמה של ריכוז הכוח האפקטיבי בידי חברות הענק ומנגנון המדינה.

לאור בעיותיה של החברה כיום והתרחבות כוחה של המדינה הריכוזית, יש צורך ביותר מאשר שמירה על אותם היבטים חברתיים שמקורם בעבר, ואשר חשיבותם לא פחתה גם עתה. כמו כן, אין להסתפק בתיקון בעיות ספציפיות. עלינו לפעול באופן מתוכנן למען חיוקם של המוסדות הבלתי־תלויים במדינה, ולהימנע במודע מהגברת הכוח המתרכז בידיה. לא די לגנות את הסכנות הנשקפות מממשל מרכזי חזק, אטימות הביורוקרטיה, השתלטותן של קבוצות העילית או שיעורי המס הגבוהים. כאן נדרשים שינויים מוסדיים. דרך אחת לעשות כן היא לפתח מוסדות חלופיים

שיבצעו את התפקידים הרצויים והחיוניים, שכיום מצויים בידיהם של המוסדות הריכוזיים הגדולים.

תפקידים מסוימים המבוצעים בידי מנגנון המדינה הריכוזי, אינם נחוצים למעשה, או אף אינם מתאימים לחברה, שכל כך מרבה לדבר בזכות הדמוקרטיה והחירות. על התפקידים האלה ועל אותם חלקים במנגנון המדינה שעוסקים בהם, אפשר בנקל לוותר, לטובתה ולרווחתה של החברה. אולם מרבית התפקידים שמנגנון המדינה מבצע (או אמור לבצע) נחשבים בעיני מרבית האנשים תפקידים רצויים והכרחיים. אפשר גם להציע תפקידים רבים נוספים. מעורבות המדינה בסיפוקם לא תצמצם באופן משמעותי או תיפסק אלא אם כן יוקמו גופים אחרים שיוכלו לעשות זאת. על כן, אם ברצוננו לבלום התרחבות נוספת של מנגנון המדינה המרכזי, עלינו לפתח דרכים חלופיות למילוי הצרכים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים שהזנחנו עד כה, ואשר אנשי רפורמה למיניהם מציעים כי המדינה תטפל בהם. אי אפשר למנוע את התפשטות המדינה אל תוך החברה והכלכלה, באמצעות התנערות מאחריות חברתית או הזנחה. אי אפשר לעשות זאת גם באמצעות אמון מוחלט בתאגידי ענק לאומיים ובין-לאומיים. אם לא יוקמו מוסדות ופטרונות חלופיים, תימשך בהכרח התרחבותה ההדרגתית של המדינה.

יש צורך להקים או לחזק מוסדות קטנים יותר (מוקדי כוח) בעלי יכולת לקבל החלטות משלהם. בתחילה הם יספקו שורת צרכים מוגבלת, לאחר מכן יועברו אליהם בהדרגה תפקידים נוספים. עלינו לשאוף למספר גדול יותר של מוסדות, אשר כל אחד ואחד מהם יתפקד בתחום מצומצם יותר ובהשתתפות דמוקרטית נרחבת. המוסדות ישתפו ביניהם פעולה, כאשר יתעורר הצורך בכיצוע משימות אזוריות או לאומיות.

אין להבין מכאן כי ארגונים ומוסדות קטנים ורמות ממשל נמוכות מהווים תמיד דוגמא ומופת לאנושיות ולדמוקרטיה השתתפותית. אך בגילוייהם הגרועים ביותר, יוכלו מוסדות אלה לגרום נזק קטן יותר מאשר המוסדות הגדולים. כאשר הגופים קטנים, קל יותר למשתתפים ולחברים לפתור בעיות באמצעות פעולה ישירה. מוסדות קטנים מאפשרים יתר השתתפות ויתר שליטה מצד אלה שמעורבים בפעולתם.

יש לשקול בזהירות את הדרכים השונות להגברת השליטה והשתתפות הדמוקרטית ברמות הממשל. רעיונותיה של חנה ארנדט ראויים לתשומת לב מיוחדת.¹⁹ במקומות שבהם השתמרו מוסדות של דמוקרטיה ישירה אם בצורה משובשת כמו למשל אסיפות עירוניות בניו-אינגלנד או ארגוני חקלאים במערב התיכון – יש לבחון כיצד להמשיך ולשמרם וכיצד להחיותם מחד גיסא, ולהגביר את האחריות המוטלת עליהם מאידך גיסא. במקומות שבהם הם אינם

קיימים עלינו לבחון כיצד לזוּם נסיונות אחראיים לאפשר להם לטפל, בתחילה בעניינים מוגבלים, אך משמעותיים. צירופם של ההתפתחות הדרגתית ושל אימוץ סנקציות לא־אלימות, וכן של מוסדות עצמאיים קטנים במסגרת תוכנית הדרגתית של שינוי אחראי, יתרמו להתפתחות של מצב פוליטי, שבו יתממשו האידיאלים החברתיים שלנו באופן מלא יותר.

מאבקי שחרור לא־אלימים

להשפעות המבניות, בטווח הארוך, של הסנקציות לסוגיהן, יש השלכות חשובות על מאבקי שחרור נגד דיכוי לסוגיו. שתי נקודות ברורות: 1. שחרור – חובה עליו שיהיה שחרור עצמי. 2. רק שחרור באמצעים שמחזקים את הקבוצה המדוכאת יתרום בטווח הארוך לשינויים ביחסי הכוחות ולמניעת דיכוי מחודש.

זוהי אינה ראייה מעודדת. היה נוח יותר, אילו ניתן היה למצוא "משחרר" כלשהו שהיה מתיר את אויבי הדיכוי לבדו וללא מאמץ או מחיר כלשהו מצד המדוכאים. האמונה באפשרות הזאת היא נפוצה אך מסוכנת. היא קמה על היעדר ההבחנה בין מדכא מסוים לעצם מצב הדיכוי. במצב הזה האוכלוסיה, בשל חולשתה, תהיה תמיד חשופה לפגיעה מידי מי שנמצא בעמדת השליט. לכל היותר יהיה אפשר להחליף מדכא אחד במדכא אחר. "שחרור" מידי של "מדכא" מתוך פרץ של טוב־לב, או ממניעים אחרים, או "שחרור" המוענק למדוכאים ללא מאמץ ניכר מידי גורם שלישי, לא יוכל לחזק את המדוכאים ואת מוסדותיהם. אפשר לשלול שחרור זה באותה מהירות שבה אפשר להעניקו. לעומתו, שחרור שהושג על־ידי המדוכאים עצמם, כתוצאה ממאמצי התחזקות עצמית, וניהול מערכה של התנגדות ואי־שיתוף פעולה, ייצור מצב של עוצמה חברתית הנובע מסיפוקם העצמי של צרכי החברה. ואת זאת לא ניתן לבטל בנקל. למצב הזה יתרונות רבים ובני קיימא.

כל עוד יכולים האנשים לחשוב באופן עצמאי ולשמור על כבודם העצמי, הם ייאבקו להשיג את חירותם, לשמור עליה ולהרחיבה. אולם, בארצות רבות ותחת סוגי שלטון שונים, כוחם של השליט וקבוצות העליות כה מקיף, עד כי אי אפשר לתאר את המצב אלא כמצב של דיכוי. המערכת עשויה להיות המשכן של שיטות קולוניאליות, כיבוש זר, ניצול כלכלי, דיכוי חברתי (כמו דיכויים של נשים, או של אסורים במגע), מערכות גזעניות, דיקטטורות וכיוצא באלה. כאשר האנשים מבקשים להשתחרר מן הדיכוי, ולכונן שליטה עצמית על כוחו של השליט, או אז הם נאבקים לשחרורם.

מכאן, שבעיית השחרור לא נפתרה בעקבות החלפת מרבית המשטרים הקולוניאליים האירופאיים במשטרים מקומיים. חירות – במובנה החברתי, הכלכלי והפוליטי הרחב – נותרה מטרה שמימושה מאוד לוקה בחסר, ובמקרים רבים היא מתחוללת בדרכים קיצוניות ותחת משטרים ממודלים שונים. השאלה החשובה היא, אם כן, כיצד ינהלו המדוכאים את מאבקם ויביאו לידי שינוי. השאלה הזאת זוכה לעיתים תכופות לתשובה רגשית הנובעת מן הכאב שמעורר הדיכוי. מאבקי שחרור למיניהם כוללים תמיד יסודות רגשיים וסוביקטיביים מאוד. בכל מצב מהפכני קיים דבר-מה בלתי מוחשי, שקשה לנתחו באופן אובייקטיבי. קשה עוד יותר להציג את היסוד הזה באמצעות ניתוח מדוקדק והחלטה רציונאלית.

זוהי רוחם של אנשים, המתקוממים נגד תנאים שאותם אין הם מוכנים עוד לשאת, ושבו-בזמן נשארים נאמנים לעצמם, לאמונתם ולחלומות העתיד שטפחו. זוהי הנכונות להקריב ברגע מסוים הכל ובכל מחיר; נכונות שאין לתכננה מראש, אחרת יגבר השכל על הלב, שהוא מולידן הראשוני של מהפכות. זהו האומץ להלום ראשון למען החופש, בעוד שאחרים מחכים עדיין לסימן. זוהי הנכונות להמשיך, בהכרה שהסיכויים לניצחון קלושים. המדובר באדם המוכן למות למען עתיד שרק אחרים יזכו לראותו.

בעוד שהמרכיב הרגשי הוא חזק בכל התנועות למען שינוי חברתי, המטרה הנכספת אינה בגדר סיפוק מידי של צרכים נפשיים אישיים בלבד, אלא היא שינוי חברתי. במיוחד בתנועות לשחרור לאומי ובתנועות מהפכניות גדולות, אם נסחפים אחרי הרגש בלבד, גוברת הסכנה לטעויות חמורות בבחירת כלי המאבק; היינו, בבחירת הסנקציות הממוסדות שישירתו את המטרה. אם, לעומת זאת, האדם חש אחריות על התוצאות שתושגנה ותשפיענה על החיים כיום ועל הדורות הבאים, אליו לבחור בזהירות את כלי, ואת הדרכים שבהן יספק את צרכיו האישיים.

הבחירה אינה בין דרכים קשות לדרכים קלות בלבד. לעיתים קשה לצפות מראש את מידת הקושי של הדרך הנבחרת. לעיתים אין כלל דרך קלה להשגת שינוי בסיסי. כמו כן, אי אפשר לחשב את הצעדים אך ורק על-פי ההבדלים במידת הסבל שיגרם בשימוש בסנקציות אלימות לעומת הסנקציות הלא-אלימות. יש לכך חשיבות, אך אין זה הגורם היחיד. בין אם יבחרו להיאבק ובין אם ישבו בחיבוק ידיים, קורבנות הדיכוי יסבלו.

ככל המקרים, בעייתן העיקרית של תנועות השחרור היא כיצד לפעול על מנת שהמצב ישתנה, אי-הצדק יגיע לקיצו, ותחתם תקום מערכת יציבה שבה האנשים עצמם שולטים על חייהם ועל החברה שבה הם חיים. היקף השינוי הדרוש ישפיע מאוד על סוג הפעולה ועל קיצוניותה. במצבים מהפכניים

הבעייה היא אומנם חמורה יותר, אך במהותה היא זהה לה. הבעייה היא אסטרטגית: כיצד לפעול כדי להשיג במירב האפקטיביות את סיום הדיכוי הישיר, ולהקים מערכת חדשה צודקת יותר וחופשית יותר, המאפשרת יתר שליטה עממית. בְּרִתְלֵמִי דֵּה־לִיגֵט כתב:

בעייתה העקרית של פעולה מהפכנית המונית היא זו: מציאת אמצעי מאבק הראויים לבני-האדם ובר-בזמן מסוגלים לגבור על כוח ריאקציוני בעל עוצמה צבאית גדולה ככל שתהיה.²⁰

יסודות מפתח בשחרור לא־אלים

אלה הם מעטים מן הגורמים שיש לקחתם בחשבון כאשר מבקשים להשיג שחרור במאבק לא־אלים:

1. על האנשים להבין ולהכיר ככל האפשר את אופיו של היריב, את המערכת שלו, את המצב שבו מתנהל המאבק. היעדר הבנה זו, או טעויות בהבנת המצב לאשורו, עלולים להוביל לטעויות טקטיות או אסטרטגיות חמורות.

2. על האנשים לבחור באופן מודע את סוג הסנקציות – טכניקת הפעולה – שיופעלו במהלך המאבק. יש לעשות זאת מתוך התחשבות בתוצאות לטווח הקצר ולטווח הארוך, בנקודות העוצמה ונקודות התורפה של היריב, ובמצב הכללי שבו מתנהל המאבק. אין להשאיר את הבחירה הזאת ליד המקרה, לקבוצות קטנות, גם לא לפרצי מרירות או להנחות לא בדוקות לגבי אופיו של הכוח.

במקרים רבים בעבר, סוג הסנקציות לא נבחר במודע, ולעיתים קרובות מדי הסתמכו המורדים על אלימות פוליטית שאותה היטיב היריב להפעיל. הבחירה הזאת פועלת לעיתים תכופות לרעת הקבוצה ותורמת בטווח הארוך להתהוותה של חברה שונה מן הרצוי.

3. על האנשים לרדת לעומקן של הסנקציות הלא־אלימות, ושל השיטות והטכניקה של הפעולה הלא־אלימה. אפשר לכלול כאן את תיאוריית הכוח, את שיטות הפעולה, את מנגנוני השינוי, את הדרישות והתנאים לאפקטיביות, את עקרונות האסטרטגיה, התגובות לדיכוי, והדרכים החלופיות לפיתרון כסוכים אישיים.

4. יש צורך בהכרה כללית של אסטרטגיית המאבק ושל התנאים והדרישות של סנקציות לא־אלימות בקרב האוכלוסיה כולה. הדבר יאפשר לה לפעול בתיאום עם הקבוצה הנאבדת, ברמות השתתפות שונות.

5. בכל מצב ספציפי שמתעורר, דרושה אסטרטגיה מיוחדת וטקטיקה מתאימה – לאור הגורמים שצוינו ועוד גורמים נוספים.
6. יש לגבש קבוצה גדולה ככל האפשר של אנשים המסורים למטרת השינוי, היורדים לעומקה של טכניקת הפעולה, המוכנים להפעילה באופן ממושע.
7. תשומת לב מתמדת למצבה של התנועה, לאור השינויים התכופים במצב הסכסוך. יידרשו מאמצים להתגבר על חולשות ויתעורר צורך בהערכת פעולות מסוימות לשם הפקת לקחים.
8. אם המאבק יפרוץ באופן ספונטני, הוא יתחזק באמצעות ההבנה האינטואיטיבית והאינטלקטואלית של הטכניקה, שכבר נמצאת בשימוש. בנוסף לכך, המאבק יתחזק באמצעות יוזמות של אנשים בעלי הכנה מעמיקה יותר של אופיו.
9. במאבק מקיף, במידה שהדבר עולה בקנה אחד עם המשמעת הלא-אלימה, יידרשו יוזמות ואסטרטגיות מיליטנטיות, לצד בדיקה מתמדת של יעילותן. בלעדיהן מתעוררת סכנת הדמורליזציה והמעבר לאלימות. התוצאות עלולות להיות חמורות.
10. במאבק נרחב, התנועה תיאלץ לעמוד בפני דיכוי והפחדה, ולסרב להיכנע. על המנהיגים לשמש דוגמה לכל היתר: אסור לתת ליריב להרגיש כי ההתנגדות פחתה בעקבות ריכוך העונש. ההתנהגות הזאת תורמת לדמורליזציה ולמעבר לאלימות פוליטית. אין לתקנה אלא בדחיית אותם מנהיגים ובפתיחה ביוזמות לא-אלימות מקיפות עוד יותר.
11. אם הציבור ומוקדי הכוח אינם חזקים במיוחד בהשוואה למנגנון המדינה, השחרור לא יושג במאבק אחד קצר, וקרוב לוודאי שיושג בשלבים. במשך אותם שלבים גדלה עוצמת האוכלוסיה, גדלה יכולתה להפעיל סנקציות לא-אלימות, מתפתחים ומתחזקים מוסדות חברתיים (מוקדי כוח), ובמקביל מצטמצמים ונחסמים מקורות הכוח של היריב. צדדים אחרים ישנו את נאמנותם ואת תמיכתם. ייתכן שתתעוררנה מחלוקות וחולשות במחנה היריב. לעומת זאת תגביר קבוצת המאבק את כוחה ואת יכולתה להשיג את מטרותיה.
12. יש לזכור כי סוג זה של מאבק לשחרור כרוך בהתפתחות ובשינויים מתמידים. דבר אינו נשאר קבוע. השינויים עשויים להיות אף מהירים ביותר.
13. צורות הניצחון הסופי משתנות אף הן, החל מהסכם בעקבות משא ומתן וכלה בהתמוטטות הגמורה של היריב.

סנקציות לא־אלימות למטרות לא־צודקות

השימוש בסנקציות לא־אלימות נעשה למען מטרות שייראו בעיני רבים בלתי צודקות. לא פעם קרה שמאבק לא־אלים נגד עילית מסוימת נתקל בסנקציות־נגד לא־אלימות או בתגובות אחרות שלא היו כרוכות בדיכוי אלים. ההתפתחויות האלה הפריעו לאנשים מסוימים, בעיקר אלה שהאמינו כי רק דבקות בשיטה דתית או מוסרית הדוגלת באי־אלימות יכולה לגרום לאנשים לנקוט בדרך הפעולה הזאת. אולם מסתבר, כי גם אחרים יכולים להפעיל סנקציות לא־אלימות והם אכן עשו כן. השאלה, אם אנשים הפועלים למטרות "לא־צודקות", או מבקשים להביס מאבק לא־אלים, מן הראוי שיפעילו סנקציות לא־אלימות, היא שאלה סבוכה יותר מכפי שנראה ממבט ראשון. תשובתנו תשפיע על הצעתנו בדבר פיתוח תחליפים שיטתיים לסנקציות אלימות.

ההעדפה הראשונה של בני הקבוצה שמעורבת במאבק לא־אלים, תהיה כמובן שיריביהם יאמצו את מטרותיהם. לשם כך ישנן השיטות המנסות לשכנע את חברי קבוצת היריב, במקום להגיע עמם להסדר, או לכפותו עליהם. אך לא כל מי שנוקט פעולה לא־אלימה ישיג שינוי בדרך זו. מכל מקום, תהיה זו תמימות לחשוב שכל קבוצה המתמודדת עם מאבק לא־אלים, תנטוש בנקל את אמונותיה, דרכיה, פעולתה ומטרותיה. לעיתים אף לא רצוי שתעשה כן. למשל, קבוצה לא־אלימה עלולה להיראות בעיני רבים כמצויה בצד ה"לא נכון" של המתרס; ככלות הכל, הנאצים הפעילו בשלב מסוים חרם כלכלי נגד היהודים, וחסיד האינטגרציה בארצות־הברית סבלו מחרם כלכלי וחברתי מצד חסידי האפליה. אפילו כאשר הקבוצה הלא־אלימה היא בצדו ה"נכון" של המתרס, בהחלט ייתכן שדרוש יותר משינוי מהיר באמונת היריב. יידרשו אולי שינויים ביחסי הכוחות והשגתם עשויה להימשך זמן רב.

זהו ההקשר, שבו יש לבחון את שאלת שימושן של קבוצות כאלה בסנקציות לא־אלימות. הן תפעלנה סנקציות מסוג כלשהו, בהתאם למצבן ולאמונתן. השאלה היחידה היא – איזה סוג? האם נעדיף שקבוצות אלה תפעלנה באלימות? כיוון שיש רק שני סוגים של סנקציה סופית ועליונה – אלימה ולא־אלימה – היא עליהן לבחור באחת מן השתיים. על כן, לאור האילוצים הקיימים, עלינו לשאול – מה "עדיף".

קבוצות ומוסדות הפועלים למען מטרות "לא צודקות", ונוטשים את הסנקציות האלימות יהוו עדיין "בעיה". מוטב כמובן שיחול שינוי בעמדות שבבסיס פעולתם, למשל – גזענות, שינוי שמשמעותו הכרה בזכותו של כל אדם לכבוד אנושי. כששינוי זה אינו מתרחש, מוטב לה לחברה כולה וגם

לקבוצה הסובלת שיחול מעבר לסנקציות לא־אלימות. למשל, אם קבוצה גזענית "לבנה" מוכנה לשם ביטוי אמונותיה לצעוד במשמעת לא־אלימה בכל תנאי, תהא בכך התקדמות ניכרת לקראת פיתרון של עימותים קיצוניים בחברה גזענית באופן אנושי יותר. אין להסתפק בהשוואה למצב האידיאלי, שבו הגזענות בטלה, אלא גם לשיטות פעולה קודמות של קבוצות גזעניות, כמו מעשי לינץ', מכות, הנחת פצצות וסוגי אלימות פיסית נוספים.

כאשר מבינים האנשים לראשונה כי סנקציות לא־אלימות עשויות לשמש בידי קבוצות גזעניות ושנואות אחרות, עולה לעיתים השאלה, "מה אם היטלר היה פועל בדרך לא־אלימה להשיג את מטרותיו?" אילו קרה כדבר הזה היו עדיין היטלר והנאצים בגדר איום רציני, אך אופיו של הנאציזם היה משתנה. עדיין היינו מוצאים גזענות, אנטישמיות ואליטיזם, ועדיין היה צורך לפעול נגדם, אולם ללא אלימות הנאצים לא היו מקימים מתנות ריכוז, מענים ומוציאים להורג יריבים פוליטיים, מחסלים צוענים, יהודים מזרח־אירופאים ואחרים, ולא היו פולשים לארצות אחרות ומפציצים אותן. לו היו הנאצים מגבילים את עצמם לחרם כלכלי, מצעדים ושבתות רעב עדיין היה באפשרותם לגרום נזק רב, אך הן השואה והן המלחמה היו נמנעות. אימוץ סנקציות לא־אלימות ונטישת האלימות מהווה שינוי מבורך, כצעד משמעותי לקראת שינויים חינויים ובסיסיים יותר.

תוצאות הסנקציות הלא־אלימות

- סנקציות לא־אלימות בהשוואה לסנקציות אלימות יובילו לדברים הבאים:
- הפחתת סבל פיסי, פגיעות ומוות.
- הפחתת נזק פסיכולוגי לנאבקים (פרנץ פֶּנוֹן תיעד את הנזק הפסיכולוגי הנגרם לאנשים המפעילים אלימות למען מטרות מהפכניות,²¹ וידועות פגיעות מאותו סוג בחיילי ארצות־הברית בוויטנאם).
- שינוי מהותי באופן השתלשלות הסכסוך, צמצום ההרס הפיסי והחברתי, והתפתחותה של דינמיקה שונה ופחות מזיקה.
- שמירת ההתמקדות בנושא הסכסוך, תחת העברתה לשאלות אחרות. כך נסללת הדרך לפיתרון בר קיימא לאותו נושא.
- שינוי רבתי ביחסי הכוחות במגמת פיזור הכוח וצבירתו בידי העם.
- התפתחות שלב חדש בהפעלת סנקציות בחברות פוליטיות. סכסוכים חריפים ייפתרו על־ידי שימוש בסנקציות לא־אלימות בשני הצדדים.
- הגורם האחרון יוביל ודאי לשכלול הסנקציות הלא־אלימות. תוגבר תשומת הלב לגורמים המקדמים הצלחה, לגורמים האנושיים המעורבים

ולצורך ביתר הבנה הדדית. אולי חשוב מכל, השימוש בסנקציות לא־אלימות למטרות "לא צודקות", וכאמצעי נגד מאבק לא־אלימים יתרמו לשבירת המעגל הנושן של אלימות נגד אלימות על כל תוצאותיו.

היפוך הכיוון

סוגי המדיניות הקיימים, לטיפול בבעיותינו העיקריות, אינם מעודדים, ואף אינם קלים או נטולי סיכון. אם לא יקרה דבר־מה שיגרום להיפוך הכיוון הנוכחי, הדרך אל העתיד לוטה בערפל. הכלים העומדים לרשותה של המדינה המודרנית, כדי להפעיל דיקטטורות, לנהל טבח המוני, לערוך מלחמה, ולדכא את החברה הולכים ומתרבים ומשתכללים יותר ויותר. היפוך הכיוון הוא צו השעה.

אין אנו זקוקים אך ורק לאמצעים להפלת דיקטטורה מסוימת. עלינו לפתח את היכולת למנוע את התפתחותן של דיקטטורות נוספות. אל לנו להסתפק באבל על קורבנות שואת העבר. הכבוד הגדול ביותר לקורבנות השואה, לארמנים ההרוגים ולרבים אחרים, יהיה ללמוד כיצד אפשר למנוע הישנות של רצח־עם. אין אנו זקוקים רק למדיניות שתאפשר לנו להישרד במלחמה או להגבילה. עלינו למנוע מלחמות באמצעות אימוצן של דרכי מאבק שונות ופיתוח היכולת לשלול מן התוקפים את האפשרות להשיג את מטרם. איננו זקוקים לתוכנית שחרור שמותירה את האוכלוסיה בעמדה חסרת כוח. עלינו לבנות מחדש מוסדות אנושיים ולסייע לצבירה עצמית של כוח, על מנת שאיש לא יוכל עוד לדכא את רעהו.

הניתוח בספר הזה הצביע על מסגרת כללית להתמודדות עם הבעיות האלה, ולסיפוק הצרכים האנושיים באופן מלא יותר. הדבר כרוך הן בשינוי המוסדות והן בסוג הסנקציות המופעלות. עלינו לפתח את שני היסודות הללו לכלל תוכנית מקפת לשינוי:

1. תוכנית קונסטרוקטיבית²² לבניית מוסדות חדשים ולחידוש והחייאת המוסדות הקיימים כדי לספק את צרכיו של האדם באופן מלא יותר.
2. פיתוח היכולת להפעיל סנקציות לא־אלימות תחת סנקציות אלימות, במסגרת תהליך הדרגתי של מציאת תחליפים.

תוכנית קונסטרוקטיבית

תוכנית קונסטרוקטיבית כוללת מגוון של פעילויות לפיתרון הבעיות החברתיות ולסיפוק מלא יותר של צרכים אנושיים. התוכנית כוללת פעולה לשינוי תפישות ומנהגים חברתיים, עיצובם מחדש של מוסדות והקמתם של מוסדות חדשים במסגרת פעולה מאורגנת ורצונית. התוכנית הזאת תוארה כפיגום, שעליו יבנה מבנה החברה. היבטיה השונים יוצרים מרקם של פעולות התחדשות חברתית, ובמסגרתן משולבות הפעולות האוטונומיות של ארגונים וקבוצות שונים.

ראוי לבחון את הפוטנציאל הטמון בתוכנית הזאת כתחליף למצבים הקיימים, ולהתרחבותה המתמדת של המדינה. פיתוח תוכנית קונסטרוקטיבית מקיפה ונרחבת דורש מאמץ נרחב מצד אנשים וקבוצות רבים, בעלי רקע שונה, יכולת אנליטית שונה, התמחויות וכשורים שונים. תחומי הפעולה יכללו בעיות ואלטרנטיבות תרבותיות, חינוכיות, כלכליות, וסביבתיות. תחומי הפעולה הספציפיים ותפקידים לביצוע ייבחרו מתוך התחומים הללו בהתאם לצורכי החברה המסוימת. התפקידים יבוצעו בידי אדם, קבוצה או מוסד, ללא תלות בתאגידי ענק או במנגנון המדינה. כך ימולאו הצרכים הספציפיים במקביל להתחזקות החברה כולה.

בדיקת אלטרנטיבות לא־אלימות

המרכיב השני של תוכנית הפעולה המקפת הוא פיתוח היכולת להחליף סנקציות אלימות בלא־אלימות. הדבר כולל מחקר מעמיק של הפוטנציאל הטמון בסנקציות לא־אלימות והאפשרות לממשן, וכן פיתוחן ויישומן של תוכניות להפעלתן, כתחליף לסנקציות אלימות. המרכיב הזה יבוא לעיתים לפני התוכנית הקונסטרוקטיבית, ולעיתים הוא יפעל במקביל לה. לביצועו אין צורך ואף לא רצוי להמתין לכך שהשלב הקודם יגיע לשלב מתקדם. מוטלים עלינו שלושה תפקידים: (1) לבחון את המקורות שברשותנו. כלומר, להוסיף וללמוד על טבען, יעילותן וכוחן של סנקציות לא־אלימות. (2) לקבוע בכל שלב ושלב מהו היקפן, וכיצד אפשר להפעילן במקום הסנקציות האלימות. (3) לנקוט צעדים אלה כחלק מסדרת מציאת תחליפים ספציפיים. בכל אחד מן התפקידים, דרושה מעורבות של אנשים רבים ככל האפשר – במחקר, בחינוך, במחשבה, בתכנון, בעבודה ובפעולה. על כן, על כל אחד מאיתנו מוטלות משימה ואחריות.

התפקיד הראשון כולל, בין השאר, הוראת טבעם של סנקציות לא־אלימות ומוסדות לא־ריכוזיים. החינוך הזה כולל חומר שכבר נלמד במוסדות החינוך וחומר שמועבר לציבור באופן מפורז ופחות ממוסד. אנו נדון בשניהם. לעולם אין להפוך מוסדות חינוכיים למכשירי אינדוקטרינציה ועיוות, באמצעות בחירה משוחדת של חומר הלימוד. אולם, לא זו בלבד שמותר אלא אף חובה לתקן בחירה משוחדת של חומר לימוד קודם. העיוותים בעבר נבעו כנראה מדעות קדומות של אנשים וקבוצות מסוימים. קיימים נושאים ותחומים שהמעטו בערכם או אף הוציאום לחלוטין מחומר הלימוד. ואת זאת יש לתקן באמצעות הכנסת חומר לימוד חדש. למשל, דרושה סדרת תוספות לקורסים בהיסטוריה ובספרי היסטוריה. התחום הזה הוא חשוב במיוחד, מכיוון שעל רקע הבנת העבר נוכל לעצב לעצמנו עמדה לגבי המתרחש בהווה, ולגבי האפשרויות העומדות בפנינו בעתיד. לאור זאת, אפשר להעריך את הנזק שנגרם בהתמקדותם של קורסים להיסטוריה וספרי היסטוריה כה רבים במלחמות, בפעולות של מלכים, קיסרים ונשיאים בעלי כוח, ובהתעלמותם לעומת זאת ממאבקים לא־אלימים חשובים, מגילויים חשובים של ממשל עצמי עממי, מצורות ממשל ללא מדינה, מיחידות פוליטיות קטנות יחסית, מתנועות לתיקון אי־צדק חברתי ובניית חברה טובה יותר. דרושה סדרת תוספות שלמה על מנת שהתמונה תאוזן. תוספות דומות דרושות גם בתחומים אחרים. לעיתים קרובות ישנו צורך בקורסים מיוחדים. למשל, קורסים שיכשירו תלמידים לקבל החלטות קבוצתיות, לפתח יכולת השתתפות קבוצתית יעילה בפיתרון סכסוכים, לנתח ולפתור בעיות וכיוצא באלה. יש צורך דחוף בקורסים בכל מוסדות החינוך, החל בבתי־הספר היסודיים וכלה במוסדות אקדמאים, על הפעולה הלא־אלימה.

לציבור הרחב יש מושג קלוש בלבד על דרך הפעולה הלא־אלימה, ההיסטוריה שלה, הדרישות המתחייבות ממנה ודרכי יישומה ותוצאותיה. אפשר לתקן את ההזנחה הזאת ולהגביר את ידיעותינו בתחום הזה. אפשר להעביר לציבור את הגישות השונות לאלטרנטיבה הלא־אלימה דרך קורסים לחינוך מבוגרים, עיתונות, כתבי־עת, רדיו, טלוויזיה, ספרים וכיוצא באלה. אפשר להשתמש בכלים הללו לדיון בקורתי ולהערכתן של האופציות השונות. התפשטות הידע וההכרה של הטכניקה תאפשר לציבור להתייחס אליה בתבונה. במידה שימצאו בה תועלת ופוטנציאל אהדתם ונכונותם לחקור בה ולאמצה כדרך פעולה תגבר. התהליך הזה מתחייב לפני, ובהמשך כל ניסיון רציני לבחון את סיכוייה של מדיניות הגנה אזרחית, או כל מעבר רשמי לסנקציות לא־אלימות.

מכל מקום, מודעות ציבורית גוברת תשפיע באופן ניכר על חלוקת הכוח

האפקטיבי בחברה הפוליטית. עצם המודעות היא בבחינת פוטנציאל כוח. הן ביטחון ביכולתה של הטכניקה הזאת והן יתר מודעות, יגרמו לאנשים ליישמה במצבים שבהם אחרים היו נכנעים, מובסים, או מפעילים אלימות. כך ילמדו להתמודד עם הניגודים הרציניים והאמיתיים של דורנו, לצד הימנעות מן ההרס ומן המלכודות האחרות של האלימות הפוליטית.

הידיעה כיצד עלינו לפעול, להתארגן ולהפוך פוטנציאל כוח לכוח אפקטיבי במאבק לא־אלים, תאפשר לאנשים להשתתף בקביעת עתידם ואופי חברתם, גם אם הם חיים בחברה ללא זכויות רשמיות או אם הדלת להשתתפות במוסדות הקובעים את מהלך חייהם נעולה בפניהם. אם אנשים אלה ייתקלו בקשיים בדרך לפיתוחה ולהפעלת חלקיה השונים של התוכנית הקונסטרקטיבית, הם ידעו לפעול באופן שליו להסרתם, כדי להמשיך בעבודתם לשם פיתרון בעיותיהם ולשם הקמת מוסדות דמוקרטיים.

המעבר לסנקציות לא־אלימות

הצלחה בסנקציות האלה איננה תוצאה בלעדית של הרצון לשנות. נוסף על המרכיבים הרגשיים קיים מרכיב טכני כמעט, הנוגע לדרך ההפעלה היעילה ביותר של אותן סנקציות. דבר זה כולל שאלות כגון ארגון, אסטרטגיה, טקטיקה, בחירת אמצעים ספציפיים, משמעת קבוצתית ותגובות לסנקציות שמפעיל היריב. במובן הזה אפשר ללמוד להפעיל סנקציות לא־אלימות ביתר יעילות. אפשר לפתח משאבים, לעשות הכנות ולפתח תוכניות הכשרה ליישום מוצלח של הסנקציות הללו למטרות שונות. צעדים אלה חשובים מאוד למעבר לסנקציות לא־אלימות.

כפי שצוין קודם לכן, במקרים רבים כבר הופעלו סנקציות לא־אלימות תחת סנקציות אלימות. אם כן, מעבר זה אפשרי להלכה. עם הפעלת תוכניות המחקר, הלימוד, ההכשרה וההכנות המומלצות, יהיה אפשר להמשיך במציאת התחליפים הן בתחום הלא־מוסדי (מאבקים לשינוי חברתי ופוליטי) והן בתחום המוסדי (מעבר מכוון לסנקציות לא־אלימות להפעלת המערכת ולשמירתה). במקרים מסוימים יתבצעו תחליפים אלה תחילה באיטיות ובהיסוסים, ובמקרים אחרים במהירות.

עם הופעתם של תחליפים לא־אלימים, יפתח פתח לפיתרון בעיית האלימות הפוליטית. אנשים לא יאלצו לבחור בין שימוש באלימות לבין השלמה עם חוסר חשיבותם הפוליטית. תעמוד בפניהם האפשרות לנקוט סנקציות לא־אלימות. ייפרץ מעגל השימוש באלימות נגד אלימות. כבר לא יהא כל צורך לדחות את קץ האלימות לנקודה רחוקה בעתיד, למצב של נירוונה פוליטית, או

לפעול לשווא לגיוסם של המונים למסגרת מוסרית כלשהי הדוחה כל סוג של אלימות. יהיה אפשר לבצע שינויים חשובים בעולמנו המסוכן והפגום.

סנקציות לא־אלימות תבואנה במקום האלימות בכמה תחומים:

- הבטחת רמה מינימלית של התנהגות חברתית.
  - ניהול סכסוכים, שבהם שני הצדדים מאמינים כי יוכלו להתפשר מבלי לפגוע בעקרונותיהם.
  - תיקון עוולות נגד קבוצות מסוימות.
  - הגנה על חירויות יסוד.
  - שחרור, ומהפכה נגד דיכוי.
  - הגנה על המערכת החוקית נגד פגיעה מבית, כגון הפיכה.
  - הגנה לאומית נגד פלישות זרות וכיבושים.
- חלקם נדונו בפרקים הקודמים.

מכאן עולות שתי שאלות חשובות. הייתכן כי סנקציות לא־אלימות תהינה אפקטיביות ותוכלנה לענות ביעילות על הצורך הספציפי בסנקציות בכל תחום ותחום? האם ניתן לבצע את ההחלפה בהצלחה? ואם כן, כיצד? השאלות הללו תדרושנה תשומת לב רבה בכל מקרה שבו תישקל אפשרות של מציאת תחליף.

השינוי בסנקציות, אם כן, לא יהיה בבחינת מעבר סוחף לדרך חיים חדשה של כל האוכלוסייה, ואף לא שינוי סוחף של החברה כולה. תחת זאת, יתקיים במשך שנים, או עשרות בשנים, ניסיון מקיף לפתח סנקציות לא־אלימות כתחליף לסנקציות אלימות, ומעבר מתחליף מסוים אחד לתחליף הבא אחריו. לפעמים ייתכנו כמה תחליפים בעת ובעונה אחת. עם זאת, הכנות והתאמות מיוחדות תידרשנה בכל שלב, שבו מבקשים למסד את התחליף.

צנירת כוח בידי העם

להחלפת הסנקציות האלימות בסנקציות לא־אלימות יש השלכות מרחיקות לכת לגבי החברה, הרבה מעבר לסיפוק הצורך המסוים בסנקציות. השפעות הביזור כבר צוינו בפרק זה. סנקציות לא־אלימות תתרומנה גם לחלוקה שווה יותר של כוח לצד הגברת הכוח שבידי אלה שלמדו להפעילן. יש בכך כדי לקרב את החברה לאידיאלים שהיא מאמינה בהם.

אנשים ה"חמושים" הן ביכולת להתארגן, הן ביכולת לעבוד במשותף למען השגת מטרות חיוביות, והן ביכולת להפעיל את טכניקת הפעולה הלא־אלימה, לא יחפשו "מושיע" בדמות ה"ממשלה", ה"מפלגה" או ה"מנהיג". תחת זאת הם ידעו להציל את עצמם אפילו במצבים קיצוניים. ריצ'רד ג'רג הצביע על תוצאות הפעולה הלא־אלימה עוד בשנות השלושים, בכותבו:

הרפורמות תמשכנה להתקיים רק אם ההמונים ידעו להטיל וטו החלטי באמצעות התנגדות המונית לא־אלימה... כן ייטיבו אנשי הרפורמה החברתית אם ישימו פחות דגש בהטפה לשינויים ויתרכזו בחינוך להתנגדות לא־אלימה. ברגע שאותו כלי יילמד, נוכל לבצע סוגים רבים של רפורמות קבועות.²³

צבירת כוח בידי העם תאפשר לאנשים להחיות את חירותם, לעשותה אמיתית ובת־קיימא. הם יוכלו להביא את הדיכוי החברתי לקיצו במאמצים עממיים ישירים, ובהפיכת קורבנות חסרי־אונים לאדונים על עתידם. היכולת הזאת עשויה, כמו כן, להעניק כוח לקורבנות פוטנציאלים של רצח־עם. צבירת הכוח תאפשר לאנשים להשתחרר, ולשמור על השחרור ועל החופש שהושגו. סנקציות לא־אלימות נבנות על אופיו הבסיסי של כל כוח פוליטי וחברתי. על כן לאחר שההכשרה וההכנות הדרושות בוצעו, יהיה אפשר לבצע במהירות שינויים מעמיקים בחברה הפוליטית – שינויים, שקודם היה מקובל לחשוב כי אי אפשר לממשם, אלא בעתיד הרחוק.

שינוי מסוג כזה, אין לעשותו למען האנשים בדרך כלשהי, ואין זה חשוב מי מנסה לעשות כן: "אנשים טובים", "שמרנים כנים", "המפלגה", "ליברלים אמיתיים", "רדיקלים". תחת זאת, התרגיל הזה בהסתכלות פוליטית חדשה מצביע על תהליך שמתבצע ביוזמתה של האוכלוסיה כולה, על מגוון חבריה וכישוריה, הפועלת במגוון של מוסדות. זהו תהליך שבו אנשים פועלים לעיצוב ההווה, ובמקביל מגבירים את יכולתם לפעול ולקבוע את עתידם. תפיסת השינוי, כפי שהוצגה כאן, אינה מציעה דרכים קלות, קיצורי דרך, וערבויות לבטחון או להצלחה בכל המובנים ובכל מקרה. עם זאת, קיימת אפשרות שנוכל לתרום במודע להתפתחותו של שלב חדש בהיסטוריה האנושית. נוכל לפתור בעיות חמורות שאיתן נאבקנו זמן רב כל כך – נוכל להיות על סף פריצתן של סגולות אנוש חדשות. נוכל לפתחן אם נרצה, כדי שאנשים יוכלו להשיג מחדש, או אולי בפעם הראשונה, שליטה על עתידם.

פרק ז'

הגנה אזרחית: מדיניות הרתעה והגנה חדשה

הקדמה

אנו יכולים להיות סמוכים ובטוחים כי הסכסוכים יהיו גם בעתיד חלק בלתי נמנע מן הפוליטיקה, וכי יידרשו אמצעי מאבק יעילים נגד צוררים מבית ותוקפים מבחוץ. אין כל סימן לכך שהעתיד יהיה שליו ובטוח. כל החברות הפוליטיות שחבריהן אינם רוצים להיות קורבנות של התקפות מסוג כזה, זקוקות בין יתר הדברים ליכולת לנהל מאבק וכן למערכת נשק מסוג כלשהו. זו נדרשת למלא שני תפקידים: ראשית, עליה להיות חזקה וערוכה דיה, כדי שתוכל להרתיע כל נסיון תוקפנות מבית ומחוץ. שנית, עליה לדעת לעמוד בפני תוקפנות כזאת, להתגונן מפניה, ולגרום לתוקפים לחדול מפעולתם ולהשיב על כנם את שלומה ואת עצמאותה של החברה.

אין בכוחו של שום כוח מרתיע לערוב לכך שהוא אכן ירתיע. זוהי אמת בסיסית אם כי היא לעתים קרובות נשכחת. משום כך, תוצאותיו של כישלון ההרתעה חייבות להיות מסוג כזה, שיהיה אפשר לתקנן. יש צורך באמצעי הגנה יעילים במקרה שההרתעה נכשלת.

רוב רובם של האנשים והממשלות גורסים כי די באמצעים צבאיים כדי להרתיע מהתקפות ולהתגונן מפניהן. לכן הם אינם מוכנים לוותר על האמצעים הללו, ודבר זה מכשיל כל ניסיון לעקור את המלחמות מן המציאות החברתית הבינ-לאומית.² למרות שבני האדם מכירים בסכנה העצומה שנשקפת מאמצעים צבאיים במצבים שונים, רבים עדיין מאמינים שהאמצעים הללו חיוניים היום יותר מאי-פעם בעבר.

הדעות בדבר התאמתם של סוגי מדיניות צבאית וחומרת הבעיות שהם

מעוררים הן חלוקות. איש אינו טוען שסוגי מדיניות אלה הם מושלמים ונטולי בעיות וסכנות; ולכן, רצוי לבחון אפשרויות אחרות. ההנחה המקובלת, שהדרך הצבאית היא הדרך היחידה המסוגלת להרתיע ולהגן, לוקה בחסר, וכאשר בוחנים אותה ביסודיות מגלים כי אין בה אמת. כבר נעשה שימוש באמצעי מאבק חלופיים לשם הגנה מפני מעשי תוקפנות מבית או מחוץ, אך לרוב אין האמצעים הללו מוכרים, ורק לעתים נדירות נבחנה משמעותם הפוטנציאלית באופן רציני. אך האמצעים הללו אומנם קיימים, ומוכיחים שאלטרנטיבה היא אכן אפשרית. לפיכך, השאלה החשובה אינה שאלת קיומם של אמצעי המאבק הלא-אלימים, אלא כיצד אפשר לפתח את הכוח הטמון בהם, כדי לאפשר בעתיד הרתעה והגנה מפני מעשי תוקפנות.

א' – הגנה אזרחית

בארצות שונות בחלקים שונים של העולם הועלתה ההצעה לבחון את יעילותם של אמצעי המאבק הלא-צבאיים כתוספת או כתחליף מלא לאמצעים הצבאיים, לשם הרתעה והגנה מפני מעשי תוקפנות. המדיניות האלטרנטיבית הזאת קרויה "הגנה אזרחית". משמעות המונח היא, הגנה בידי אזרחים (בניגוד לאנשי צבא) המפעילים אמצעי מאבק אזרחיים (בניגוד לאמצעי מאבק צבאיים ופרה-צבאיים). ההגנה האזרחית היא מדיניות המיועדת להרתיע ולהביס פלישות צבאיות מבחוץ, כיבושים והשתלטות בכוח מבית, לרבות הפיכות למיניהן, עם או בלי עידוד וסיוע מבחוץ.³ ההרתעה וההגנה יתנהלו באמצעות אמצעי מאבק אזרחיים-חברתיים, כלכליים, פוליטיים ופסיכולוגיים. אמצעים אלה ישמשו להפעלת אי-שיתוף פעולה בהיקף רחב והתנגדות ציבורית המונית. היעד הוא למנוע מן התוקף להשיג את מטרותיו ולבסס את שלטונו. אי-שיתוף הפעולה וההתנגדות מלווים בדרכי פעולה אחרות, שמטרתן היא לערער את נאמנותם של כוחות התוקף ושל פקידיו, להגביר את אי-הימנותם בביצוע הוראות ואמצעי דיכוי, ואף להבטיח את מרידתם בו. אמצעי הגנה אזרחיים יופעלו על-ידי האוכלוסיה כולה, על-ידי אותן הקבוצות שיותר סובלות מן התוקפנות, וכן על-ידי מוסדות החברה. מידת מעורבותו של כל גורם וגורם תלויה במטרותיו של התוקף – אם הן כלכליות, אידיאולוגיות, פוליטיות או אחרות.

הגנה אזרחית אמורה להתבצע על-ידי האוכלוסיה וחברי המוסדות, לאחר הכנה מוקדמת, תכנון והכשרה. ההכנות וההכשרה יתבססו על ממצאי מחקרים יסודיים על סוגי ההתנגדות השונים, המערכות שעומדות לרשותו של התוקף,

וטיפול בבעיות קונקרטיות המתעוררות במהלך המאבק.⁴ התחום האחרון נוגע לשיפורים בדרכי ההתנגדות, הסרת מכשולים למיניהם והתמודדות עם בעיות שונות המתעוררות בעיקר במאבק נגד משטרים אכזריים. היסוד לאסטרטגיית הגנה עצמית מוצלחת טמון בהבנת התנאים ליעילות המאבק והדרכים להחריף את חולשות המשטר או המערכת התוקפת.⁵

בניגוד למה שמקובל לחשוב, אמצעי המאבק הללו מילאו ברחבי העולם תפקיד משמעותי בהיסטוריה, גם במקרים שבהם תשומת הלב התמקדה בגילויי אלימות פוליטית בוזזנית או מאוחרת יותר. צורות המאבק הללו התנהלו בדרך כלל במאולתר – ללא הכנות, הכשרה או תכנון – בארצות שונות, לרבות בלגיה, בוליביה, בולגריה, סין, צ'כוסלובקיה, דנמרק, גרמניה, הייטי, קוריאה, הולנד, נורבגיה ורוסיה. במאתיים השנים האחרונות, הטכניקה הזאת הופעלה להפלת שלטון זר ומעצמות אימפריליסטיות בארצות כמו מצריים, גאנה, הונגריה, הודו, אירלנד וסאמוה. בארצות אחרות שימשו אותם אמצעים במאבק נגד דיקטטורות ממושכות מבית, כמו באל סלוודור, גואטמלה, איראן, רוסיה הצארית ותאילנד.⁶

תוצאות המאבקים הללו הן מגוונות ביותר, הן במידת הצלחתן להשיג את מטרותיהן והן במידת תרומתן לנצחונות בעתיד. אך בסיכום הכולל, יחד עם כל התבוסות, קיימות גם הצלחות והצלחות חלקיות מעל ומעבר למה שמקובל לחשוב.

בכל המקרים הללו הופעלו צורות מאבק רבות, בחלקן קלות ומיועדות להבעת מחאה גרידא, ובחלקן צורות שונות של אי־שיתוף פעולה המסוגל לשתק את החברה, את המערכת הכלכלית ואת הסדר הפוליטי, או חלקים מסוימים מתוכם. רשימה כוללת של אמצעי פעולה מצויה בפרק ד'.

ניתוח אופיו של הכוח הפוליטי כפי שהוא ניתן בפרקי הספר הקודמים, והעובדה שהפעולה הלא־אלימה ננקטה במקומות כה רבים, מצביעים על כך שמדובר כאן בדרך מאבק נטולת גבולות לאומיים או תרבותיים. יש לכך נגיעה לבעיות של תוקפנות בין־לאומית או פנימית בכל חלקי העולם.

מאבקים קודמים שהשתמשו בסוג פעולה כזה למען מטרות שונות – לרבות הגנה לאומית – החלו לרוב כמעט או לגמרי ללא הכנה מוקדמת. לעיתים המאבק החל ללא כל תכנון, הכנות, או הכשרת המשתתפים. לבד מניסיון ויכולת אלתור מוגבלים, מנהיגי המאבקים הללו ושאר הפעילים פעלו ללא כל מודעות למקורותיו ולדרישותיו של סוג המאבק הזה. גם לא עמדו לרשותם עקרונות אסטרטגיים, ארגון מוקדם, הכנות והכשרה שעמדו לרשות אנשי הצבא אלפי שנים. חרף חסרונות אלה הגיעו פעילי המאבק הלא־אליים לשורת הישגים מרשימה.

ההגנה האזרחית נבנית אומנם על דוגמאות המאבק הללו, אך היא צועדת צעד נוסף קדימה. אם נוסף על המסורת הזאת תתקיימנה תוכניות מחקר, לימודי מדיניות, הכנות והכשרה, נוכל ודאי להגביר את יעילותה של הטכניקה, ולהרחיב את מיומנות הפעלתה. נגביר את יכולתנו להשיג יעדים באמצעות מאבק לא אלים, ובמיוחד נגביר את כוחה של ההגנה האזרחית.⁷ מכיוון שבעבר לא נוסו כל תוכניות פיתוח, אין בידינו כל דוגמא של הגנה אזרחית כמדיניות, שתוכל "להוכיח" את כוחה בעתיד. עם זאת, במאה הנוכחית קיימות עדויות היסטוריות של מאבקים לא-אלימים המחזקות את הטענה בדבר סבירותה של מדיניות כזאת, יותר מאשר החידושים החשובים בלוחמה הצבאית – כמו הפצצה אווירית, לוחמת שריון, נשק גרעיני, רדאר, טילים וכיוצא באלה. חידושים מעבר לידע ולניסיון קודמים מקובלים כיום כ"נורמליים", הכרחיים, ואף מועילים לפיתוח כלי הנשק הצבאיים. אותו עיקרון נכון גם לגבי הגנה אזרחית. אך הקפיצה מנסיון העבר לאפשרויות העתיד היא קטנה יותר מאשר בתחום הצבאי ולתוצאות יש, פוטנציאלית, הרבה יותר יתרונות.

לאחר מחקר, מחשבה אסטרטגית, תכנון מראש והכשרה כללית וספציפית, אוכלוסיה של מדינה בעלת תשתית של הגנה אזרחית תימצא במצב הכן לנוכח הפיכה פנימית או פלישה מבחוץ. למצב ההכן הזה נשקפת חשיבות עילאית לבנייה הן של כוח ההרתעה והן של יכולת ההגנה של מדיניות זו.

ב' – הרתעה באמצעות הגנה אזרחית

הן הפיכה פנימית והן פלישה מבחוץ נועדו להשיג מטרה כלשהי. על כן, סביר להניח כי ההתקפות תהיינה פרי שיקול רציונאלי ולא התפרצויות זעם ספונטניות. לכן יש לצפות שהתוקף הפוטנציאלי יחשוב היטב מהם הסיכויים להשגת מטרתו, ואם המטרה שווה את המחיר שיהא עליו לשלם. אם סיכוייו קלושים והמחיר גבוה במיוחד, סביר להניח שהוא יימנע מפעולה, למרות שעודו שואף להשיג אותה מטרה; וכך התוקף הפוטנציאלי הורתע מביצוע מזימתו.

ההרתעה, אם כן, אינה קשורה במהותה לאמצעים צבאיים, ואף פחות מכך לכוח גרעיני. ההרתעה עשויה לפעול בהקשר לא-אלים לחלוטין. השאלה אם ההרתעה אומנם תצליח להרתיע באמצעות הגנה אזרחית תלויה בשני גורמים עיקריים: (1) יכולתה של החברה למנוע מן התוקף להשיג את מטרותיו, ולגבות ממנו מחיר גבוה (לבד, או בשיתוף פעולה עם אחרים). (2) המידה שבה התוקף הפוטנציאלי מכיר ביכולתה של ההגנה האזרחית לעשות כן.

בניגוד לדרך הצבאית, הרתעה זו לא תיווצר באמצעות איום של הרס פיסי כבד לארצו של התוקף. ההרתעה תושג בעקבות ההכרה ביכולתה של החברה המותקפת לסכל את השגת המטרות ולגבות מחיר גבוה. המחיר הזה כולל את הנזק שייגרם למשטרו הפנימי של התוקף (התנגדות והתקוממות מבית), הנזק הבינ־לאומי למשטר (מחיר דיפלומטי או כלכלי), וכן המחיר בארץ המותקפת עצמה (שלילת היעדים והתפשטות אי־שקט בקרב חיילי התוקף ופקידיו). במילים אחרות, יכולת ההרתעה של ההגנה האזרחית מבוססת ישירות על יכולת הגנה ממשית. בשלב הזה עומד הדבר בניגוד ליכולת ההרתעה הגרעינית או הצבאית הקונבנציונלית, שבכוחן לנקום, אך לעתים רחוקות להגן.

שני התפקידים המכריעים שיש לבצע כדי לממש את יכולת ההרתעה הם: (1) הכנות מקיפות והכשרה להגנה אזרחית. זו מלווה לעיתים בשינויים מוסדיים וחברתיים המאפשרים הגברת כושר התאוששות, הסתמכות עצמית, ויכולת התנגדות מצד החברה עצמה. (2) תוכנית להעברת תמונה מדויקת של יכולת ההגנה של הארץ מפני תוקף אפשרי. כשקיימת יכולת הגנה אמיתית וחזקה, הפרסום – ולא רק הפתיחות – לגבי אותה יכולת לחימה אזרחית וההכנות לקראתה יגבירו את כוח ההרתעה של המדיניות הזו.

אך אין כוח מרתיע – צבאי או אזרחי – שיוכל לערוך להרתעה מלאה, ולכן היכולת לפעול במקרה של כישלון היא חיונית. בניגוד לאמצעים צבאיים, כוח ההרתעה של ההגנה האזרחית נשען ישירות על הכוח להגן. שלא כמו כוח ההרתעה הגרעיני, כישלון ההרתעה אינו מביא לחיסול טוטאלי, אלא רק ליישומה, בפעם הראשונה, של יכולת הגנה אמיתית.

ג' – מהלך המאבק ההגנתי (1) השלב הראשון

אין מרשם בדוק למהלכו של המאבק להגנה. יחד עם זאת ניתן לשרטט קווים ושלבים עיקריים של רוב מאבקי ההגנה האזרחית.⁸ כאשר ברור כי אכן קיימת סכנה של פלישה או של הפיכה פנימית, או כשאלה כבר קרו, ברור כי תוצאת ההרתעה לא הצליחה למנוע את ההתקפה. במקרה כזה יש לעבור ליישום מדיניות ההגנה. יישום זה עשוי ללבוש אחת משתי צורות: א) הפעולה הראשונית תהיה הפגנת התנגדות דרמטית שעשויה (אם כי הסיכויים לכך מעטים) לגרום לנסיגתו או לכניעתו של התוקף. בכל מקרה היא תבהיר לכל הנוגעים בדבר שהתוקפנות תיתקל במאבק עיקש.

ב) הפעולה הראשונית תסתפק בהעברת המסר הזה. נבחן באופן מעמיק יותר את שני הסוגים האפשריים של התגובה הראשונית על התקפה. הדרך הראשונה תכלול צעדי מרי מקיפים באמצעות אישיתוף פעולה כמעט מוחלט עם התוקף. ייתכן ניסיון להביס את התוקף במהירות באמצעות פעולת בזק של התנגדות וסירוב לשתף פעולה. נקרא לכך "בליצקריג לא-אליים". אסטרטגיה זו תינקט כאשר התוקף נראה חלש ובלתי בטוח בהחלטתו המקורית, וכאשר החברה המתגוננת בטוחה בעוצמתה וביכולת ההגנה שלה. המטרה היא לשכנע את התוקף להתזיר את כוחותיו במהירות לנוכח התנגדותם של המתגוננים. זו יכולה לבוא לידי ביטוי בגילויים שונים, כמו שביתה כללית, שיתוק כלכלי מוחלט, פינוי הערים, הישארות-בבית, שיתוק המערכת הפוליטית, תפקוד שגרתי מצד הממשלה מתוך התעלמות מדרישותיהם של התוקפים, הצפת הרחובות במפגינים או ריקונם המוחלט, מאמצי חתרנות בקרב כוחות היריב ופקידיו, פרסום עיתונים ושידורים האסורים לפרסום, ובהם חדשות על ההתקפה וההתנגדות, ועוד כהנה וכהנה אפשרויות.

מרי המוני מעין זה מיועד להעביר לתוקף את אחד משני המסרים הבאים: האזרחים המתגוננים מסוגלים לנהל מאבק ארוך יותר, שישלול ממנו את פירות הניצחון ותוצאות פעולותיהם והשפעתן על חייליו ופקידיו עלולות להיות הרות אסון עבורו בטווח הארוך. אפילו אם לא יושג כל ניצחון מהיר, לפעולה כזו יהיה לפחות מסר ברור בדבר הכוונה להתגונן, אופיה של ההגנה ואזהרה בדבר הקשיים האפשריים שיתעוררו אם התוקף לא ייסוג. כאשר אסטרטגיה זו מופעלת, אין הבחנה ברורה בין השלב הראשוני המקובל של העברת המסר והאזהרה, לבין המאבק הממשי.

רק התנגדות חריפה במיוחד או הנהגה יוצאת דופן של הכוחות התוקפים (המסוגלת לשקול בזהירות את המצב ולמצוא דרכים להודות בטעותה) יאפשרו את סיומו המהיר של המאבק ואת הצלחתם של המתגוננים. גם אם ניצחון מהיר אינו מושג בדרך אסטרטגיית הבליצקריג, המתגוננים יכולים עדיין להגיע להישגים ניכרים בגיוס כוחותיהם ובהעברת המסר ליריב. זוהי הנקודה שבה רצוי לעבור לאסטרטגיה יותר מתאימה לשלב הבא, שהוא שלב של מאבק ממושך יותר.

במקרים שבהם לא נעשה ניסיון להפעלת הבליצקריג הלא-אליים, תינקט אסטרטגיה אחרת להעברת המסר והאזהרה. זוהי הצורה השנייה של הפעולה הראשונית. במקרים שונים מופנה המסר לגורמים שונים, ביניהם מנהיג הכוח התוקף, חייליו ופקידיו, אוכלוסייתו, האוכלוסייה המתגוננת, אנשים וקבוצות שעלולים לשתף איתו פעולה, בני הברית מהקהילה הבין-לאומית. המתגוננים

ינסו להבהיר שבכוונתם לנהל מאבק מקיף ועיקש של הגנה אזרחית, מאבק שקשה מאוד יהיה לעמוד בפניו ולהביסו. המטרה היא לעורר אצל מנהיגי התוקפים מודעות לנכונותם וליכולתם להתגונן. כך קיים סיכוי קלוש שהם יחליטו לעצור את המתקפה. באשר לאוכלוסיית התוקף עצמה, ייתכן שיהיה צורך לתקן מידע מסולף שנמסר להם לגבי ההתקפה, וחשוב לסייע להם להגיע לכלל אי-הסכמה עם פעולות מנהיגיהם ולהתנגד להן. השימוש באמצעי הגנה לא-אלימים בהשוואה לאמצעים הצבאיים יקל על המלאכה הזו.

המסר המופנה לארצות שכנות, לקהיליה הבין-לאומית ולבני הברית – במקרה של בריתות להגנה אזרחית – מטרתו להכשיר את הקרקע לקבלת סיוע, למנוע פעולה שתזיק להגנה ולעיתים לעורר לחצים בין-לאומיים – דיפלומטיים, מוסריים, כלכליים ופוליטיים – נגד התוקף.

תיאור אמצעי ההגנה שיינקטו חשוב גם עבור האוכלוסיה עצמה, בעיקר עבור אותם חלקים שהם פחות מעורבים או מודעים למדיניות ההגנה. (כהגנה אזרחית ערוכה היטב מצב כזה לא יתאפשר). הודעות ואזהרות המופנות לתוקף יושמעו גם באוזני האוכלוסיה המותקפת. הם ישמעו כי החברה כולה נערכת למאבק הגנתי חשוב ביותר וכי כל חבר בה הנו בעל תפקיד מכריע באותו מאבק. הדבר יעודד הכנות ופעולות למיניהן בשכונות ובמקומות העבודה. כך תתגבר רוח ההתנגדות בקרב האוכלוסיה כולה.

יהיה צורך להזהיר גם את האוהדים מבית של התוקף, או אנשים שינסו להתערר או לזכות בעמדת כוח. יובהר להם שההגנה תהיה איתנה ותשתף את החברה כולה, ואם הם ישתפו פעולה, גם הם יהיו מטרה להתנגדות עיקשת. הם אומנם לא יפגעו פיסיית, אך בני עמם יראו בהם בוגדים, וימנעו מהם לזכות בכל טובת הנאה שהיא מידי התוקף.

חיילי התוקף ופקידיו יהיו מטרה חשובה במיוחד למאמצי המאבק בשלב הזה. ייתכן שהם קיבלו תמונה מסולפת לגבי המצב בארץ המותקפת ולגבי מה שניתן לצפות מאוכלוסייתה, או אף לאיזו ארץ פלשו. אחת מהדרכים העיקריות להכשיל תוקפנות היא לערער את הנאמנות, הציות והאמינות של חיילי התוקף ופקידיו. על כן יש לספק לאותם אנשים תמונה מדויקת – בדרכים המובנות להם – כדי לתקן סילופים ולאפשר להם להבין את תפקידם ואת אחריותם. יהיה צורך לתאר את הבעיות שעל הפרק מנקודת מבטם של המתגוננים. יהיה עליהם לתאר את החברה המותקפת ואת מטרות התוקף כפי שהם מבינים אותן. חובתם להבהיר כי מעניינם של בני שתי הארצות או הקבוצות הוא לעצור את התוקפנות. המתגוננים יבהירו כי ההגנה תהיה נחושה, עיקשת ומקיפה, כי מטרתה להביס את התוקפן ולהגן על החברה,

מבלי לאיים על חייהם או על בטחונם האישי של הפרטים בתוך הכוחות התוקפים.

מסר מעין זה יכשיר את הקרקע לפנייות נוספות לאותם חיילים ופקידים. ניתן יהיה לבקש מהם לנהוג מתינות מכוונת, חוסר יעילות בפעולות הדיכוי והשליטה, סיוע בדרכים שונות לאוכלוסיה או למתנגדים, התעלמות מהוראות לפעולות קיצוניות, התמרדות גלויה או "היעלמות" – אם בשטח לא מיושב ואם בקרב האוכלוסיה המתגוננת. כך, בתנאים מסוימים ניתן יהיה לפורר במוקדם או במאוחר את כוח הדיכוי ואת יכולת השליטה של התוקף.

האמצעים להעברת כל המסרים הללו הם מגוויים ביותר. האמצעים המילוליים כוללים מכתבים, כרוזים, עיתונים, דו־שיח ישיר, שידורי רדיו וטלוויזיה, סיסמאות קיר, פלקטים וכרוזות. כמו כן ניתן להשתמש בסמלים מצוירים, בצבעים בעלי משמעות, בדגלים בחצי התורן, צלצול בפעמונים, שתיקה, השמעת צפירות ושירים מסוימים. ניתן להתערב או להפריע באופן סמלי או באופן ישיר. אנשים יכולים למשל לחסום בגופם גשרים, דרכים, רחובות, כניסות לערים, בניינים וכדומה. אפשר להערים מכשולים מכניים. למשל ניתן לחסום כבישים ושדות תעופה על־ידי מכוניות נטושות, או לפרק מכוונת כדי למנוע שימוש במתקנים כמו נמלים, שדות תעופה ורכבות. כל הפעולות הללו משפיעות בעיקר במישור המורלי או הפסיכולוגי. גם אם חלק מן המכשולים אכן יעכבו או יבלמו את כוחות התוקף, השפעתם העיקרית היא פסיכולוגית.

אפשר לנקוט פעולות אחרות כפתיחה למאבק: המדובר בשימוש מוגבל יותר באותן שיטות שמושמות לזמן ממושך בבליצקריג הלא־אלים ובמאבקי הגנה ממושכים. פעולות קצרות אלה אינן מביעות התנגדות ונכוונות להתנגד בלבד, הן אף מצביעות על אמצעי ההגנה הכבדים יותר הממתינים לשימוש, אם ההתקפה לא תיעצר.

אפשר לנקוט גם אמצעים דרמטיים. התעלמות המונית מעוצר, עריכת מסיבות רחוב־לכלל, רבבות חיילי הכוח התוקף, וכדומה.

הפעולות הראשוניות האלה יעוררו אצל אוכלוסיית החברה המותקפת מודעות לכוונה להתנגד בתוקף ובעוצמה, ומודעות לסוג ההתנגדות ולצורך להתכונן לביצוע התפקידים המוטלים עליה על־פי ההכנות שנעשו מראש ובהתאם לצרכי המאבק.

קשה לצפות את תגובת התוקף למסרים הראשוניים הללו. היא יכולה לנוע מן הקל ביותר לאכזרי ביותר.

התוקף עשוי אומנם להחליט למנוע הפסדים ולוותר על העניין כבר בשלב הראשוני – בתוך מציאת דרך נסיגה מכובדת ככל שאפשר – אך הסיכויים לכך

קלושים. מכל מקום, על הצד המותקף להיות מוכן להמשיך במערכה מתוך הנחה שהמאבק יתארך ויסתבך.

בין אם הפעילים יערכו בליצקריג לא־אליים כבר בפעולה הראשונה, ובין אם יסתפקו בהעברת מסרים ואזהרות, הרי שהשלב הראשוני יגיע בנקודה כלשהי לקיצו. ואז תגיע העת למאבק ממשי וממושך.

ד' – מהלך המאבק ההגנתי (2) הגנה ממשית

במלחמות צבאיות ישאפו אולי המתגוננים לניצחון מהיר וחד, אך לא תצמח כל דמורליזציה או תחושת תבוסה אם ייכשלו בכך. יידרש מעבר לאסטרטגיה חדשה שמתאימה לשלב החדש של המאבק. כך הם פני הדברים גם במלחמות ההגנה האזרחית. נהפוך הוא, המעבר מהווה הוכחה לכך שהחברה המתגוננת לקחה לידיה את היוזמה בעיצוב דמותו של המאבק, והיא תובילו בסופו של דבר לניצחון.

לנוכח בעיות ההגנה לטווח הארוך, יכולים האזרחים המתגוננים ליישם שתי אסטרטגיות עיקריות: מערכה של אי־שיתוף פעולה כוללני הדומה לבליצקריג הלא־אליים, או סוג כלשהו של התנגדות סלקטיבית. המתגוננים יוכלו להפעיל כל אחת מן השתיים בזמנים שונים בהתאם לצרכי ההגנה הספציפיים.

התנגדות כוללת והמונית יכולה להתאים לשלב מסוים של ההגנה הממשית. אולם התנגדות מסוג כזה ניתנת ליישום לתקופה מוגבלת בלבד. כדי להתמיד בה לזמן ממושך דרושה לחברה עוצמה רבה, וכושר מפותח לסיפוק עצמי של צרכיה. במקרים אחרים, אי־שיתוף פעולה כוללני עלול לפגוע במתגוננים בשל המחיר הכרוך בהפסקת פעולתם של מנגנונים חברתיים כה רבים. המחיר עלול להיות כבד אפילו אם הדיכוי מצד התוקף הוא נסבל, או אינו חריף במיוחד. מכל מקום, החברה המתגוננת ואוכלוסייתה חייבות לעבור את המאבק. לשם כך דרושות הכנות מקיפות, לרבות הכנת מאגרי מזון, מים ודלק. במאבקים מסוימים ייתכן שההתנגדות הכוללת כלל לא תופעל לאור המחיר הכבד שהיא מחייבת.

האסטרטגיה של אי־שיתוף פעולה כוללני תופעל רק באופן זמני ולהשגת מטרות מסוימות. יש לבחור את שעת הפעלתה בהזירות. אין להפעילה כתגובה רגשית על ההתקפה עצמה, או על פעולה מזעזעת כלשהי של היריב. יש להגבילה לשלבים מסוימים ולהשגת מטרות מוגדרות היטב במסגרת תוכנית־על הנשענת בעיקר על התנגדות סלקטיבית.

דוגמאות אחדות יוכלו להבהיר זאת. התנגדות כוללת ניתנת להפעלה לאחר תקופה ממושכת של התנגדות סלקטיבית מצד קבוצות אוכלוסיה ומוסדות מסוימים, ונגד מדיניות ספציפית שנחלשה או שהדרך לביצועה נחסמה. המטרה במקרה זה היא לאלץ את התוקף לנטוש את המדיניות הזאת לחלוטין. במקרה של אכזריות המחייבת תגובה, פעולת התנגדות כוללת, אך קצרה, תספיק להפגנת נחישותם של האנשים ועמידתם האיתנה. די יהיה בפעולה של יום אחד. אין להמשיך את הפעולה הרבה מעבר לכך, אלא אם כן ברור שהיריב נחלש מאוד מכך – למשל, שכוחותיו עומדים על סף מרידה, או על רקע התפתחות מכרעת מסוג אחר. הפעלת ההתנגדות הכוללת תוגבל לשלב שבו יכולת השליטה של התוקף תיחלש, ועמדת המתגוננים תהיה חזקה דיה.

אפשר ליישם את האסטרטגיה הזאת לקראת סופו של מאבק ארוך, שכלל מגוון של מערכות התנגדות סלקטיביות. מטרתה כאן היא להנחית מהלומה סופית על משטרו של התוקף או על מנגנוני השליטה שלו, לפורר את כוחו ולהשיב על כנן את עצמאות החברה ואת חירותה.

למעט מקרים אלה, עיקר המאמץ ההגנתי יתמקד באסטרטגיית התנגדות סלקטיבית. אסטרטגיה זו אינה מתיימרת להיות כוללת, כי אם לרכז את ההתנגדות בנקודות או למטרות מסוימות בעלות חשיבות מיוחדת למאבק. יש לגישה זו יתרונות אחדים. היא מאפשרת את ריכוזם של מאמצי ההגנה, תחת פיזורם על מגוון רחב של מטרות ונושאים. היא פחות מתישה את האוכלוסיה המתגוננת. ברוב המקרים האחריות לניהול המאבק תעבור ממגזר אוכלוסיה אחד למשנהו, בהתאם למוקדי ההתנגדות הספציפיים.

כדי לבחור את מוקדי ההתנגדות הסלקטיבית יש צורך להתייחס לשש השאלות הבאות:

1. מהן מטרותיו העיקריות של התוקף.
2. מה ימנע מן התוקף להשתלט או לשמור על שליטתו במנגנוני המדינה המותקפת.
3. מה ימנע מן התוקף להחליש או לחסל את עצמאותה של החברה, את מוסדותיה ואת יכולת ההתנגדות שלה.
4. כיצד לרכז את יכולת המאבק בנקודות התורפה העיקריות של מערכת התוקף, של משטרו או של מדיניותו. נקודות, שהתקפתן עשויה לערער את יכולתו להשיג את מטרותיו ולהמשיך בפעולתו.
5. כיצד יפעילו המתגוננים את נקודות העוצמה שלהם, ואת מגזרי האוכלוסיה (בתוך הימנעות מהפעלת נקודות התורפה) לקידום המאבק להגנה.
6. מהם הנושאים הספציפיים המאפיינים את עקרונות המאבק ואת

מטרותיו? נושאים אלה יסייעו לעורר רוח התנגדות בקרב המתקפים, בשעה שיגרמו לכך שמטרותיו של התוקף ופעולותיו ייראו פחות מוצדקות ויותר ראויות לגינוי.

נבחן את ארבעת השאלות הראשונות ביתר פירוט. חשוב במיוחד למקד את ההתנגדות הסלקטיבית באותן נקודות שעשויות להכשיל את מטרותיו של התוקף. דבר זה ניתן לעשייה מכיוון שכוחם של כל השליטים תלוי במקורות שאותם אפשר להגביל או לנתק עלידי הפסקת שיתוף הפעולה, הסיוע והציות מצד האוכלוסייה, מוסדות החברה וחלקים מן הממשלה. בעבר היו מקרים רבים שבהם לא היה אפשר לפעול כך, בהיעדר תכנון מוקדם והכנות הדרושות לכך. אם גובשה מראש מדיניות הגנה פוליטית, התוקף ייתקל בחברה שמוכנה להתקומם נגד נסיונו לשלוט בה, ושתמנע ממנו את השגת מטרותיו. אם התוקפנות נושאת אופי של הפיכה, או של השתלטות בלתי חוקית של הזרוע המבצעת, ניתן למנוע את התבססות שלטונם על מנגנון המדינה ועל החברה בדרכים הבאות: שלילת סמכות, סירוב לציית או לשתף פעולה, עמידה על עקרונות החוקה.

אם התוקפנות באה מצד שליטי מדינה זרה במטרה לכפות על הארץ ממשלה לטעמם, ניתן למנוע זאת בדרכים הבאות: סירוב לשתף פעולה בכל הרמות, בידוד משתפי הפעולה, חסימת שליטתם במחלקות שונות, במשרדים, בסוכנויות, במשטרה, במערכת בתי-הכלא ובכוחות הצבא. המתגוננים יסירו כל לגיטימיות מן המשטר החדש, יסרבו לציית לו ולשתף איתו פעולה ויתמידו בנאמנותם למערכת הקודמת.

אם ההתקפה נערכה לשם השגת מטרות כלכליות, יש לשלול מן התוקפים את השגתן של מטרות אלה. דבר זה ניתן לעשייה באמצעות סירוב לשתף פעולה ולסייע, מצד כל גורם הנוגע בדבר: מוסדות, מדענים, טכנאים, עובדים ומנהלים. היריב ייתקל בסירוב בכל הרמות – השגת חומרי הגלם, מחקר, תכנון, תחבורה, ייצור, אספקת אנרגיה וחלפים, בקרת איכות, הכנות להעברת מטענים. אפשר להצטמצם גם לחלק מן הרמות הללו.

אם מטרת התוקף היא אידיאולוגית, יש לחסום את נסיונותיו לבזות את אמונותיה ודעותיה של החברה המותקפת ולבצע אינדוקטרינציה של אוכלוסייתה. כאן יתחייב אי-שיתוף פעולה מצד האנשים והמוסדות העוסקים בחינוך, בדת, עיתונים וכתבי-עת, פרסום, רדיו, טלוויזיה, פעילויות ספורט וממשל. אותם גורמים ידגישו את מגוון האמונות והדעות של החברה המותקפת, וידגישו את זכותם של האנשים לבחור לעצמם דעה משלהם. הם יתקיפו את אמונותיו של התוקף, ואת התפיסה שכולם חייבים להאמין באותו הדבר, ובמיוחד את מאמציו של התוקף לאלצם לעשות כן.

ההתנגדות הסלקטיבית חשובה להגנת המערכת הפוליטית של הארץ, גם אם התוקף אינו שואף לשנותה על-פי ראות עיניו. בכל מערכה ממושכת יודקק התוקף לעזרתה של הממשלה הקיימת, או שישליט ממשלה אחרת שתישמע להוראותיו. על כן חיוני הוא למנוע כניעה ושיתוף פעולה מצד הממשלה הקיימת. יש למנוע מן התוקף ליהנות מן הלגיטימיות שרכשה ממשלה זו בעבר. כמו כן, חובה למנוע את הקמתו והתבססותו של משטר חדש העובד בשירותו של התוקף.

במאמץ הגנתי מסוג זה תופעלנה צורות רבות של אי-שיתוף פעולה פוליטי, וביניהן: התנגדות הזרוע המבצעת, המחוקקת והמשפטית, עבודה ללא שיתוף פעולה של הפקידות ועובדי הציבור, שביתות של הגורמים הללו, סירובם של המשטרה והצבא לבצע הוראות של משטר בלתי חוקי, אי-הכרה מצד האוכלוסיה בסמכותו של השלטון שנכפה עליהם, הקמת מוסדות אלטרנטיביים, בלתי תלויים במשטר החדש הבלתי חוקי, לשם סיפוק הצרכים החברתיים ולשמירה על הסדר. התנגדות סלקטיבית תידרש גם להגנה על מוסדותיה העצמאיים של החברה. התוקף עלול לנסות להשתלט על החברה כולה ולעקור מן היסוד כל אפשרות של התנגדות אפקטיבית למשטרו. הוא עלול לנסות לעצב מחדש את החברה על-פי מודל טוטאליטרי. הוא ינסה לחסל את האוטונומיה של כל המוסדות העצמאיים, או שידאג לכך שהם ימשיכו להתנהל כמוסדות כפופים וחסרי תוכן לחלוטין, או שיחסלם לגמרי. התוקף עלול לפעול להקמתם של מוסדות הנתונים לפיקוח מרכזי, שיתאימו למודל הטוטאליטרי, ויאפשרו גם פיקוח ושליטה על חבריהם. כל מאמץ מסוג כזה מצד התוקף, חייב להיתקל בהתנגדות סלקטיבית במסגרת תוכנית למניעת השתלטות נוספת בעתיד, ולהפלת המשטר המדכא.

התנגדות סלקטיבית תתמקד גם בנקודות התורפה של מדיניותו של התוקף, של משטרו, או של פעולה מסוימת שנקט אותה. במקביל היא תכוון את מאמציה לערער את נאמנותם ואת אמינותם של חייליו ופקידיו כדי להסיתם לאי-הימנות ואף למרי.

מובן שאין לצפות לכך שהתוקף ישב בחיבוק ידיים לנוכח מאמצי הגנה כה מקיפים. הוא יראה בפעולות ההגנה האזרחית האלה סכנה למטרותיו, ובצדק. לעתים הוא עלול להגיב ככעס אי-רציונאלי. במקרים אחרים הוא יפעיל דיכוי מחושב היטב. יש לצפות שינקוט כל אמצעי שייראה בעיניו אמצעי המסוגל לבלום, לנטרל, או למחוך את ההתנגדות, לרבות אכזריות אי-רציונאלית. על האזרחים המתגוננים להיות מוכנים לאפשרות של דיכוי מסוג כזה, ולהתמיד במאבקם. התנגדות ברמה כזו עשויה לגרום לכך שהדיכוי יחזור ויפעל נגד התוקף, וזהו הגייריניטמו הפוליטי.

ה' – הצלחה וכישלון בהגנה אזרחית

אין להמעיט בערכם של הקשיים שבהם ייתקל התוקף הניצב מול הגנה אזרחית מתוחכמת וערוכה היטב. בהינתן כוח וגייבוש פנימיים, תבונה אסטרטגית וטקטית ומשמעת והתמדה לנוכח פרובוקציות ודיכוי, וכן הכוח להגביר את העוצמה על-ידי תקיפת נקודות התורפה של היריב, יש לצפות שהאזרחים יצליחו לסכל את נסיונותיו של התוקף ואף להביסו לבסוף. התוקף יגלה שמטרותיו אינן מתגשמות, שמדיניותו וצעדיו חסרי יעילות כלשהי ושנסיונותיו לשבור את ההתנגדות באמצעות הפחדה, דיכוי ומעשי אכזריות נכשלים. כל אלה יתראו לחיזוק ההתנגדות ולהחלשתו של התוקף. מאמציו להשתלט יובילו לצמצום כוח שליטתו ולהתנגדות גוברת. נסיונותיו לרכו את הפיקוד בידי ייתקלו בהתגברות האוטונומיה של החברה. הוא עשוי אף למצוא שהאמון שהוא נתן בחייליו ובפקידיו הולך ומתערער כתוצאה מהתאכזבותם מן המערכה ומן התפקידים שהוטלו עליהם במסגרתה. הם יעשו מפוכחים, ממורמרים, נבוכים, ולבסוף בלתי נאמנים, בלתי מהימנים, עויינים ואף מרדניים. אפילו אוכלוסיית ארצו תחיל לגלות סימנים של אי-הסכמה ולהתנגד למערכה. מבחון, חברי הקהילה הבין-לאומית יעברו יותר ויותר לגינוי מילולי ואולי אף לסנקציות כלכליות, פוליטיות ודיפלומטיות. אצל התוקף, שעד כה סבר שמידה מספקת של אלימות תובילו למטרתו, יתעוררו מבוכה וזעם. הוא עלול להגביר את חריפות הדיכוי, ואם ייכשל בכך, או אם יאבד את שיקול דעתו, הוא עלול לפעול בברוטליות נגד האוכלוסייה המתנגדת. אלא שהוא יווכח לדעת שבכך הוא רק סייע להגברת תהליך הגיי-ניזטו הפוליטי. אם ישמור על שיקול דעתו, הוא ינסה אולי לחפש מוצא מן הסבך, בגרימת מינימום נזק ואף מעט הישגים. תוקף עיקש יותר עלול לנסות ולהמשיך במאמציו הכושלים והולכים, עד אשר תתמוטט כל המערכה כולה. במהלך המאבק נעשים המתגוננים יותר ויותר אוטונומיים וחזקים. במחנה התוקף גוברת אי-ההסכמה. ייתכן מצב שחייליו ופקידיו של התוקף פשוט ינטשו את המערכה. איש לא יישאר למלא אחר הוראותיו. במקרה כזה ההתקפה תתמוטט מאליה והחברה תגיע לעצמאות ולדרך החיים שבחרה בה. המונחים עצמם – "הצלחה" ו"כישלון" – מחייבים שישתמשו בהם באופן זהיר ובמשמעויות בהירות במסגרת הדיון הזה.⁹ וזאת, על מנת להעריך את האפקטיביות של כל מקרה ומקרה של יישום הגנה אזרחית וגם על מנת להשוות בין המדיניות הזאת לבין מדיניות ההגנה הצבאית. "הצלחה" בהגנה אזרחית נמדדת על-פי השגת מטרתיהם של המתגוננים, כלומר, חסימת המתקפה והחזרת החברה לקדמותה, החזרתה לחיים עצמאיים על-פי

עקרונותיה ומוסדותיה, והיכולת לפתחם ולשנותם כרצונה, ללא התקפות או הגבלות מצד קבוצות או מדינות אחרות. פירושו של דבר הוא, שהקריטריונים להערכת התוצאות הם מורכבים יותר מאשר השאלה אם האויב חוסל פיסית, או נסוג מפני כוח צבאי חזק יותר.

מידת ההצלחה בהגנה אזרחית נקבעת על-פי התשובות על השאלות

הבאות:

1. האם המתגוננים שמרו על האוטונומיה של חברתם, וסיפקו את צרכיה,

למרות השלטון הכפוי שהושג על-ידי כיבוש או הפיכה פנימית?

2. האם הם המשיכו לשלול כל לגיטימציה מהמשטר התוקף ודבקו

בעקרונותיהם ובזכותם לבחור את מדיניותם ואת שיטתם?

3. האם מטרתיו של התוקף (כלכליות, פוליטיות, אידיאולוגיות או

אחרות) הושגו או נכשלו, ובאילו מידה?

4. האם כוחות התוקף נסוגו או התפוררו?

5. האם התמיכה הבין-לאומית בתוקף התגברה או הצטמצמה?

6. האם כוונתו של התוקף לבצע את ההתקפה הזאת והתקפות דומות

בעתיד נותרה בעינה או שחל בה שינוי?

7. האם סביר שהתוקף יבצע התקפה דומה בעתיד?

8. האם משטרו של התוקף החזיק מעמד או הוחלף?

במאבקים הללו קיימות דרגות שונות של הצלחה וכישלון. מטרת שלא

הושגו עתה תושגנה אולי בשלב מאוחר יותר. כאשר קיימות דרגות שונות של

הצלחה וכישלון, יש חשיבות רבה לכך שהמתגוננים יכירו בהישגיהם

ובעוצמתם. לעיתים קרובות קורה שאנשים שנלחמו בהצלחה והשיגו מטרת

משמעותיות חשבו שהם הובסו מכיוון שלא זכו בהצלחה מלאה, בעקבות זאת

הם נכנעו ולמעשה הביסו את עצמם. מדבר זה יש להימנע במסגרת הגנה

אזרחית. היטלר הודה בכך שבעיית "השליטה על האנשים באזורים כבושים"

היא בעייה "פסיכולוגית": "אי אפשר לשלוט באמצעות הכוח בלבד. אמת,

הכוח הוא גורם מכריע, אך בה במידה חשוב לשלוט באותו משהו פסיכולוגי,

שמאמן החיות גם הוא נזקק לו כדי להיות אדון לאותו בעל-חיים. הם מוכרחים

להיות משוכנעים בכך שאנו המנצחים."¹⁰ המתגוננים יכולים לסרב להיות

משוכנעים בכך. כדי שהבסיס לסירובם יהיה בסיס רציני ולא אמונה כללית

בכך שבטווח הארוך הטוב מנצח את הרע, יכולים המתגוננים לשאול שאלות

מהסוג הבא:

1. האם רצון ההתנגדות של האזרחים המתגוננים נשמר, נחלש או התחזק?

2. האם רצונם של חברי קבוצתו של התוקף להמשיך במתקפה ולפעול

להשגת המטרות המקוריות נשמר, נחלש או התחזק?

3. האם מוסדותיה העצמאיים של החברה המתגוננת שמרו על כוחם להיאבק, איבדו מכוחם, או צברו כוח נוסף?
  4. האם המתגוננים והתוקפים גילו שיפוט אסטרטגי טוב, והאם השיפוט הזה השתפר או נפגם?
  5. האם שיפירו האזרחים המתגוננים את יכולתם לנהל מערכות של אי-שיתוף פעולה?
  6. האם התעוררו אי-הסכמה, חוסר אמינות, מוראל נמוך, או התנגדות להתקפה בקרב אוכלוסיית התוקף, סוכני הדיכוי שלו או פקידיו?
  7. האם שמר התוקף על מערכת היחסים הבין-לאומיים שלו כמו בעבר, או שמא הגיבו בני בריתו על ההתקפה בהפסקת שיתוף הפעולה?
  8. האם שמרו המתגוננים על האוטונומיה שלהם ועל יכולתם לספק לעצמם את צרכיהם הכלכליים?
  9. האם הצעדים, המדיניות והדיכוי שנקט התוקף הצליחו במידה ניכרת, או שמא היו בלתי יעילים, גרמו להתגברות ההתנגדות מצד המתגוננים ועוררו התנגדות גם בתוך מחנהו ובזירה הבין-לאומית?
  10. האם התמידו המתגוננים בהתנגדותם או הגבירו אותה לנוכח הדיכוי ומעשי האכזריות?
  11. האם שמרו המתגוננים על משמעת ועל היכולת למלא אחר הדרישות של מאבק לא-אלים אפקטיבי?
  12. באיזו מידה הושגו מטרותיו המקוריות (הכלכליות, הפוליטיות, האידיאולוגיות או אחרות) של היריב?
  13. בידי איזה צד נתונה היוזמה בסכסוך?
- כאשר מידת ההצלחה היא מוגבלת וכאשר במהלך המאבק היו כשלונות, חובה על המתגוננים להגביר את כוחם הפנימי, לחזק את חברתם, לנקוט אמצעים מתאימים נגד כוחו של היריב, לשפר את שיפוטם האסטרטגי ואת מיומנות המאבק שלהם, למקד את ההתנגדות בנקודות התורפה של התוקף, ולפעול בשיקול דעת, באומץ ובנחישות כדי להשיג הצלחה מלאה.
- לא כל ניסיון של הגנה אזרחית יסתיים בהצלחה. בסוג מאבק כזה, כמו בכל סוג אחר, קיימים תנאים הכרחיים להצלחה. תבוסה במלחמה צבאית תלווה בהרס פיסי עצום, באבדן חיים, בדמורליזציה לגבי היכולת להמשיך במאבק. אותן תוצאות עלולות להתלוות גם לכישלון בהגנה אזרחית, אך לא בהכרח. במידה שרוח ההתנגדות וכשר ההתאוששות של מוסדותיה העצמאיים של החברה נשמרים, האוכלוסייה תוכל לחדש את המאבק בשלב מאוחר יותר. בינתיים תידרש אולי מנוחה, ויעלה צורך בריענון כוחה של החברה וביכולתה להגיב על מעשי תוקפנות. אנשים יפנו לפיתוח אסטרטגיות חדשות ולבחירת

מטרות ספציפיות. במילים אחרות, במאבק להגנה אזרחית ניתן תמיד להימנע מתבוסה מוחלטת, כל עוד החברה ממשיכה להתקיים.

תיכונה תקופות שבהן צד זה או אחר יגביר את כוחו, או ישיג יותר או פחות ממטרותיו המיידיות. ייתכן שהאזרחים המתגוננים יאלצו לסבול זמנים קשים, סבל רב ופגיעות חמורות. אולם כל עוד יתמידו בכוונתם להתגונן הם יוכלו להתחזק ולשפר את יכולת מאבקם. הם יוכלו להגביר את הגבורה וההתמדה שבהן הגיבו על ההפחדות והדיכוי, ולהפעיל אסטרטגיות מאבק חדשות. הם יוכלו ליצור תנאי הגנה נוחים יותר. שינויים אלה יביאו בהדרגה להתעצמותם של המתגוננים, להיחלשות כוחו של התוקף, ולבסוף, להשגת אותן המטרות שלשמן החל המאבק, ולהתפוררות המערכת של התוקף או הבסתה.

ו' – השתתפות בין־לאומית ותמיכה בהגנה אזרחית

ארצות בעלות מדיניות של הגנה אזרחית יכולות להשתתף במגוון רחב של פעילויות בין־לאומיות: הדדיות, רב־צדדיות, אזוריות או עולמיות. ארצות אלה לא תהיינה בדלניות רק משום שהן חסרות כוחות תקיפה צבאיים, או בריתות צבאיות, אלא רק אם תבחרנה בכך מרצונן החופשי. חלק ניכר מפעילויותיהן הבין־לאומיות יהיה קשור במידה מועטה בלבד בצרכי הרתעה והגנה. פעילויות אחרות תיועדנה להקל על צרכים דחופים, לפתור את הבעיות שהן ביסוד הסכסוכים, לברר אי־הבנות וחשדות בלתי מבוססים ולשפר את ההבנה ההדדית ואת יחסי הידידות. פעילויות אלה תבאנה לצמצום במספרם וובעוצמתם של הסכסוכים הבין־לאומיים.

חלק משיתוף הפעולה הבין־לאומי ומן הסיוע של הארצות הללו יתמקד ישירות בהכנות ובניהול של ההגנה האזרחית. כטבעה, ההגנה האזרחית נמנעת מרוב הדרישות, אם לא מכולן, לחשאיות בענייני הגנה. דבר זה מאפשר שיתוף נרחב של ידע מקצועי וניסיון בין אותן ארצות הנוקטות מדיניות זו ובין אלה הבודקות אותה. תוצאות מחקרים, ניתוח ופיתוח המדיניות, תוכניות וניסיון בהכנות ובאימונים, תוכנות לגבי טבעם ומטרותיהם של תוקפים פוטנציאליים – את כל אלה אפשר לחלוק, ולהפיק מכך תועלת הדדית. כך גם לגבי מחקרים אסטרטגיים, תגובות לסוגי מתקפה ספציפיים, דרכים להגברת היעילות, שיטות לשמירה על התמדת ההתנגדות לנוכח הדיכוי, ואמצעים לסיפוק צרכי החברה במשך המאבק.

מחקרים, לימודי מדיניות, פיתוח והערכה של אמצעי הכשרה והכנה עשויים לבוא תחילה כפרי יוזמתן של ארצות בודדות, מוסדות פרטיים, הסדרים משותפים של מדינות אחדות או בעלות ברית, ארגונים אזוריים או סוכנויות אר"ם. בנוסף לכך, אותם גופים יוכלו לספק לארצות העונות על התקפה בהגנה אזרחית סיוע לא-צבאי מסוגים שונים, וזאת על בסיס החלטה ותכנון מראש, או כתגובה למשברים מסוימים. סיוע מועיל ומתאים במקרים כאלה יכלול (1) אמצעי דפוס ושידור לארץ המותקפת. (2) אספקת מזון ותרופות. (3) תקשורת עם שאר העולם והעברת מידע על המאבק ועל פעולת התוקף. (4) ארגון סנקציות בינלאומיות, כלכליות ודיפלומטיות נגד פעולת התוקף. (5) העברת מידע לחיילי התוקף, לפקידיו ולאוכלוסייתו על ההתקפה, הנושאים שעל הפרק, ההתנגדות, הדיכוי, וגילויי המרי בקרב תומכיו הרגילים של התוקף, וכן דיווחים על בקשות לסייע לסיים את ההתקפה ולהשיב על כנן את יחסי הידידות ושיתוף הפעולה הבינלאומיים. כל סיוע בינלאומי מסוג כזה הנו בעל חשיבות עילאית, אך בנטל העיקרי תישא בהכרח האוכלוסייה של החברה המותקפת עצמה. אין שום תחליף להסתמכות עצמית, הכנות רציניות ומערכת הגנה אזרחית בעלת כוח ממשי.

ז' – הסיכויים לאימוץ ההגנה האזרחית

המעבר להגנה אזרחית אינו מחייב כל שינוי קודם במערכת הבינלאומית, היעלמות איומים צבאיים, או את אימוצה הכללי של המדיניות הזאת. הוא גם אינו מחייב שינוי יסודי קודם במערכת החברתית או בטבע האדם. ואכן, המחקר הראשוני, פיתוח המדיניות, ההערכה והכתיבה הציבורית בנוגע להגנה אזרחית החלו בשעה שמדיניות ההרתעה וההגנה הקיימת היא בשיא עוצמתה. הגנה אזרחית מיועדת להרתיע ולהגן מפני התקפות. על כן, בהנחה שמדיניות זו או אכן אפקטיבית, יכולות לאמץ אותה ארצות בודדות, קבוצות של ארצות או בעלות-ברית, ללא כל הסכמה מקיפה של הקהילה הבינלאומית, ועוד פחות מכן של התוקפים הפוטנציאליים. ביסודו של דבר זהו אותו עיקרון, הפועל כאשר מאמצים מערכות נשק חדשות הנחשבות טובות יותר מקודמותיהן. (ניתן לדמיין את אימוצה של מדיניות זו בהסכמת כל הארצות באזור מסוים כולו, עם מעורבות האר"ם או בלעדיה, אך זהו בוודאי אינו המודל הטיפוסי כיום).

לאחר שחברה כלשהי וממשלתה הגיעו להחלטה לעבור להגנה אזרחית, ההכנות וההכשרה הראשוניות תתבצענה בהיקף צנוע יחסית, כל עוד

המדיניות הצבאית הקיימת תקפה.¹¹ מרכיב ההגנה האזרחית במסגרת ההגנה הכוללת יורחב בשלבים. ארצות אחדות עשויות לשמור על שתי המערכות בקביעות. אולם המודל הכללי שהתיאורטיקנים של ההגנה האזרחית מציעים הינו מעבר מלא למדיניות זו במהלך תקופה של שנים אחדות. (זאת מתוך הצורך בהגנה אפקטיבית וכדי לשים קץ למלחמות). בתקופת המעבר לא יצומצם הכוח הצבאי, או יבוטל, כל עוד החברה וממשלתה לא יהיו בטוחים בכוחה, באמינותה וביתרונותיה של המדיניות החדשה. הן בשלבים הראשונים, כאשר החברה מחליטה לפתוח בהכנות לבניית מערך ההגנה האזרחית, והן בשלבים המאוחרים יותר, דרושה תשומת לב רבה להסברת הצורך במדיניות הגנה אפקטיבית. תידרש עריכת השוואה בין פוטנציאל ההגנה הצבאית, לטוב ולרע, לבין פוטנציאל ההגנה האזרחית. משך הזמן הדרוש קודם לקבלת ההחלטה על המעבר, ומשך הזמן הדרוש למימוש, ישתנה ממקרה למקרה ומסוכן להתנבא על כך. יחד עם זאת, ייתכן שעד 1990, ואולי כבר במרוצת שנות השמונים, תקום הארץ הראשונה שתצטרף באופן רשמי מרכיב של הגנה אזרחית למערך הצבאי העיקרי. ניבוי הזמן שבו תשלים הארץ הזאת את המעבר להגנה אזרחית אינו יכול להיות מהימן, אך הדבר עשוי לקרות עד שנת 2005. דבר זה עשוי להציג גורם חדש לחלוטין ביחסים הבין-לאומיים ובמדיניות ההגנה והביטחון, ולהביא לתוצאות מועילות ביותר.

הגנה אזרחית אינה מחייבת תנאים חברתיים אידיאליים לשם אימוצה והפעלתה. ואומנם מרבית המאבקים הלא-אלימים המאולתרים בעבר קמו נגד מערכות אליטיסטיות, מדכאות ודיקטטוריות. השימוש במאבק לא-אליים נגד הפיכות, פלישות זרות וכיבושים נעשה בחברות הרחוקות מלהיות מושלמות. בתוכן שרר אי-צדק, שלטון מעמדי או של קבוצות עילית, חוסר אחידות עדתי, ריבוי שפות ומצב של עימותים פוליטיים וחברתיים חריפים. התנאים ההפוכים – הרמוניה חברתית, כוח מבוזר, דמוקרטיה פעילה – יהיו אומנם נוחים יותר להפעלת האמצעים הללו אך הם אינם בגדר תנאים הכרחיים. ראייה לכך ניתן למצוא במדיניות הרשמית של רפובליקת ויימר הגרמנית כאשר ניהלה מאבק לא-אליים נגד ההפיכה של קאפ ב-1920, וב-1923 נגד הפלישה והכיבוש הפרנקו-אנגלי. גם חברות הרחוקות משלמות ייתכן שתקבלנה החלטות רשמיות על המעבר להגנה בדרכים לא-אלימות.

אין פירושו של דבר, שניתן להגן על ממשלה או על משטר באמצעות הגנה אזרחית ללא שינויים לפני שלב המעבר, במהלכו ובמהלך המאבק ההגנתי עצמו. דיקטטורות לא-אהודות השולטות באוכלוסייתן באמצעי טרור, אל להן לצפות להתפרצות עממית נלהבת למען הגנת המשטר. לאנשים לא יהיה רצון להתגונן, ולחברה יחסר הכוח הדרוש לבלימת ההתקפה. יחד עם זאת, חברה

שמסיבה כלשהי נשלטת על-ידי מערכת ריכוזית, יכולה להתקרב לפיתרון מצוקות עממיות, ביזור המוסדות, ובניית כוח להגנה אזרחית. כמו כן ייתכן כי בשעת משבר יחול שינוי משמעותי במערכת שהיתה בעבר סמכותית, בעקבות התגייסות נלהבת של המונים לפעולה לא-אלימה נגד סכנה חדשה. הדבר ילווה בהשתתפות עממית מוגברת בקבלת החלטות ובהקמת מוסדות אוטונומיים חדשים.

ברוב החברות הפוליטיות, המניעים להפעלת הגנה אזרחית יהיו אותם מניעים שעומדים מאחורי שיקולים צבאיים: אהבת הארץ, אמונה בזכותם של האנשים לבחור בעצמם במערכת פוליטית ובממשלה משלהם, התנגדות לתוקפנות בין-לאומית, לתוקפנות פנימית ולשלטון זר, אמונה בחובה דתית או מוסרית להגן על המולדת ועל עמה, האמונה שלמרות חסרונותיה של החברה חובה למנוע ממנה להפוך גרועה עוד יותר, הכרה בכך שאנשים יכולים אומנם שלא להסכים בינם לבין עצמם, אך שום ממשלה זרה או קליקה מבית לא תורשה לשלוט עליהם באלימות.

אומנם אין צורך בחברה אידיאלית כתנאי מוקדם להגנה אזרחית, אך קיים קשר לטווח ארוך בין טכניקה זו לבין "דמוקרטיה" – כלומר, מערכת פוליטית המאפשרת השתתפות עממית בקבלת ההחלטות. מערכת כזו תגביר את כוח ההגנה האזרחית. לעומת זאת, מדיניות זו ומאבק לא-אלימים יתרמו לפיזור הכוח ולהשתתפות דמוקרטית. להלכה אלה הן מטרותיהן של מערכות פוליטיות וחברתיות שונות, לרבות אלה הנשלטות בידי קבוצות מיעוט או עילית אידיאליסטיות.

ככל שהידע לגבי מאבק אזרחי יתרחב ויתפשט, סביר להניח שיגדל מספר החברות שתאמצנה לעצמן סוג מאבק כזה, אף ללא הכנות מוקדמות, לנוכח תוקפנות כלשהי. מכאן הדרך אינה ארוכה עד לבדיקת אפשרות כזאת עוד לפני פרוץ המשבר, ועריכת ההכנות הנחוצות להתרעה ולהגנה מפני תוקפנות בעתיד.

אם רוצים בכך, הגנה אזרחית היא בגדר האפשר בתנאים החברתיים והפוליטיים השוררים כיום בעולם. סביר להניח שהמעבר יתבצע על-פי תכנון מראש, ולא באופן מאולתר. כך יתאפשר הזמן הדרוש להערכה שקולה, לקבלת החלטות ולתכנון, למען הגברת היעילות בעתיד.

ח' – התועלת שתצמח ממדיניות הגנה אזרחית

- מדיניות ההגנה האזרחית תצמיח בטווח הארוך תוצאות מועילות, שאינן אפשריות במסגרת מדיניות צבאית. אלה כוללות את הרשימה הבאה:
1. הגברת יכולתה של החברה לספק בעצמה את צרכי ההגנה והביטחון שלה – גם במדינות קטנות – באמצעות העברת הגורם המכריע מן הכוח הצבאי לכוח החברתי.
  2. צמצום של הסכנות ומקורות החרדה הפנימיים והבין-לאומיים, הודות לעובדה שלהגנה אזרחית אין יכולת התקפה והכנעה כמו למערכת צבאית.
  3. מדיניות זו יכולה לצמצם את מספר מקרי התוקפנות הבין-לאומית באמצעות הגורם המרתיע של הפיכת מדינות ל"בלתי ניתנות לעיכול" מבחינה פוליטית, דבר שעשוי לבטל את יעדיו של התוקף, ולזרוע מרירות ואי-שקט בקרב כוחותיו.
  4. מדיניות זו תצמצם את מירוץ החימוש הגרעיני, בכך שתציע לארצות דרך חדשה להבטיח את בטחונן בכוחות עצמן, גם בשעה שאמצעים צבאיים קונבנציונליים אינם מספיקים או אינם מעשיים.
  5. בניגוד למערכות צבאיות, הגנה אזרחית לא תבנה כוח פנימי המסוגל לבצע הפיכות נגד ממשלות חוקיות ומוכרות.
  6. נוסף על כך, ההכנות לאי-שיתוף פעולה ולמרי הנדרשות במסגרת מדיניות זו יוצרות כוח הרתעה והגנה מפני תוקפנות או נסיונות השתלטות מבית.
  7. באמצעות הסרת הלגיטימיות מאלימות, כסנקציה סופית, תתרום מדיניות זו לצמצום האלימות הפנימית מצד קבוצות הנאבקות למען מטרה כלשהי, והשימוש בצורות מחאה ומאבק לא-אלימות יגבר.
  8. בהפעלת הגנה אזרחית קיים סיכוי גדול יותר של התמקדות בהשגת היעדים המקוריים, ולא בגרימת נזק לאויב.
  9. הגנה אזרחית נוטה לגרום פחות פגיעות והרס בהשוואה לאמצעים צבאיים.
  10. סיכויי האיום בנשק הרסני או בהפעלתו נגד ארץ הנוקטת מדיניות של הגנה אזרחית הם הרבה יותר קטנים, במיוחד בכל הקשור בנשק גרעיני. נשק זה, משום שהוא מעורר פחדים וחששות, עלול להביא לנסיונות פגיעה ואף לזרז התקפת מנע.
  11. מדיניות זו תתרום להתפתחות מדיניות-חוץ "חיובית". ההגנה אינה נזקקת לצרכים צבאיים, לחלוקת משאבים או לבריתות, וכמו כן, מעניינן של

מדינות הנוקטות אותה לסייע בסיפוק צרכי האנוש בארצות אחרות, לפתור בעיות בין-לאומיות לפני שתהפוכנה לסכסוך, ולזכות בהערכה בין-לאומית. 12. הגנה אזרחית תוביל לצמצום בממדי הממשלה ובהוצאות ההרתעה וההגנה. למרות שהגנה זו אינה חסרת הוצאות ומשאבים כלכליים, היא עדיין פחות יקרה מאשר ההגנה הצבאית, משום שהיא אינה זקוקה למכשור צבאי והאחריות רובצת על כתפי הציבור כולו ומוסדותיו העצמאיים. כך תשתנה המגמה הכללית של התרחבותה והתעצמותה של המדינה, ויתפנו משאבים כלכליים לצרכים אזרחיים מבית ומחוץ.

13. הגנה אזרחית תמנע מגמות ריכוזיות שהן בלתי נמנעות במערכות צבאיות. היא תיצור מגמות ביזור הקשורות לסנקציות לא-אלימות, ובכך תתרום להתפתחותן של מבנה חברתי ופוליטי פחות ריכוזי, יותר פלורליסטי ובעל השתתפות עממית גדולה יותר.

14. בהעברת האחריות על ההגנה לאנשים עצמם, תעודד מדיניות זו את האזרחים להכיר בתכונות ובמעלות של חברה הראויה להגנה. היא תגביר את רצונם לבחון את עקרונות החברה, את דרך החיים הנהוגה בה, את מוסדותיה ואת הדרכים לשיפורה.

15. סיפוקו של כוח הרתעה והגנה באמצעות שיטות מאבק לא-אלימות יאפשר את נטישת השיטות הצבאיות, וכך תיפתח הדרך להחלפה הדרגתית של עימות צבאי בעימות מסוג פחות מסוכן, למרות הסכנות וחוסר הוודאות המעיכים על העולם המודרני.

סוף דבר

יישום מדיניות של הגנה אזרחית במדינות השונות מחייב מחקר יסודי, לימוד המדיניות, החינוך והדיון הציבורי ובדיקה והערכה רשמיות. היוזמה יכולה לבוא ממוסדות עצמאיים, ועדות מיוחדות, סוכנויות ממשלה או ארגונים בין-לאומיים.

ההגנה האזרחית תפעל בתיאום עם כל מדיניות אחרת הפועלת לצמצום הסכסוכים הלאומיים והבין-לאומיים, ולהקטנת הסכנה של מלחמות אזרחים, מלחמות בין-לאומיות, וכניעה לתוקפנות זרה. הסכנות הפוליטיות והפיסיות הטמונות במלחמות ובדרך התגובה הצבאית חריפות דיון, והבסיס החברתי של ההגנה האזרחית מוצק דיו, כדי להצדיק בדיקה ומחקר של מדיניות אלטרנטיבית זו.

הערות

גוף הספר וכן ההערות המתלוות אליו צומצמו במידה ניכרת בהוצאה זו. המבקשים להעמיק בנושא ימצאו חומר נוסף ומראי מקומות רבים בספר המלא.

הערות למק א'

1. Martin J. Hillenbrand, *Power and Morals* (New York: Columbia University Press, 1949), p. 12.
2. Robert M. MacIver, *The Web of Government* (New York: Macmillan, 1947), p. 87.
3. שם. עמ' 83.
4. המונח "שליט", או "שליטים", משמש כאן לתיאור אותם אנשים או קבוצות הנמצאים בעמדות הפיקוד וההחלטה העליונות במשטר נתון. לעתים זהו אדם אחד, כפי שמקובל להניח לגבי היטלר או סטלין, ולעתים זוהי קבוצת עילית, או אוליגרכיה. אולם לרוב מורכבת צמרת השלטון ממספר רב של אנשים, שביניהם מערכת מורכבת של יחסים וקשרים.
5. Etienne de la Boétie, "Discours sur la Servitude Volontaire," *Oeuvres Completes* (Paris: J. Ronam & Cie., 1892), p. 12.
6. Auguste Comte, in Harriet Marinean, *The Positive Philosophy of Auguste Comte* (London: George Bell & Sons, 1896), Vol. 2, pp. 222-223.
7. Jacques Maritain, *Man and the State* (Chicago: University of Chicago Press, 1954), p. 126.
8. John Austin, *Lectures on Jurisprudence or the Philosophy of Positive Law* (London: John Murray, 1911), Vol. 1, p. 89.
9. Chester I. Barnard, *The Function of the Executive* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1948), p. 182.
10. W. A. Rudlin, "Obedience, Political", *Encyclopedia of the Social Sciences* (New York: Macmillan, 1935), Vol. 11, p. 416.
11. Bertrand de Jouvenel, *On Power: Its Nature and the History of its Growth* (Boston: Beacon Paperback, 1962), p. 18.
12. K. H. Wolff, Ed., *The Sociology of Georg Simmel* (Glencoe Ill.: Free Press, 1950), p. 183.
13. Harrold D. Lasswell, *Power and Personality* (New York: W.W. Norton & Co., 1948), pp. 10-16.
14. וולף, ע"ע 183, 186, 250.
15. ברנרד, ע"ע 181-182.
16. Franz Neumann, *The Democratic and the Authoritarian State: Essays in Political and Legal Theory* (Glencoe Ill.: Free Press, 1957), p. 3.

17. ג'ובנל, *On Power*, ע' 17, משתמש במונח "כוח" (Power) במובן קרוב למונח "מדינה".
18. Hans Gerth & C. Wright Mills, *Character and Social Structure* (New York: Harcourt, Brace & Co., 1953), p. 194.
19. Thomas Hobbes, *Leviathan* (New York: E.P. Dutton, 1950), p. 167.
20. ג'ובנל, ע' 22.
21. Thomas Hill Green, *Lectures on the Principles of Political Obligation* (London: Longmans Green & Co., 1848), p. 98.
22. שם. ע"ע 123-124.
23. אוסטין, ע' 203 ורודלין ע' 417.
24. מקאיבר, ע' 76.
25. ברנרד, ע' 167.
26. ג'ובנל, ע' 20.
27. מקאיבר, ע' 76.
28. רודלין, ע' 417.
29. Bertrand de Jouvenel, *Sovereignty: An Enquiry into the Political Good* (Chicago: University of Chicago Press, 1959), p. 33.
30. Mohandas K. Gandhi, *Young India* 30.6.1920, in: Nirmal Kumar Bose, *Selections from Gandhi* (Ahmedabad: Navajivan, 1948), p. 116.
31. אוסטין, ע"ע 295-297.
32. Gene Sharp, *Social Power and Political Freedom* (Boston: Porter Sargent Publishers, 1980), pp. 21-67.
33. Errol E. Harris, "Political Power", *Ethics*, Vol. 48, No. 1, (Oct 1957), pp. 6, 8.
34. William Godwin, *Enquiry Concerning Political Justice and Its Influence on Morals and Happiness* (London: G.G. and J. Robinson, 1796), Vol. 1, pp. 145-146, 254.
35. שם. כרך 1, ע"ע 253-254.
36. ג'ובנל, *On Power*, ע' 24.
37. מריטון, ע' 64.
38. דה לה בואטי, ע"ע 8-14.
39. השפעתו של טולסטוי על גנדי אינה מוטלת בספק. לא הצלחתי למצוא ראיות להשפעתו על תזרו, למרות שרבים טוענים כי השפעה כזו אכן היתה. יש להניח שתזרו הכיר את טולסטוי באמצעות ידידו הקרוב אמרסון.
40. Gene Sharp, *Gandhi as a Political Strategist, with Essays on Ethics and Politics* (Boston: Porter Sargent Publishers, 1979), pp. 43-49.
41. Niccolo Machiavelli, *The Prince* (New York: E.P. Dutton & Co., 1948), p. 77; *The Discourses of Niccolo Machiavelli* (London: Routledge and Kegan Paul, 1950), p. 254.
42. Alexis de Tocqueville, *Democracy in America* (Garden City, NJ.: Doubleday & Co., Anchor Books, 1969), p. 139.
43. אוסטין, כרך 1, ע' 296.
44. Jean Jacques Rousseau, "The Social Contract", *The Social Contract and Discourses* (New York: E.P. Dutton & Co., 1920), p. 64.

- Richard E. Neustadt, *Presidential Power: The Politics of Leadership* (New York and London: John Wiley and Sons, 1960), pp. 7, vii-viii. .45
 שם. ע"ע 36-37, 26, 32, 9, 163. .46
- V. I. Lenin, "Political Report of the Central Committee of the Russian Communist Party (Bolsheviks)", *Selected Works of Lenin in Three Volumes* (New York: International Publishers, 1967), Vol. 3, pp. 692-693: *The Essentials of Lenin in Two Volumes* London: Laurence and Wishart, 1947), Vol. 2, pp. 788-789. .47
- Erick Eyck, *A History of the Weimar Republic*, Vol. 1, *From the Collapse of the Empire to Hindenberg's Election* (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1962), pp. 151-152. .48
 : St. Martin's Press, 1954), p. 79. .49
- Jawaharlal Nehru, *Toward Freedom* (New York: The John Day Co., 1942), p.249. .50
 גודספיד, ע' 211. .50
- D. G. Tendulkar, *Mahatma: Life of Mohandas Karamchand Gandhi* (Delhi: Publications Division, Ministry of Information and Broadcasting, Government of India), Vol. 6, p. 88. .52
- Government of India, *India in 1930-1931: A Statement Prepared for Presentation to Parliament* (Calcutta: Central Publication Branch, Government of India, 1932), pp. 80-81. .53
- Alexander Dallin, *German Rule in Russia, 1941-1945: A Study of Occupation Politics* (New York: St. Martin's Press, 1957), pp. 218, 497, 550, 663. .54
 שם. ע"ע 498, 580. .55
- Hitler, *Mein Kampf*, pp. 872-873. .56
- גנדי, האריג'ן מ' 25.8.1940. מצוטט בבוזה, ע' 79. .57
- הריס, ע' 10. .58
- Gaetano Mosca, *The Ruling Class* (New York, London: McGraw Hill, 1939), p. 53. .59

הערות לפרק ב'

1. "Social Power and Political Freedom", in *Social Power and Political Freedom* (Boston: Porter and Sargent Publishers, 1980) פרקים א' וב' בספר הנוכחי הם שני מרכיבים של ניתוח אחד, המציע צרוף של סנקציות לא-אלימות וביזור מבני של הכוח בחברה כנחוצים לשליטה בכוחם של שליטים בניימינו. .1
2. ראה פרקים ג'-ה' בכרך זה וכן פרקים 2 עד 14 בספרי *The Politics of Nonviolent Action*. .2
3. הגדרות דומות למושג הכוח ניתן למצוא אצל מקאייבר (הערה 2, פרק א'), ע"ע 82, 87; הילנברנד (הערה 1, פרק א'), ע"ע 4-5; מריטן (הערה 7, פרק א'), ע' 114; לסוול (הערה 13, פרק א'), ע' 12. .3
4. מקאייבר כותב: "כוחה של ממשלה והמטרות שלשמן הוא מופעל תלוי בגורמים אלו .4

- (מוקדי הכוח), ברמת התאום ביניהם בעת מאבק והתנגשות, ובשיתוף או הניגוד שבין אינטרסים בעלי כוח. "מקאיבר, ע' 91.
5. ג'ובנל (הערה 29, פרק א'), ע' 71.
6. זימל כותב: "המניע העיקרי של שליט כבואו לבטל פערים הירארכיים טמון בעובדה, שיחסים חזקים מדי של עליונות-נחיתות בקרב נתיניו מתחרים מבחינה מעשית ופסיכולוגית בעליונותו הוא. מה גם שהסכנה לשלטונו הבלעדי, הנוצרת מדיכוי-יתר של מעמדות מסוימים בידי מעמדות אחרים, דומה לסכנה הנוצרת מהצטברות כוח בידי אותם מעמדות מדכאים." זימל (הערה 12, פרק א'), ע' 198.
7. Tocqueville, *Democracy in America*, Vol. 1, p. 332.
8. שם.
9. שם. ע' 333.
10. שם.
11. שם. ע' 332.
12. שם. ע' 6.
13. שם. ע' 332.
14. שם. כרך 2, ע' 296.
15. שם. כרך 1, ע' 333.
16. שם.
17. שם. ע' 334.
18. שם.
19. Jouvenel, *Sovereignty*, p.200.
20. Gaetano Mosca, *The Ruling Class* (New York and London: McGraw-Hill, 1939), p. 141.
21. Tocqueville, *Democracy in America*, Vol. 1, p. 332.
22. שם.
23. Simmel, *The Sociology of Georg Simmel*, p. 232.
24. Franco Venturi, *Roots of Revolution* (New York: Alfred A. Knopf, 1960) p.66.
25. שם.
26. שם. ע' 67.
27. שם. ע"ע 68-69.
28. שם. ע' 198.
29. שם. ע' 70.
30. שם. ע' 71.
31. שם. ע"ע 72-73.
32. שם. ע' 72.
33. Tocqueville, *Democracy in America*, Vol. 2, p. 258.
34. שם. כרך 1, ע' 333.
35. שם. ע' 334.
36. שם. ע' 9.
37. שם.
38. שם. ע' 93.
39. שם. כרך 2, ע' 271.
40. Jouvenel, *On Power*, pp. 244-246.

	שם. ע' 295.	.41
	שם. ע"ע 185-200.	.42
Tocqueville, <i>Democracy in America</i> , Vol. 2, p. 272.		.43
	שם. ע"ע 9, 47.	.44
	שם. כרך 1, ע"ע 333-334.	.45
	שם. ע' 334.	.46
	שם. כרך 2, ע' 296.	.47
	שם. ע' 258.	.48
	שם. כרך 1, ע' 92.	.49
Karen Horney, <i>The Neurotic Personality of Our Time</i> (New York: W.W. Norton, 1937), p. 289; Erich Fromm, <i>Escape From Freedom</i> (New York: Rinehart and Co. 1941), pp. 240, 253-254.		.50
Horney, <i>The Neurotic Personality of Our Time</i> , p. 289.		.51
	Fromm, <i>Escape From Freedom</i> , p. 240.	.52
	שם. ע"ע 255-256.	.53
Leonard Schapiro, <i>The Communist Party of the Soviet Union</i> (London: Eyre and Spottiswoode, 1960), p. 431.		.54
Franz Neumann, <i>Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism 1933-1944</i> (New York: Octagon Books, Inc. 1963); Arthur Schweitzer, <i>Big Business in the Third Reich</i> (London: Eyre and Spottiswoode, 1964).		.55
Leonard Schapiro, <i>The Origins of the Communist Autocracy: Political Opposition in the Soviet State: First Phase 1917-1922</i> (London: G. Bell and Sons, Ltd., 1956); <i>The Communist Party of the Soviet Union</i> .		.56
	Tocqueville, <i>Democracy in America</i> , Vol. 2, p. 93.	.57
	Simmel, <i>The Sociology of Georg Simmel</i> , p. 199.	.58
	שם. ע' 198.	.59
Tocqueville, <i>Democracy in America</i> , Vol. 2, p. 284.		.60
	שם. ע' 9.	.61
	שם. ע' 93.	.62
	שם. ע' 265.	.63
F.C. Montague, Introduction to Jeremy Bentham, <i>A Fragment on Government</i> F.C. Montague Ed. (London: Humphrey Milford, 1931 [1891]), p. 48.		.64
	Mosca, <i>The Ruling Class</i> , p. 141.	.65
	Jouvenel, <i>On Power</i> , p. 206.	.66
	גודווין, פרק א', הערה 34, ע"ע 275-276.	.67
	שם. כרך 1, ע"ע 257-261, 304, כרך 2, ע"ע 221-222, 244.	.68
	שם. כרך 1, ע' 108, 254-255, כרך 2, ע' 153.	.69
Niccolo Machiavelli, <i>The Discourses of Niccolo Machiavelli</i> , Vol. 1, p. 252.		.70
	שם. ע"ע 252-253.	.71
	שם. ע' 289.	.72
	Machiavelli, <i>The Prince</i> , p. 38.	.73

- Baron de Montesquieu, *The Spirit of the Laws* (New York: Hafner Publishing Co., 1959) Vol. 1, pp. 20-23 and 34. .74
 ש.ם. ע' 307. .75
- Mosca, *The Ruling Class*, p. 134. .76
- Tocqueville, *Democracy in America*, Vol. 2, p. 260. .77
- Jouvenel, *On Power*, p. 277. .78
 ש.ם. ע' 293. .79
- M.K. Gandhi, *Non-Violence in Peace and War* (Ahmedabad: Navajivan Publishing House, 1949), Vol. 2, pp. 187-188; N.K. Bose, *Studies in Gandhism* (Calcutta: Indian Associated Publishing Co., 1947), pp. 62-63. .80
- Gandhi, "Hind Swaraj or Indian Home Rule" (pamphlet, Ahmendabad: Navajivan, 1958), pp. 38-41; Gene Sharp "Gandhi on the Theory of Voluntary Servitude" in *Gandhi as a Political Strategist* (Boston: Porter Sargent Publishers, 1979). .81
- Gandhi, *Non-violence in Peace and War*, Vol. 1, p. 36. .82
 ש.ם. ע' 12. .83
- Bose, *Selection from Gandhi*, p. 118, 121, 123; Gandhi, *Non-violence in Peace and War*, Vol.1, p. 351; Gandhi, *Satyagraha* (Ahmendabad: Navajivan, 1951), p. 283. .84
- Gandhi, *Non-violence in Peace and War*, Vol. 2, p.8. .85
 ש.ם. כרך 1, ע"ע 103-104. .86
- Jouvenel, *On Power*, pp. 22-23. .87
- Tocqueville, *Democracy in America*, Vol. 1, p. 93, and Vol. 2, p. 258. .88
- ש.ם. כרך 1, ע' 332, ע' 334 וכרך 2, ע"ע 282-290. .89
- Tocqueville, *Democracy in America*, Vol. 2, p. 258. .90
- Montesquieu, *The Spirit of the Laws*, Vol. 1, p. 21. .91
- Jouvenel, *On Power*, p. 220; Hannah Arendt, *On Revolution* (New York: Viking Press, 1963). .92
- Montesquieu, *The Spirit of the Laws*, Vol. 1, pp. 21-22. .93
- Tocqueville, *Democracy in America*, Vol. 2, p. 266. .94
- Montesquieu, *The spirit of the Laws*, Vol. 1, p. 309. .95
- Jouvenel, *On Power*, p. 101. .96
- Jouvenel, *Sovereignty*, p. 199. .97
 ש.ם. .98
- Simmel, *The Sociology of Georg Simmel*, p. 274. .99
- Vilfredo Pareto, *The Mind and Society* (New York: Harcourt Brace and Co., 1935), Vol. 4, pp. 1787-1798. .100
- Tocqueville, *Democracy in America*, Vol. 1, p. 92. .101
 ש.ם. כרך 2, ע"ע 295-296. .102
 ש.ם. ע' 97. .103
- Gene Sharp "The Theory of Gandhi's Constructive Program", in *Gandhi as a Political Straegist*, Ch. 5. .104
- אלימות פוליטית מתייחסת כאן לאלימות פיזית, או לאיום בה, לקידום מטרות פוליטיות, על-ידי המדינה, על-ידי קבוצות שמחוץ לה, או על-ידי יחידים. נכללים בה

- מאסר, הוצאה להורג, רציחות, לוחמת גרילה, לוחמה קונבנציונלית, הפיכות, מלחמות אורחים, טרור, פעולות משטרתיות נגד קבוצות אופוזיציה וכד'.
- Jouvenel, *On Power*, pp. 18-22 and 244-246. .106
- Quincy Wright, *A Study of War* (Chicago: University of Chicago Press, 1942), Vol. 1, pp. 232-242, 302, 311; Bronislaw Malinowski, "An Anthropological Analysis of War", *American Journal of Sociology*, Vol. XLVI, no. 4, p. 545; Malinowski, *Freedom and Civilization* (New York: Roy Publishers, 1944), pp. 265, 305.
- Gene Sharp, *The Politics of Nonviolent Action*, pp. 800-802.. 108
- ש.ם. ע"ע 802-806. .109
- Gandhi, *Satyagraha*, p. 356; Gene Sharp, *Gandhi Wields the Weapon of Moral Power* (Ahmedabad: Navajivan, 1960), pp. 72, 100.
- Sharp, *Gandhi Wields The Weapon of Moral Power*, p. 125; Gandhi, .111
- Non-violence in Peace and War*, Vol. 2, p. 340.
- Richard Greg, *The Power of Non-violence* (New York: Schocken, 1966), p. .112
- 146.
- בוזה כתב כי ההתנסות בפעולה לא-אלימה מעמידה אנשים "על רגליהם. וכאשר מושג הכוח במהפכה, הוא מתפור באופן שווה בין המוני-העם, שכן לפעולה הלא-אלימה יכולים לתרום כל איש, אישה וילד, בלתי-חמושים, שרוחם איתנה. בפעולה האלימה הדברים שונים – המיטיב להפעיל אלימות ידו על העליונה." (הערה 80), ע' 148.

הערות למרק ג'

1. דיון מלא יותר בתיאוריית השליטה בכוחם של שליטים ניתן למצוא בפרק א'.
2. Bart. de Ligt, *The Conquest of Violence: An Essay on War and Revolution*, (New York: E. P. Dutton & Co., 1938), pp. 26-27; Richard Greg, *The Power of Nonviolence*, pp. 93-94, 98-100; Krishnalal Shridharani, *War Without Violence: A Study of Gandhi's Method and Its Accomplishments* (New York: Harcourt Brace & Co., 1939) pp. 276-294; T. K. Mahadevan, Adam Roberts and Gene Sharp, eds., *Civilian Defence: An Introduction* (New Delhi: Gandhi Peace Foundation, 1967), App. 4,5.
3. Gene Sharp, "The Meaning of Nonviolence: A Typology (revised)" *Journal of Conflict Resolution* Vol. 3, no. 1 (March 1959), pp. 44-45; Niels Lindberg, "Indeldning og Problemstilling" in Karl Enrich (pseud. of Karl Raloff); Niels Lindberg and Gammelgaard Jacobson, *Kamp Uden Vaaben: Ikke-vold som Kampmiddel mod Krig og Undertrykkelse* (Copenhagen: Levin & Munksgaard, Ejnar Munksgaard, 1937), pp. 9-13.
4. Gene Sharp, "Origins of Gandhi's Use of Nonviolent Struggle," in *Gandhi as a Political Strategist, with Essays on Ethics and Politics* (Boston: Porter Sargent Publishers, 1979), pp. 23-41.
5. F.R. Cowell, *The Revolutions of Ancient Rome* (New York: Fredrick A. Praeger, 1962), pp. 42-43.
6. Theodor Mommsen, *The History of Rome* (London: Richard Bentley & Sons, 1894), Vol. 1, pp. 346-350.

- Daniel Dulany, *Considerations upon the Rights of the Colonists to the Privileges of British Subjects*, quoted in Edmund S. and Helen M. Morgan, *The Stamp Act Crisis: Prolog to Revolution* (New York: Collier Books, 1963), p.118. .7
- Morgan and Morgan, *The Stamp Act Crisis*; Arthur M. Schlesinger, *The Colonial Merchants and the American Revolution, 1763-1776* (New York: Frederick Ungar, 1966); Lawrence Henry Gipson, *The British Empire Before the American Revolution*, Vol. X *The Triumphant Empire: Thunderclouds Gather in the West, 1763-1766*, Vol. XI, *The Triumphant Empire: The Rumbling of the Coming Storm, 1766-1770*, Vol. XII, *The Triumphant Empire: Britain Sails into the Storm, 1770-1776* (New York: Alfred A. Knopf, 1961-1965). .8
- Leo Tolstoy, *The Kingdom of God is Within You* (New York: Thomas Y. Growell, 1899), and "A letter to A Hindu", in *The Works of Tolstoy* (London: Oxford University Press, 1937), Vol. XXI. .9
- Henry David Thoreau, *On the Duty of Civil Disobedience* (pamphlet: London: Peace News, 1963). .10
- .13 .ע"ע .11 .11
- Sidney Harcave, *First Blood: The Russian Revolution of 1905* (New York: Macmillan, 1964); Solomon M. Schwarz, *The Russian Revolution of 1905: The Workers' Movement and the Formation of Bolshevism and Menshevism* (Chicago and London: University of Chicago Press, 1967), pp. 129-195; Richard Charques, *The Twilight of Imperial Russia* (London: Phoenix House, 1958), pp. 111-139; Leonard Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union* (New York: Random House, 1960), pp. 63-70,75; Hugh Seton-Watson, *The Decline of Imperial Russia, 1855-1914* (New York: Frederick A. Praeger, 1952), pp. 219-260; Bertram D. Wolfe, *Three Who Made a Revolution* (New York: Dial Press, 1948), pp. 278-336; Michael Prawdın, *The Unmentionable Nechaev: A Key to Bolshevism* (London: Allen and Unwin, 1964), pp. 147-149. .12
- Wilfred Harris Crook, *The General Strike*, pp. 496-527; Goodspeed, *The Conspirators*, pp. 108-143, 211-213; Halperin, *Germany Tried Democracy*, pp. 166-168; Eyck, *History of the Weimar Republic*, Vol. 1, pp. 129-160; Karl Raloff (pseud.: Karl Ehrlich), "Den Ikkevoldelige Modstand, der Kyalte Kapp-Kupet", in Ehrlich, Lindberg and Jacobson, *Kamp Uden Vaaben*, pp. 194-213; and Wheeler-Bennett, *The Nemesis of Power*, pp. 63-82. .13
- Crook, *The General Strike*, p. 513. .14
- Goodspeed, *The Conspirators*, pp. 211-213. .15
- Eyck, *A History of the Weimar Republic*, Vol. 1, p.154. .16
- Wolfgang Sternstein, "The Ruhrkampf of 1923: Economic Problems of Civilian Defence" in Adam Roberts, ed., *Civilian Resistance as a National Defense: Nonviolent Action Against Aggression* (Harrisburg, Pa: Stackpole Books, 1968), pp. 106-135; Karl Ehrlich, "Ruhrkampen" in Ehrlich,

- Lindberg and Jacobsen, *Kamp Uden Vaaben*, pp. 181-193; Wheeler-Bennett, *The Nemesis of Power*, pp. 102-109; Halperin, *Germany Tried Democracy*, pp. 246-260, 288-289; and Eyck, *A History of the Weimar Republic*, Vol. 1, pp. 232-306 passim.
- Gene Sharp, "Creative Conflict in Politics", *The New Ear*, January 1962, p. 4 (London: Housmans, 1962); Joan V. Bonduranr, *Conquest of Violence: The Gandhian Philosophy of Conflict* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1958) pp. 46-52; Gandhi, *Non-violent Resistance*, Ind. ed.: Satyagraha, pp. 177-203; and Mahadev Desai, *The Epic of Travancore* (Ahmedabad: Navajivan, 1937). .18
- M.K. Gandhi, *Indian Opinion*, Golden Number, 1914; quoted in Gandhi, *Non-violent Resistance*, p. 35. .19
- M.K. Gandhi, *Hind Swaraj or Indian Home Rule*, p. 100. .20
- Sharp, *Gandhi Wields the Weapon of Moral Power*, p. 54. .21
- Gandhi, *Young India* 29.9.1921; Clarence Marsh Case, *Non-violent Coercion*, p. 392. .22
- Gandhi, *Young India*, 4.8.1920; in Gandhi *Non-violent Resistance*, p. 127. .23
- Gandhi, *Young India*, 27.3.1930. Quoted in Sharp, *Gandhi Wields...*, p. 82. .24
- All India Congress Committee, *Congress Bulletin*, 7.3.1930, no. 5. Quoted in Sharp, *Gandhi Wields...*, p. 64; Gene Sharp, "Gandhi's Political Significance Today," in G. Ramachandran and T. K. Mahdevan, eds., *Gandhi: His Relevance for Our Times* (Berkeley, Calif.: World Without War Council, 1971), pp. 137-157. .25
- Ranganath R. Diwaker, *Satyagraha: Its Technique and History* (Bombay: Hind Kitabs, 1946), p. 55. .26
- Sharp, "Creative Conflict in Politics" in G. Sharp, *Gandhi Wields The Weapon of Moral Power*, pp 37-226, and S. Gopal, *The Victory of Lord Irwin 1926-1931* (London: Oxford University Press, 1957), pp. 54-122. .27
- Jawaharlal Nehru, *Toward Freedom*, p. 80. .28
- Warmbrunn, *The Dutch Under German Occupation 1940-1945* .29
- Magne Skodvin, "Norwegian Nonviolent Resistance During The German Occupation," in Roberts, ed., *Civilian Resistance as a National Defense*, pp. 136-153. .30
- Jeremy Bennett, "The Resistance Against the German Occupation of Denmark 1940-5," in Roberts, ed., *Civilian Resistance as National Defense*, pp. 154-172. .31
- Sharp, "Creative Conflict in Politics"; Sharp, *Tyranny Could not Quell Them* (Pamphlet) (London: Peace News, 1958). Magnus Jensen, "Kampen om Skolen," in Sverre Steen, gen. ed., *Norges Krig* (Oslo: Gyldendal Norsk Forlag, 1947-50), vol. 3, pp. 73-105, and Sverre S. Amundsen, gen. ed., *Kirkenes Ferda, 1942* (Oslo: J. W. Cappelens Forlag, 1946). .32
- Heinz Ullstein's *Memoirs, Spielplatz meines Lebens* (Munich: Kindler Verlag, 1961), pp. 338-340; Theodore Ebert, "Effects of Repression by the Invader," *Peace News*, 19 March, 1965. .33

- Mario Rosenthal, *Guatemala: The Story of an Emergent Latin-American Democracy* (New York: Twayne Publishers, 1962), pp. 191-214; Ronald M. Schneider, *Communism in Guatemala 1944-1954* (New York: Frederick A. Praeger, 1958), pp. 5-14. .34
- Rosenthal, *Guatemala*, p. 201. .35
- שם, עמ' 210. .36
- שם, עמ' 211. .37
- שם, עמ' 200. .38
- שם, ע"ע 201-202. .39
- Theodor Ebert, "Nonviolent Resistance Against Communist Regimes" in Roberts, ed., *Civilian Resistance as a National Defense*, pp. 175-194. .40
- Report of the Special Committee on the Problem of Hungary (New York: United Nations, General Assembly Official Records. Eleventh Session, Supplement No. 18-A/3592, 1957). .41
- Sharp, "Creative Conflict in Politics"; Brigitte Gerland, "How the great Vorkuta Strike was Prepared," and "The Great Labor Camp Strike at Scholmer, "Vorkuta: Strike in a Concentration Camp," in Sibley, ed., *The Quiet Battle*, pp. 187-204, reprinted from Scholmer, *Vorkuta* (New York: Henry Holt & Co., 1955). .42
- Monthly Information Bulletin of the International Commission Against Concentration Camp Practices* (Brussels), no. 4 (August-November 1955); Paul Barton; "The Strike Mechanism in Soviet Concentration Camps." .43
- Sharp, "Creative Conflict in Politics"; Martin Luther King, Jr., *Stride Toward Freedom: The Montgomery Story* (New York: Ballantine Books, 1958). .44
- Sharp, "What Is Required to Uproot Oppression? Strategic Problems of the South African Resistance," in *Social Power and Political Freedom* (Boston: Porter Sargent Publishers, 1980), pp. 161-179. .45
- Carol Horne (draft); Robert Littell, ed., *The Czech Black Book* (New York: Frederick A. Praeger, 1969); Robin Alison Remington, ed., *Winter in Prague* (Cambridge, Mass.: M.I.T. Press, 1969); Joseph Wechsberg, *The Voices* (Garden City, N.Y.: Doubleday, 1969); and Philip Windsor and Adam Roberts, *Czechoslovakia 1968* (New York: Columbia University Press, 1969). .46
- Remington, ed., *Winter in Prague*, p. 382. .47
- Colin Chapman, *August 21st* (Philadelphia: Lippincott, 1968), p. 44. .48

הערות לפרק ד'

1. הטיפול במקרים שבהם שני הצדדים נוקטים אמצעים לא-אלימים מצוי בהוצאה האנגלית המלאה של חלקו השלישי של *The Politics of Nonviolent Action*, pp. 690-695. .
2. המונחים: שיטה, דרך וצורה מופיעים כאן לסירוגין, אך לרוב נשתמש במונח שיטה. .

- Leo Wolman, *The Boycott in American Trade Unions*, (Baltimore: Johns Hopkins Press, 1916), p. 34. .3
- John King Fairbank, *The United States and China*, (Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1958), pp. 167-168. .4
- Clarence Marsh Case, *Non-violent Coercion: A Study in Methods of Social Pressure*, (New York: Century Co., 1923), p. 316. .5
- Wolman, *The Boycott In American Trade Unions*, p. 14. .6

הערות לפרק ה'

- Gene Sharp, *The Politics of Nonviolent Action*, Part Three (Boston: Porter Sargent, 1973), pp. 448-817. .1
- Napoleon, *The Officer's Manual or Napoleon's Maxims of War*, Maxim XVI (New York: James G. Gregory, 1861), pp. 58-59; B. H. Liddell Hart, *Strategy: The Indirect Approach* (New York: Frederick A. Praeger, 1954), p. 25. .2
- Liddell Hart, *Strategy*, pp. 24-25. .3
- M. K. Gandhi, *Satyagraha* (Ahmedabad: Navajivan, 1961), p. 57. .4
- George Lakey, *The Sociological Mechanisms of Nonviolent Action*, M. A. Thesis in Sociology, University of Pennsylvania, 1962, p. 23; in *Peace Research Reviews* (Capeville, Ontario: Canadian Peace Research Institute), Vol. 2, no. 6, (Dec. 1968); Gene Sharp, *The Politics of Nonviolent Action*, pp. 705-776. .5
- Lakey, *The Sociological Mechanisms of Nonviolent Action*, p. 20. .6
- Gene Sharp, *Social Power and Political Freedom* (Boston: Porter Sargent, 1980), pp. 1-20, 69-112, 285-308. .7
- Theodore Paullin, *Introduction to Nonviolence* (Philadelphia: Pacifist Research Bureau, 1944), p. 6. .8
- Lakey, *The Sociological Mechanisms of Nonviolent Action*, p. 18. .9
- E. T. Hiller, *The Strike: A Study in Collective Action* (Chicago: University of Chicago Press, 1928), p. 125. .10

הערות לפרק ו'

- Krishnalal Shridharani, *War Without Violence*, p. 260. .1
- Jouvenel, *On Power*. pp. 12-13. .2
- Sharp, *The Politics of Nonviolent Action*, pp. 10-11. .3
- Sharp, *Social Power and Political Freedom*, chs. 10, 11. .4
- Karl Mannheim, *Man and Society in an Age of Reconstruction: Studies in Modern Social Structure* (New York: Harcourt Brace), p. 48. .5
- שם. .6
- שם. הדגשה של מנהיים. .7
- Mannheim, *Diagnosis of Our Time: Wartime Essays of a Sociologist* (London: Routledge, 1966), p. 10; Aldous Huxley, *Ends and Means: An* .8

- Inquiry into the Nature of Ideas and into Methods Employed for their Realization* (London: Chatto & Windus, 1938); Barthélemy de Ligt, *The Conquest of Violence: An Essay on War and Revolution* (New-York: E.P. Dutton, 1938), pp. 70-85. .9
- Mannheim, *Man and Society in an Age of Reconstruction*, p. 49. n. 2. .9
- D. J. Goodspeed, *The Conspirators: A Study in the Coup d'Etat* (Toronto: Macmillan, 1962); William Andrews and Uri Ra'anan, *The Politics of Coup d'Etat: Five Case Studies* (New York: Van Nostrand Reinhold, 1969); S.E. Finer, *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics* (Harmondsworth, Middlesex and Baltimore, Maryland: Penguin Books, 1976); Edward Luttwak, *Coup d'Etat: A Practical Handbook* (New York: Alfred A. Knopf, 1969); Ruth First, *Power in Africa: Political Power in Africa and the Coup d'Etat* (New York: Pantheon Books, 1970); Eric A. Nordlinger, *Soldiers in Politics: Military Coups and Governments* (Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1977). .10
- Franklin Mark Osanka, Ed., *Modern Guerilla Warfare* (New York: Free Press of Glencoe, 1962); Mao Tse-tung, *Selected Military Writings of Mao Tse-tung* (Peking, Foreign Languages Press, 1966); John Gerassi, ed., *Venceremos! The Speeches and Writings of Ernesto Che Guevara* (New York: Macmillan Co., 1968). chs. 2, 7, 9, 21, 23, 31, 35. Charles W. Harper, *Guerilla* (New York: Harper & Row, 1963); George K. Tanham, *Communist Revolutionary Warfare: The Vietminh in Indochina* (London: Methuen, 1962); Peter Port, John W. Shy, *Guerillas in the 1960's* (New York: Fredrick A. Praeger for the Center of International Studies, Princeton University, 1962). .11
- Mao Tse-tung, "On Protracted War", *Selected Military Writings* p. 246, 210-217, 247. .12
- Aldous Huxley, "Introduction" to Barthélemy de Ligt, p. x. .13
- Gaetano Mosca, *The Ruling Class* (New York and London: McGraw Hill, 1939) and Rolf Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society* (Stanford: Stanford University Press, 1959). .14
- Quincy Wright, *A Study of War* (Chicago: University of Chicago Press, 1942). Vol. 1, pp. 232-242, 302, 311; Bronislaw Malinowski "An Anthropological Analysis of War", p. 545; Bronislaw Malinowski, *Freedom and Civilization*, pp. 265, 305. .15
- Harijar* 21.9.34 in Gopi Nath Dhawan, *The Political Philosophy of Mahatma Gandhi* (Ahmedabad: Navajivan, 1962), p. 276. .16
- בניגוד לביטחוננו של לג'ין במפלגת עליית קטנה של "מהפכנים מקצועיים", טענו רוזה לוקסמבורג וקרל ליבקנסט "מהפכה חברתית ובניה מחדש אינם ניתנים למימוש אלא עלידי ההמונים עצמם... ההמונים הפרולטרים נקראים לבניית סוציאליזם, אכן על אבן, בכוחות עצמם. ממשל עצמי חופשי (יושג רק באמצעות)... פעולת העמלים עצמם, ולא דרך פעולות יאוש של מיעוט." מצוטט ב-Barthélemy de Ligt, *The conquest of Violence* (New York: E.P. Dutton, 1938). .17

- Robert K. Merton, *Social Theory and Social Structure* (Glencoe, Ill: Free Press, 1949), p. 52. .18
- Hannah Arendt, *On Revolution* (New York: Viking Press, 1963); Sharp, *Social Power and Political Freedom*. .19
- ראה דה ליגט, ע' 163. .20
- Franz Fanon, *Wretched of the Earth* (New York: Grove Press, 1968); *Colonial War and Mental Disorders*, pp. 249-310. .21
- Sharp, *Gandhi as a Political Strategist*, pp. 77-86. .22
- Richard Gregg, *The Power of Non-violence* (New York: Shoken, 1966), p. 146. .23

הערות למרק ז'

1. פרק זה נכתב במיוחד לפרסום בספר: Yoshikazu Sakamoto and J. Saxe-Fernandez, editors, *Strategic Doctrines and Their Alternatives*. (Paris: United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization, 1981).
2. Gene Sharp, "Seeking a Solution to the Problem of War," in *Social Power and Political Freedom* (Boston: Porter Sargent, 1980), pp. 263-284.
3. Adam Roberts, "Civil Resistance to Military Coups," *Journal of Peace Research* (Oslo, 1975), no. 1.
4. Gene Sharp, *Exploring Nonviolent Alternatives* (Boston: Porter Sargent, 1970), pp. 73-113 and in S. C. Biswas, ed., *Gandhi: Theory and Practice: Social Impact and Contemporary Relevance – Proceedings of a Conference* (Simla: Indian Institute of Advanced Studies, 1969), pp. 393-413.
5. Gene Sharp, "Facing Dictatorships With Confidence," in *Social Power and Political Freedom*, pp. 91-112.
6. עדיין לא נכתבה היסטוריה מקיפה של המאבק הלא-אלים. דיון במקרים מסוימים ניתן למצוא במקורות הבאים: Karl Ehrlich, Niels Lindberg and Gammelgaard, *Kamp Uden Vaaben: Ikke-Vold som Kampmiddel mod Krig og Undertrykkelse*; Barthélemy de Ligt, *The conquest of Violence: An Essay on War and Revolution*; Clarence Marsh Case, *Non-Violent Coercion: A Study of Methods of Social Pressure* (New York and London: Garland Publishing, 1972), pp. 285-396; Adam Roberts, ed., *The Strategy of Civilian Defence*; Sharp, *The Politics of Nonviolent Action* and "The Political Equivalent of War – Civilian Based Defence", in *Social Power and Political Freedom*, pp. 195-261.
7. Theodor Ebert, "Organization in Civilian Defence" in Adam Roberts, ed., *The Strategy of Civilian Defence*, pp. 255-273; Sharp, "The Political Equivalent of War – Civilian-Based Defence", in *Social Power and Political Freedom*.
8. Adam Roberts, "Civilian Defence Strategy", in Adam Roberts, ed., *The Strategy of Civilian Defence*, pp. 215-254; Theodor Ebert, "Initiating Popular Resistance to Totalitarian Invasion", "The Crisis", and "Final Victory", in T. K. Mahadevan, Adam Roberts, and Gene Sharp, eds.,

- Civilian Defence: An Introduction*, pp. 158–211; Johan Galtung, “On the Strategy of Nonmilitary Defense: Some Proposals and Problems,” in *Essays in Peace Research*, Vol. 2: *Peace, War and Defence*, pp. 378–426, 466–472 (Copenhagen: Christian Ejlertsen, 1976), pp. 378–426, 466–472. .9
- Gene Sharp, *The Politics of Nonviolent Action*, pp. 755–768. .9
- Alexander Dallin, *German Rule in Russia, 1941–1945: A Study of Occupation Policies* (New York: St. Martin’s Press, 1957), p. 218. .10
- “Transarmament to Civilian Defence”, in Adam Roberts, ed., *The Strategy of Civilian Defence*, pp.291–301, and Gene Sharp, “‘The Political Equivalent of War’ – Civilian-based Defence,” in *Social Power and Political Freedom*, pp. 250–254. .11